

Έλμουτ Μπάουμαν

η ελληνική χλωρίδα

στο μύθο, στην τέχνη, στη λογοτεχνία

8^η ΕΚΔΟΣΗ

Ελληνική Εταιρία Προστασίας της Φύσεως

Πολλά γράφτηκαν για τὰ φυτὰ στήν Ἁγία Γραφή, ἀλλά ἐλάχιστες εἶναι οἱ γνώσεις μας γιά τή χλωρίδα στήν ἀρχαία Ἑλλάδα. Τό βιβλίο αὐτό συμπληρώνει ἕνα κενό. Τό κείμενό του εἶναι σωστός θησαυρός καί οἱ φωτογραφίες του σάν ἕνα λουλουδένιο ταπέτο...

"Botanicus"

Καταπληκτική ἔμπνευση ἢ ἀναβίωση τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητας, τῆς μυθολογίας καί τοῦ πολιτισμοῦ της, μέσω τῶν φυτῶν τῆς σημερινῆς Ἑλλάδας. Τό βιβλίο ἐνδιαφέρει τόν ἀρχαιόφιλο, ἀλλά ἀνοίγει καί νέους ὀρίζοντες στόν βοτανικό πού θέλει νά ἐμβαθύνει τίς γνώσεις του γύρω ἀπό τόν συμβολισμό τῶν φυτῶν πού ἀποτελοῦν καί αὐτά τήν κληρονομιά τοῦ παρελθόντος...

"Cahiers Optima"

Ἐπάρχουν πολλά βιβλία, ἀλλά λίγα εἶναι ἐκεῖνα πού προσφέρουν στόν ἀναγνώστη τόσες καινούργιες γνώσεις...

"Bayernkurier"

Γιά μιά φορά δέν εἶναι οἱ μαρμάρινες κολώνες πού βρίσκονται στό ἐπίκεντρο αὐτοῦ τοῦ ταξιδιωτικοῦ βιβλίου, ἀλλά τὰ δημιουργήματα τῆς φύσης μέ τὰ ὁποῖα ζοῦσαν οἱ ἀρχαῖοι...

"Neue Zürcher Zeitung"

Τό στολισμένο μέ τήν μεσογειακή του χλωρίδα ἐλληνικό τοπίο εἶναι κάτι πού ἐνθουσιάζει κάθε ἐπισκέπτη τῆς χώρας. Τό πολύχρωμο πανόραμα αὐτοῦ τοῦ τοπίου μέ τὰ λουλούδια καί τὰ φρούτα του, τὰ δέντρα καί τούς θάμνους, ξεδιπλώνεται μέ ὅλη του τήν ὀμορφιά στίς σελίδες αὐτοῦ τοῦ βιβλίου πού θέλει νά πλουτίσει τή γνωριμία τῆς Ἑλλάδας μέ μιά τελείως καινούργια ἐμπειρία, τήν κατάταξη τοῦ φυτικοῦ κόσμου σάν μέρος τῆς πολιτιστικῆς ἱστορίας τῆς χώρας...

"Aachener Nachrichten"

Στηριζόμενος σέ πολλῶν ἐτῶν παρατηρήσεις στή φύση καί χάρη στίς γνώσεις τῆς

ἀρχαίας ἱστορίας, ὁ συγγραφέας παρασύρει τὸν ἀναγνώστη σὲ ἄπειρους, θελκτικούς περιπάτους στὴ φύση, διηγώντας πότε ἐδῶ καὶ πότε ἐκεῖ διάφορες ἱστορίες συνυφασμένες μὲ τὰ φυτὰ πού λάτρευαν οἱ ἀρχαῖοι...

Γερμανόφωνος Ἑλβετικὴ Ραδιοφωνία

Σπανίως ἔχει κανεὶς τὴν τύχη ν' ἀναγγεῖλλει ἓνα βιβλίο τόσο ἐπιτυχημένο ἀπὸ κάθε πλευρά...

Νοτιογερμανικὴ Ραδιοφωνία

Τὸ βιβλίο αὐτὸ εἶναι πολύτιμη συνεισφορά στὴ μελέτη τῆς ἑλληνικῆς φύσης, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος. Ὁ συγγραφέας προσφέρει στὸν ἀναγνώστη ὄχι μόνον εὐχάριστες στιγμές, ἀλλὰ καὶ τὴν διαπαιδαγώγηση ἐκείνη πού ἦταν πάντα ἡ ἐπιδίωξη συγγραφέων βιβλίων σάν κι αὐτό.

«Τουριστικὴ Ζωή»

Τὸ βιβλίο προσφέρει μιά ριζικὴ ἀνάλυση τῆς Ἑλληνικῆς χλωρίδας, τόσο στὴν ἀρχαιότητα ὅσο καὶ στὴ σύγχρονη ἐποχὴ. Περιλαμβάνει λεπτομερῆ εὐρετήρια καὶ βιβλιογραφία. Ἀξιοσημεῖωτες εἶναι οἱ 500 περίπου φωτογραφίες τοῦ συγγραφέα, πού στό σύνολό τους παρουσιάζουν ἐξαιρετικὴ ποιότητα.

"Der Landbote"

Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες γνώριζαν πάνω ἀπὸ 1000 διαφορετικὰ φυτὰ, πού περιέγραψαν οἱ Ἀριστοτέλης, Ἱπποκράτης, Θεόφραστος, Διοσκορίδης, Πλίνιος, Ἡρόδοτος, Θεόκριτος, Ὅμηρος καὶ ἄλλοι. «Χλωρίς» ἦταν τὸ ὄνομα τῆς θεᾶς τῆς βλάστησης. Ἀπὸ τὴ μυθολογία ξέρουμε πὼς οἱ Ὠκεανίδες φρόντιζαν γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν φυτῶν, ἐνῶ ὁ Ζεὺς ἔστειλε ἀστραπὲς καὶ βροντὲς ἀπὸ τὰ ὕψη τοῦ Ὀλύμπου, ποτίζοντας ἔτσι λιβάδια καὶ χωράφια. Ἡ Δήμητρα φρόντιζε γιὰ τὸ ὠρίμασμα τῶν καρπῶν καὶ ὁ ἐτήσιος κύκλος τῆς ἐμφάνισης καὶ τῆς ἐξαφάνισης τῆς βλάστησης ἦταν δημιούργημα τῶν θεῶν.

"Bündner Zeitung"

ΕΛΜΟΥΤ ΜΠΑΟΥΜΑΝ

ή ελληνική χλωρίδα

στό μύθο, στην τέχνη και
στή λογοτεχνία

Άπόδοση στα ελληνικά:
ΠΕΤΡΟΥ ΜΠΡΟΥΣΑΛΗ

Β' έκδοση

ΕΚΔΟΣΗ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΗΣ ΦΥΣΕΩΣ

1993

Τό βιβλίό έκδόθηκε άρχικά στή γερμανική γλώσσα
μέ τόν τίτλο
DIE GRIECHISCHE PFLANZENWELT
in Mythos, Kunst und Literatur
άπό τόν έκδοτικό Οίκο Hirmer Verlag, München 1982

Copyright © για τήν έλληνική έκδοση:
Έλμουτ Μπάουμαν 1984, 1993

Φωτοστοιχειοθεσία:
Ι. Μακρήσ Α.Ε. - Γραφικές Τέχνες, Άθήνα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	10
Η ΒΟΤΑΝΙΚΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ	14
ΟΜΗΡΙΚΑ ΤΟΠΙΑ	23
Προϊστορία	23
Τό τοπίο στην αρχαιότητα	26
'Ο άνθρωπος εκμεταλλεύεται τή φύση	31
ΜΥΘΟΣ ΚΑΙ ΛΑΤΡΕΙΑ	44
'Ιερά δάση καί λατρεία τῶν δέντρων	45
Τά φυτά τῶν θεῶν καί τῶν ἡρώων	61
Λιβάνια καί στεφάνια	80
ΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΑ ΚΑΙ ΜΑΓΙΚΑ ΒΟΤΑΝΑ	93
'Από τόν 'Όμηρο στόν 'Ιπποκράτη	97
Τά φάρμακα τῶν γιατρῶν	115
ΤΑ ΔΩΡΑ ΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΑΣ	128
'Αγριόχορτα καί ἀγροτικοί καρποί	131
Τά φυτά στή χειροτεχνία	154
Νέκταρ καί 'Αμβροσία	162
ΚΡΙΝΟΙ ΚΑΙ ΑΚΑΝΘΟΙ	169
'Η ζωγραφική	176
'Η γλυπτική	185
ΤΑ ΠΕΡΙΒΟΛΙΑ ΤΩΝ ΘΕΩΝ	193
ΤΟ ΣΑΤΥΡΙΟΝ ΚΑΙ ΑΛΛΑ ΟΡΧΕΟΕΙΔΗ	210
ΤΑ ΞΕΝΙΚΑ ΦΥΤΑ	212
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	229
ΧΑΡΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΤΟΥ 1733	230
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	232
ΕΙΚΟΝΕΣ	238
ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ	239
'Επιστημονικά ὀνόματα φυτῶν	239
Κοινά ὀνόματα φυτῶν	244
'Ονόματα προσώπων	246
Τοπωνύμια	248

*Ἔχεις, ξένε, ἐρθῆ στά πιά ὁμορφα τά μέρη...
Κάθε μέρα ἐδῶ μέ τή δροσιά ἀπ' τά οὐράνια
ὠριοφούντωτος ὁ νάρκισσος ἀνθίζει
κι ὁ χρυσόξανθος ὁ κρόκος γιά τίς δυό μας
τίς τρανές θεές παλαϊκό στεφάνι...*

Σοφοκλέους, Οἰδίπους ἐπί Κολωνῶ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ ἀρχική ἐκδοση τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, σέ γερμανική γλῶσσα, ὀφείλεται στό ἐνδιαφέρον τοῦ γερμανοῦ ἐκδότη καί φωτογράφου ἀρχαιολογικῶν θεμάτων, ἄλλοτε καθηγητῆ τῆς βοτανολογίας στό Μόναχο, Max Hirmer, γιά ἓνα ἀκόμα βοήθημα τοῦ ξένου τουρίστα πού θέλει νά γνωρίσει τήν Ἑλλάδα, ἀλλά ἀπό τελείως διαφορετική ἄποψη ἀπό ἐκείνη πού μεταδίδουν οἱ συνηθισμένοι τουριστικοί ὁδηγοί. Ἡ ἰδέα ξεκίνησε ἀπό μιά διάλεξη πού ἔδωσα στή Γενεύη σχετικά μέ τά φυτά τῆς ἀρχαιότητας, προσπαθώντας νά φέρω σέ ζωντανή ἐπαφή τήν ἀρχαιότητα μέ τόν σημερινό Ἑλλαδικό χῶρο, διαμέσου τῶν φυτῶν, πού εἶναι καί σήμερα αὐτά πού στόλιζαν τά μνημεῖα τῶν προγόνων μας, ἐνέπνεαν τήν μυθολογία τους καί χρησιμοποιήθηκαν σάν ὑποδείγματα στήν τέχνη τους. Πράγματι, ἡ τόσο πλούσια χλωρίδα τῆς Ἑλλάδας εἶναι ἀναπόσπαστο μέρος τοῦ πολιτισμοῦ της.

Ἔτσι μοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία νά μεταδώσω σ' ἓνα εὐρύτερο κοινό τίς πληροφορίες πού εἶχα συλλέξει γιά τήν σπουδαιότητα τῶν φυτῶν στήν ἀρχαία Ἑλλάδα καί νά δημοσιεύσω μιά περιορισμένη ἐπιλογή ἀπό τίς φωτογραφίες πού τράβηξα, τίς ἐλεύθερες ὥρες μου, γιά πολλά χρόνια.

Ἡ ἐκλογή τῶν θεμάτων στό βιβλίο αὐτό δέν μπορεῖ παρά νά ὑποδηλώνει τήν σπουδαιότητα πού εἶχαν τά φυτά καί γενικά ὁ φυσικός κόσμος στόν ἀρχαῖο βίο. Παραγνωρίζοντας τούς κανόνες τῆς συστηματικῆς βοτανικῆς, ἀναφέρω μόνον ὅσα φυτά μᾶς ἔχουν διαβιβασθεῖ μέ τόν μύθο, τήν φαρμακολογία, τήν τέχνη καί τήν καθημερινή ζωή τῶν Ἀρχαίων. Οἱ πληροφορίες ἀντλήθηκαν ἀπό τά σωζόμενα ἔργα τῶν Ἀρχαίων συγγραφέων καί ἀπό τά ἀποκαλυφθέντα μέ τήν ἀρχαιο-

λογική σκαπάνη μνημεία περασμένων χρόνων. Στην όρολογία των φυτών μας βοήθησαν τά έργα του Θεόφραστου καί του Διοσκορίδη, τά δέ σύγχρονα όνόματα των φυτών είναι οί δημώδεις όνομασίες όπως συνηθίζονται. Οί λατινικές επιστημονικές όνομασίες βασίζονται στή «Flora Europaea» καί όσες δέν αναφέρονται εκεί, πάρθηκαν από τό έργο «Flora Aegea» του Reehinger. Στο λεπτομερές εύρετήριο των επιστημονικών όνομάτων των φυτών, αναφέρονται καί τά κυριότερα συνώνυμα. Τό εύρετήριο αυτό διευκολύνει τήν άνεύρεση άναζητούμένων φυτών στό κείμενο, ένω οί φωτογραφίες είναι άρκετά λεπτομερείς ώστε νά μπορεί ό άναγνώστης ν' άναγνωρίζει τό κάθε φυτό καί νά προσδιορίζει τό είδος του. Τέλος, οί αναφερόμενοι στό περιθώριο του κειμένου άριθμοί παραπέμπουν στίς αντίστοιχες άπεικονίσεις.

Ή εύνοϊκή άπήχηση πού είχε τό βιβλίο στό έξωτερικό μέ ένθάρρυνε νά προχωρήσω καί σέ μία έλληνική έκδοση, πού τήν θεωρώ άπόδοση έλάχιστου φόρου τιμής στήν Έλλάδα, τή στιγμή πού ή παρουσία τής οίκογένειάς μου στή χώρα αυτή συμπληρώνει 100 χρόνια. Σέ ένδειξη δέ εύγνωμοσύνης για τήν μακρόχρονη φιλοξενία πού έτυχε ή οίκογένειά μου στήν Έλλάδα, προσφέρω τήν έκδοση αυτή στήν Έλληνική Έταιρία Προστασίας τής Φύσεως, ώστε από τό προϊόν τής πώλησης των βιβλίων αυτών νά χρηματοδοτηθεϊ έργο πού έχει σχέση μέ τήν προφύλαξη του τόσο άγαπημένου άπ' όλους μας Έλληνικοϋ τοπίου, άπό τίς καταστρεπτικές έέργειες του σημερινού πολιτισμού μας.

Τούτο, γιατί πιστεύω πώς όσο τά άρχαϊα, τά βυζαντινά καί τά άλλα μνημεία τής Έλληνικής γής, πρέπει νά διατηρηθοϋν καί νά διασωθοϋν, σαν δείγματα πολιτισμού, για τίς μελλοντικές γενεές, άλλο τόσο καί τό έλληνικό περιβάλλον, δηλαδή οί μορφές του χώρου αυτού καί τά στοιχεϊα του, πρέπει νά παραμείνουν — όσο είναι δυνατό — άναλλοίωτα, γιατί μόνον τότε μπορούμε νά κατανοήσουμε τά πνευματικά καί υλικά δημιουργήματα του άρχαίου κόσμου.

Ήνάμεσα σ' αυτά, ή μελέτη του φυτικού κόσμου τής Έλλάδας υπήρξε ή βάση για τήν μελλοντική καί ως σήμερα εξέλιξη τής Βοτανικής, στήν όποία αισθάνθηκα μία ιδιαίτερη κλίση, σέ συνδυασμό μέ τή μελέτη τής Αρχαιολογίας.

Θερμές εύχαριστίες χρωστώ στήν ύπομονετική γυναίκα μου καί στον διακεκριμένο έρασιτέχνη βοτανικό Πέτρο Μπούσαλη, πού όχι μόνο μέ συνόδευσε σέ άπειρες βοτανικές έξερευνήσεις καί μέ βοήθησε, μέ τήν άυταπάρνηση πού τον διακρίνει, στήν άνεύρεση σπάνιων φυτών καί στον επιστημονικό προσδιορισμό τους, αλλά άκόμη γιατί έ-

πιμελήθηκε με ζήλο και πάθος τήν απόδοση και επεξεργασία στήν ελληνική του κειμένου του βιβλίου αυτού. Στο Νάσο Τζάρτζανο όφείλω πολύτιμες συμβουλές για τήν πραγματοποίηση του έργου αυτού και στον Γιάννη Μακρή τήν φιλική εξυπηρέτηση στήν άψογη έκτύπωση και βιβλιοδέτηση τής ελληνικής έκδοσης.

Κηφισιά, Δεκέμβριος 1983

ΕΛΜΟΥΤ ΜΠΑΟΥΜΑΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Μέ τήν εξάντληση, σέ ελάχιστο χρόνο, τής πρώτης ελληνικής έκδοσης, αποφάσισα νά προχωρήσω και σέ δεύτερη, σέ συνδυασμό μέ τήν άγγλική και τήν τρίτη γερμανική.

Στήν έκδοση αυτή αντικαταστάθηκαν 53 φωτογραφίες μέ νέες πού τραβήχθηκαν μετά το 1984.

Προσφέρω και τήν έκδοση αυτή στήν 'Ελληνική 'Εταιρία Προστασίας τής Φύσεως, ώστε τό προϊόν τής πώλησης νά χρησιμοποιηθεϊ για τήν προστασία του τόσο ταλαιπωρημένου φυσικού περιβάλλοντός μας.

Ζυρίχη, Ιανουάριος 1993

ΕΛΜΟΥΤ ΜΠΑΟΥΜΑΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

2 Στόν ταξιδιώτη πού γιά πρώτη φορά έρχεται στήν 'Ελλάδα, τίποτα δέν κάνει τόση έντύπωση ὅσο τά γυμνά γκρίζα βουνά πού ἀπλώνονται σ' ὅλη τήν ἀπεραντωσύνη τοῦ ὀρίζοντα. Ἄλλά καί οἱ περισσότεροι "Ἕλληνες δέν ἔχουν καλύτερη έντύπωση γιά τόν τόπο τους, πού τόν θεωροῦν ξερό, ἄγονο καί φτωχό. Ἡ πραγματικότητα εἶναι ὅμως διαφορετική, κι ὅποιος θελήσει νά δεῖ λίγο πιά προσεκτικά τά πράγματα, μέ ἐκπληξη θά μάθει πώς τό 1/5 τῆς ἐπιφάνειας τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου — ποσοστό ὄχι χαμηλότερο ἀπό αὐτό πού ἔχουν πολλές χῶρες τῆς Εὐρώπης — εἶναι σκεπασμένο μέ δάση, ἀλλά, πρό παντός, θ' ἀνακαλύψει ὅτι ἡ φαινομενικά φτωχή βλάστηση τῶν βουνῶν καί τῶν λόφων, κρύβει μιά ἀπό τίς πλουσιότερες καί πιά ἐνδιαφέρουσες χλωρίδες τῆς ἡπείρου μας.

17 Πουθενά στήν Εὐρώπη, οἱ συνθῆκες δέν εἶναι τόσο εὐνοϊκές γιά τήν ἀνάπτυξη μιᾶς τόσο πλούσιας χλωρίδας. Αὐτό ὀφείλεται στή γεωλογική ἱστορία τοῦ τόπου, στίς ἰδιαίτερες κλιματολογικές συνθῆκες, καί πρό παντός, στή γεωγραφική του διαμόρφωση καί τοποθέτηση, πού τόν κάνει νά ἔχει μιά καταπληκτική ποικιλία φυτῶν ἀπό τήν Μεσόγειο, τήν Εὐρώπη, τήν Ἀσία καί τή βόρειο Ἄφρική. Σ' αὐτά πρέπει νά προσθέσουμε καί τόν ἀτέλειωτο διαμελισμό, σέ βουνά, χαράδρες, ποταμούς, λίμνες καί νησιά, πού τό καθένα προσφέρει δικές του οἰκολογικές συνθῆκες, ἰδιαίτερα εὐνοϊκές γιά τήν ἀνάπτυξη χωριστῶν φυτικών κοινοτήτων. Μέσα σ' αὐτή τήν ποικιλία τῶν βιοτόπων βρίσκονται τά ἐκπληκτικά ἀγριολούλουδα τῶν χιονισμένων κορυφῶν, τά ἀνθεκτικά ξερόφυτα τῶν βράχων, τά μυρωδάτα βότανα τῶν λόφων, οἱ περικοκλάδες τῶν δασῶν, κι ὅλα αὐτά τά σπάνια καί ἐνδημικά φυτά, πού δίνουν στήν ἑλληνική χλωρίδα τήν μοναδικότητά της.

Παρ' ὅλο πού ἡ βλάστηση ὑποβλήθηκε γιά χιλιάδες χρόνια στήν καταστρεπτική επίδραση τῆς ἀνθρώπινης παρουσίας, πάνω ἀπό 6000 εἶδη φυτῶν κατάφεραν νά ἐπιζήσουν μέχρι σήμερα, κάνοντας τήν 'Ελλάδα ἓνα ἀπό τά μέρη τῆς Εὐρώπης μέ τήν πλουσιότερη χλωρίδα. Ἰδιαίτερα, ἂν πάρουμε ὑπ' ὄψη καί τή σχέση ἀνάμεσα στόν ἀριθμό τῶν εἰδῶν καί τήν ἐπιφάνεια τοῦ χώρου, θά δοῦμε πώς ἡ σχέση αὐτή εἶναι ἕξι φορές μεγαλύτερη στήν 'Ελλάδα παρά σέ πολλά ἀπό τά κράτη τῆς βορειοδυτικῆς Εὐρώπης, π.χ. τήν Γαλλία. Ἀκόμα πιά ἐντυπωσιακός εἶναι ὁ ἀριθμός τῶν ἐνδημικῶν φυτῶν, αὐτῶν δηλαδή πού συναντιῶνται μόνο στήν 'Ελλάδα. Ὑπάρχουν στόν τόπο μας γύρω στά 700 τέ-

τοια φυτά, έναντι ελάχιστων που έχουν οι παραπάνω χώρες. Μόνο η Ίβηρική Χερσόνησος μπορεί να παραβληθεί κάπως με την Ελλάδα στα ένδημικά φυτά. Ο πλούτος όμως αυτός της ελληνικής χλωρίδας δεν είναι πάντα φανερός. Στη μεσογειακή μας χώρα, τό ζεστό καί ξερό καλοκαίρι, δεν ευνοεί την άνθηση των φυτών στα μέρη όπου ο κόσμος ταξιδεύει για άναψυχή καί τουρισμό αυτή την εποχή. Η σύντομη καί φευγαλέα άνοιξη γεμίζει τόν τόπο με άπειράριθμα λουλούδια, αλλά 3 όλα χάνονται με τις πρώτες ζέστες του Μάη. Για να δοῦμε τά λουλούδια του τόπου μας, καί ιδιαίτερα τά σπάνια καί τά ένδημικά, πρέπει να πάρουμε τά λαγκάδια καί τά βουνά, όπου η άνθηση είναι στο ζενίθ της τόν Ιούνιο, τόν Ιούλιο καί ακόμα τόν Αὔγουστο. Τό φθινόπωρο, με τις πρώτες του βροχές, ξαναζωντανεύει τή φύση σαν μιά δεύτερη άνοιξη, ανατρέποντας τόν ρόλο που παίζουν οι εποχές σ' άλλα μέρη της Εύρώπης. Πρέπει ακόμα, να ξέρουμε πως τά λουλούδια δεν είναι τό ίδιο μοιρασμένα παντού. Υπάρχουν περιοχές όπου μόνο κοινά φυτά φυτρώνουν, ενώ άλλα μέρη είναι πραγματικοί βοτανικοί παράδεισοι. Ο Όλυμπος, ο Ταῦγετος, ο Άθως, τά βουνά της Κρήτης, έχουν όλα φυτά μοναδικά στον κόσμο.

Οι κάτοικοι αυτού του εύλογημένου τόπου μπόρεσαν να σμίξουν σε μιά άρμονική πληρότητα τις πιο εύγενείς δυνάμεις του νοῦ καί του σώματος, ευαισθητοποιημένοι καί από τή γύρω τους θαυμαστή φύση. Δεν είναι μόνο ο πλούτος της βλάστησης που έκανε τόν άνθρωπο να στήσει σ' αυτά τά μέρη τούς πρώτους μόνιμους οικισμούς του, να κόψει δέντρα για να χτίσει τά σπίτια του καί τά καράβια του, να καλλιεργήσει τούς καρπούς που είχε ανακαλύψει στη φύση, να εκχερσώσει τά δάση για να φτιάξει τά χωράφια του καί τά βοσκοτόπια του. Η ίδια η φύση ήταν για αυτόν ένα ιερό σύμβολο, η δύναμη των φαρμακευτικών φυτών, ένα δῶρο των Θεών, κι ακόμα, με την άφάνταστη ποικιλία των λουλουδιών καί των φυτικών μορφών, η έμπνευση για την τέχνη του. Η ένωση του ανθρώπου με τή φύση έπαιξε βασικό ρόλο σ' όλες τις έκδηλώσεις της ζωής. Εξωτερικεύθηκε με μιά ζωηρή ευαισθησία για την όμορφιά των τοπίων, όπως τό βλέπουμε ακόμα καί σήμερα από τις τοποθεσίες που είχαν διαλεχθεί για τούς ναούς καί τά ιερά.

Θά ήταν τολμηρό να προσπαθήσει να βγάλει κανείς συμπεράσματα για την αρχαιότητα με βάση τά φυτά που συναντιώνται σήμερα. Πρέπει ν' ανατρέξουμε στις αρχαίες πηγές. Είναι σημαντικό για μας, μ' αυτή τή βάση, να διαπιστώσουμε πιά είδη φυτών ήταν γνωστά, πως τά χαρακτήριζαν καί πως τά απεικόνιζαν.

Οί Έλληνες καί οί Ρωμαῖοι διέκριναν πάνω ἀπό 1000 εἶδη φυτῶν, ἐπίδοση ἀξιοσημεῖωτη ἂν σκεφθεῖ κανεῖς τό ἐπίπεδο τῆς ἐπιστομονικῆς ἔρευνας ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, τόν ἀραιό πληθυσμό καί τίς συγκοινωνιακές δυσκολίες. Χάρη στίς ἀντιγραφές πού γίνονταν στά μεσαιωνικά μοναστήρια, οἱ ἱατρικές γνώσεις τῆς ἀρχαιότητος σώθηκαν ὡς τά χρόνια μας. Σέ ὀρισμένα ἀπό τά χειρόγραφα πού διατηρήθηκαν, ὑπάρχουν ἀπεικονίσεις φυτῶν συχνά ὅμως βασισμένες ὄχι τόσο στήν πραγματική ὄψη τῶν φυτῶν, ὅσο στίς φαρμακευτικές ιδιότητες πού τοὺς ἀπέδιδαν. Ὑπάρχει μεταξύ τοῦ φυτικοῦ κόσμου καί τοῦ ἀνθρώπου ἓνας σύνδεσμος τόσο παλιός ὅσο καί ἡ ἀνθρωπότητα. Ἡ σχέση μέ τή βλάστηση ἐμφανίζεται γιά πρώτη φορά στοὺς Έλληνες στοὺς μύθους. Μιά ἀπό τίς ὠραιότερες μαρτυρίες γιά τήν ἀγάπη γιά τά λουλούδια στήν ἑλληνική τέχνη, μᾶς τήν δίνει ἓνα παλιό γλυπτό ἀπό τά Φάρσαλα, ὅπου δύο γυναικεῖες μορφές, προφανῶς ἡ Δήμητρα καί ἡ Περσεφόνη, σέ μιά ἔνδειξη φιλίας, ἀνταλλάζουν λουλούδια, ὅπως καί σήμερα γίνεται ἀνάμεσα σέ ἀγαπητά πρόσωπα. Στό γλυπτό, ὁ καλλιτέχνης μπόρεσε νά δώσει τή μαγεία πού καί σήμερα ἀκόμα ἀσκεῖ στοὺς ἀνθρώπους ἓνα λουλούδι καί τό ἄρωμά του.

1 Γλυπτό ἀπό τά Φάρσαλα. Ἡ Δήμητρα ἀνταλλάζει λουλούδια μέ τήν κόρη της Περσεφόνη. 5ος αἰών π.Χ. Λοῦβρο, Παρίσι.

2 Πενιχρό, αλλά πλούσιο σε σπάνια φυτικά είδη τοπίο στη περιοχή Όλυμπος, Καρπάθου.

3 Τήν άνοιξη, ακόμα και οι ξερολιθιές γεμίζουν με λουλούδια. Έδω, τούφες από άγριοβιολέττες (*Malcolmia maritima*).

Η ΒΟΤΑΝΙΚΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ

Μέ τή λέξη «βοτάνη» ὁ Ὅμηρος ἐννοοῦσε τά χόρτα τῶν λιβαδιῶν. Ἐκ τῆς αὐτῆς λέξης προέρχεται καί τό ὄνομα τῆς σύγχρονης ἐπιστημονικῆς φυτολογίας, τῆς Βοτανικῆς. Ἡ βοτανολογία ὅμως τοῦ Ὀμήρου περιορίζεται στά ἱερά δέντρα τῶν Θεῶν, στά θαυματουργά βότανα τῆς μυθολογίας του καί στίς εἰκόνες τῶν φυτῶν πού τοῦ χρησίμευαν γιά τίς ἀντιπαραβολές μέ τά ἐπικά του πρόσωπα. Αὐτή ἡ μυθική ἀντίληψη γιά τά φυτά δέν ἀντικαταστάθηκε ἀπό τήν ἐπιστημονική παρατήρηση καί ἔρευνα παρά μόνο στά χρόνια τοῦ Ἀριστοτέλη.

4 Προτομή τοῦ Θεόφραστου τῆς Ἐρεσοῦ, 320 π.Χ., συλλογή Βίλλα Ἀλμπάνι, Ρώμη.

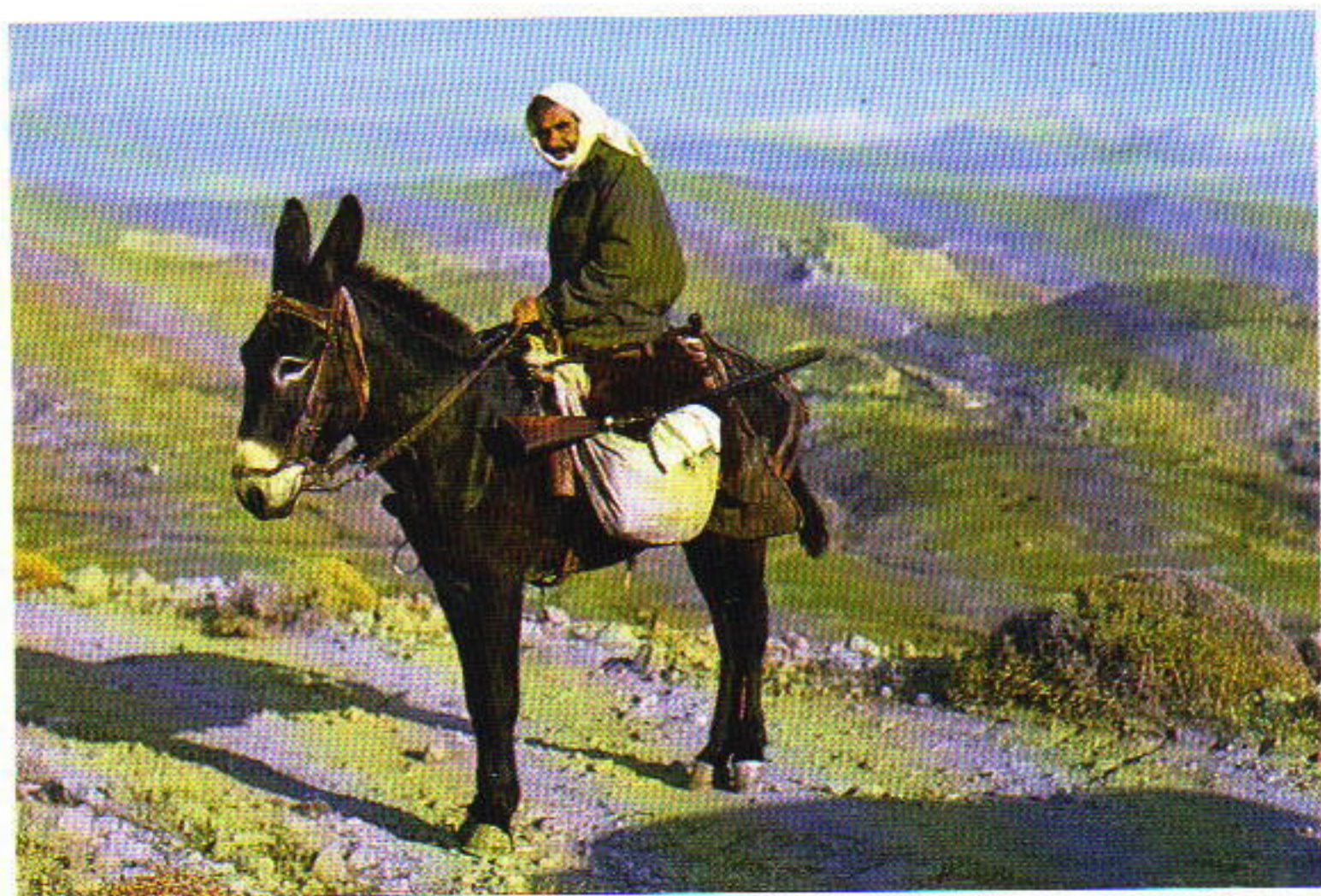
Ὅταν στή φιλοσοφία τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, οἱ θεωρητικές γνώσεις γιά τήν ἀρμονία μέσα στή φύση πλησίαζαν τήν τελειότητα, ὁ μέγας ἰατρός τῆς ἀρχαιότητος, ὁ Ἱπποκράτης (460 - 370 π.Χ.), ἀνάπτυξε στήν Κῶ τή δική του πρακτική θεραπευτική, πού ἀπ' ἐδῶ καί πέρα θά ἐπηρέαζε ὅλη τήν ἰατρική ἐπιστήμη. Ἡ ἀπαλλαγή τῆς ἰατρικῆς ἀπό τήν ἐπιρροή τῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν καί τῆς μυθικῆς λατρείας τῶν Θεῶν, εἶναι ἀναμφισβήτητα ἡ μεγαλύτερη προσφορά τοῦ Ἱπποκράτη στήν ἀνθρωπότητα. Μέ πολλή σοφία κατάταξε τά φυτά σέ κατηγορίες, ἀνάλογα μέ τίς θεραπευτικές τους ιδιότητες, καί προσδιώρισε τή χρησιμότητά τους στίς διάφορες ἀρρώστιες, σύμφωνα μέ τίς διαγνώσεις πού ἔκανε.

Μιά συλλογή συγγραμμάτων, πού αποδίδεται στον Ίπποκράτη μᾶς πληροφορεῖ γιά τίς θεραπευτικές ιδιότητες καί τίς ἰατρικές χρήσεις 237 διαφόρων βοτάνων, δυστυχῶς ὅμως χωρίς ἀναλυτική περιγραφή τοῦ καθενός.

Ἡ καθ'αυτό βοτανική χρωστᾶ ἐπομένως τήν ὕπαρξή της στήν ἰατρική ἐπιστήμη. Διαιτολόγοι καί φαρμακολόγοι βασίστηκαν στήν πραγματική ἐμπειρία τῶν «ριζοτόμων» καί «φαρμακοπόλων» τοῦ Ὀμήρου γιά νά ἐδραίωσουν τήν ἐπιστήμη τους.

Ἀπό τά πολυάριθμα ἔργα τῶν θεμελιωτῶν τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, ὁ Ἀριστοτέλης καί ὁ Θαλῆς δέν μᾶς ἄφησαν παρά μεμονωμένα ἀποσπάσματα τῆς ἐργασίας τους. Μετά ἀπ' αὐτούς, ὁ Θεόφραστος ὁ 4 Ἐρέσιος (372 - 287 π.Χ.) εἶναι ὁ πρῶτος καί ὁ πιό ὀλοκληρωμένος γνώστης τῆς βοτανικῆς. Ἀποκρούει τίς γνῶμες γιά τίς θαυματουργικές ἐκδηλώσεις τῆς φύσης καί ἀκολουθεῖ καθαρὰ βιολογικές μεθόδους γιά τήν περιγραφή τοῦ κόσμου τῶν φυτῶν. Στό σωζόμενο «Περί Φυτῶν Ἱστορίαι» σύγγραμμά του, θεμελιώνονται οἱ βασικές ἀρχές τῆς σύγχρονης βοτανικῆς. Ὅπως ὁ μέγας δάσκαλός του ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε κατατάξει τά ζῶα σέ αἱματοφόρα, ὠογόνα, ὑδρόβια ἢ ἀναιμικά, 5 ἔτσι καί ὁ Θεόφραστος ξεχώρισε τά φυτά σύμφωνα μέ τούς καρπούς τους καί ἀκόμα ἀπόκτησε ἐκπληκτικές γνώσεις γιά τίς ιδιότητες τῶν διαφόρων ξύλων, τή χρησιμοποίησή τους, τόν τρόπο πολλαπλασιασμοῦ τῶν διαφόρων φυτικῶν εἰδῶν, τήν τεχνική τοῦ μπολιάσματος, τίς ἀρρώστιες τους ἢ καί τόν ἐρμαφροδιτισμό ὀρισμένων εἰδῶν. Οἱ 450 περιγραφές του τῶν φυτῶν δέν βασίζονται, παρά μόνο σέ λίγες περιπτώσεις, σέ προσωπικές του παρατηρήσεις, ἀλλά ὁ Θεόφραστος κατόρθωσε νά ἀξιοποιήσει μέ λεπτομέρεια καί ἀκρίβεια τίς πληροφορίες πού μάζευε ἀπό ἀγρότες, ὑλοτόμους, μελισσοουργούς, ριζοτόμους καί ἄλλους. Ἔτσι, δέν τοῦ ξέφυγε π.χ., ἡ διαφορά πού παρουσιάζουν τά βολβώδη φυτά στό σχῆμα, τό χρῶμα καί τή μυρωδιά. Τή σημαντικότερη διαφορά στούς βολβούς, τή διαπιστώνει ὅμως στό ὅτι ὀρισμένοι ἀπ' αὐτούς εἶναι «ἐριοφόροι», ἔχουν δηλαδή μεταξύ τοῦ ἐσωτερικοῦ πυρήνα καί τοῦ ἐξωτερικοῦ φλοιοῦ ἓνα στρῶμα ἀπό ἐριώδεις ἴνες, ἀπό τίς ὁποῖες μπορεῖ κανεῖς νά κατασκευάσει εἶδη ρουχισμοῦ. Τήν σωστή αὐτή παρατήρηση τοῦ Θεόφραστου, τήν ἐπιβεβαιώνει ἡ εἰκόνα τοῦ βολβοῦ τῆς *Tulipa praecox*, πού πραγματικά μεταξύ φλοιοῦ καί πυρήνα ἔχει ἓνα παχύ στρῶμα μαλλιοῦ. Αὐτό προστατεύει τόν βολβό 9 ἀπό τήν ἀποξήρανση καί μπορεῖ νά χρησιμεύσει σάν ἴνα γιά κλώσιμο.

Ὁ Θεόφραστος δέν ἔκανε μακρινά ταξίδια ἔξω ἀπό τήν πατρίδα του.

5 Τοπίο στην Έρεσσό Λέσβου όπου ο Θεόφραστος έζησε τὰ νεανικά του χρόνια.

6 Ο Θεόφραστος (3.17.4) καταλογίζει τή λαγομηλιά (*Ruscus aculeatus*) στά περίεργα φυτά τής Ίδης, γιατί οί καρποί της βγαίνουν πάνω στά φύλλα. Τά «φύλλα» αυτά είναι στην πραγματικότητα βλαστοί πού παίρνουν τή μορφή φύλλου καί είναι γνωστά σάν φυλλοκλάδια.

7 Τό άσπίδιον του Διοσκορίδη (3.95). Τό όνομα προέρχεται από τούς ξερούς καρπούς πού μοιάζουν μέ μικρές άσπίδες. (*Fibigia eriocarpa*).

8 Ο Θεόφραστος (3.5.3) διακρίνει τά διάφορα είδη δρυός από τούς χυμούς πού περιέχουν. Νόμιζε πώς οί μεγάλες κηκίδες, πού δημιουργοῦνται από παρασιτικά έντομα, γίνονται από τόν χυμό του δέντρου.

9 Οί βολβοί τής τουλίπας τής Χίου (*Tulipa praecox*), πού έχουν κάτω από τόν χιτώνα τους ένα στρώμα «μαλλιοῦ», άπ' όπου καί ο Θεόφραστος όνόμασε έριοφόρους όρισμένους βολβούς.

10 Τά κυκλάμινα τά έλεγαν οί άρχαίοι «χελώνια», γιατί οί πατάτες τής ρίζας τους θυμίζουν χελώνες.

11 Ο Πλίνιος λέει πώς τά κυκλάμινα άνθίζουν δυό φορές τόν χρόνο. Άσφαλώς δέν είχε προσέξει ότι στην Ελλάδα υπάρχουν είδη πού άνθίζουν τήν άνοιξη καί άλλα πού άνθίζουν τό φθινόπωρο. Έδω βλέπουμε ένα άνοιξιάτικο είδος (*Cyclamen repandum*).

12 Οί μίσχοι τών κυκλάμινων τυλίγονται σέ σχήμα κύκλου, πού ίσως έδωσε τό όνομά τους σ' αυτά τά λουλούδια.

13 *Cyclamen hederifolium*. Τό φθινοπωρινό κυκλάμινο. Φαίνεται ο λαιμός του μέ τίσ χαρακτηριστικές πτυχώσεις.

6

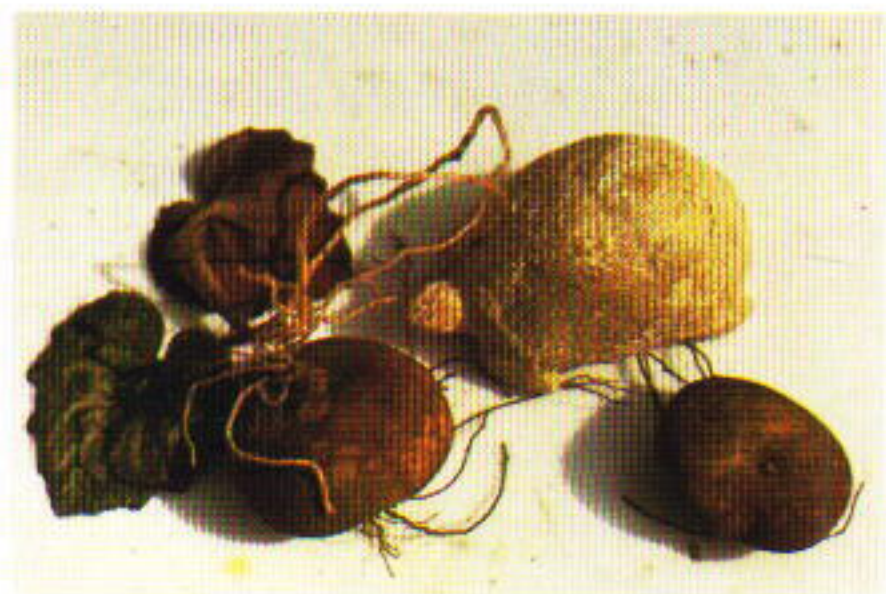
7

8

9

10

11

12

13

16 Τίς γνώσεις του για τά φυτά από ξένες χώρες τίς απόκτησε, κατά ένα μεγάλο μέρος, από τίς αξιόλογες περιγραφές τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐπιτελείου τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, πού ἦταν κατατεθειμένες στά κρατικά ἀρχεῖα τῆς αὐτοκρατορίας στή Βαβυλώνα. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος εἶχε δώσει προσωπικά μεγάλη σημασία στίς βοτανικές ἐξερευνήσεις.

Ἐνῶ θά μπορούσε νά περιμένει κανεῖς τό ἀντίθετο, ἡ ἀναγνώριση τῶν ὀνομάτων τῶν φυτῶν, πού χρησιμοποίησε ὁ Θεόφραστος, δέν παρουσιάζει μεγάλη δυσκολία, γιατί τό σύστημα ταξινόμησής του βασίζεται σέ πολλές λεπτομέρειες, πού ὁ μέγας φιλόσοφος ξεχωρίζει μέ μεγάλη ἀκρίβεια καί σαφήνεια.

Ἡ μελέτη τοῦ Θεόφραστου πάνω στή Βοτανική ἦταν ὀλοκληρωμένη. Στούς ἐπόμενους αἰῶνες ἡ Βοτανική παραμελήθηκε ἀπό τούς μεγάλους δασκάλους, σέ ὄφελος τῶν μαθηματικῶν καί τῆς ἀστρονομίας. Μόνο στή φαρμακολογία εἶχε ἀκόμα κάποια πέραση. Αὐτή ἔφθασε σέ καινούργια ὕψη μέ τό «Περί Ὑλης Ἰατρικῆς» ἔργο τοῦ Διοσκορίδη. Τό πεντάτομο αὐτό σύγγραμμα, μέ τίς 506 περιγραφές φυτῶν καί συντα-
20 γές φαρμάκων, σώζεται σ' ἓνα εἰκονογραφημένο χειρόγραφο τοῦ 512 μ.Χ., πού ἔγινε γιά μιά ρωμαία ἀρχόντισσα καί βρίσκεται σήμερα στή Βιέννη.

Ὁ Διοσκορίδης γεννήθηκε τόν 1ο αἰῶνα μ.Χ. στήν Κιλικία. Σπούδασε, ὅπως φαίνεται, ἰατρική στήν Ἀλεξάνδρεια καί θεωρεῖται ὁ θεμελιωτής τῆς φαρμακολογίας. Συνόδευσε μέ τήν ιδιότητα τοῦ γιαιτροῦ, τίς στρατιές τῶν ρωμαίων αὐτοκρατόρων Κλαύδιου καί Νέρωνα καί μπόρεσε ἔτσι νά εὐρύνει πρακτικά τίς βοτανικές καί φαρμακευτικές του γνώσεις. Ἡ φαρμακολογία του, ἰδιαίτερα σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τίς γνώσεις του γύρω ἀπό τά φαρμακευτικά φυτά, βρίσκεται σ' ἓνα ἐπίπεδο, πού ὄχι μόνο στήν ἀρχαιότητα, ἀλλά ἀκόμα καί τόν 16ο αἰῶνα, δέν εἶχε ξεπεράσει κανεῖς. Ἡ ἐργασία του στάθηκε τό πρότυπο γιά τή βοτανολογία τοῦ Μεσαίωνα καί σέ μερικές χώρες, ὅπως τήν Ἰσπανία καί τήν Τουρκία, ἦταν ἡ βάση τῆς βοτανικῆς ὡς καί τόν 19ο αἰῶνα.

Μιά ἀνεκτίμητη πηγή πληροφοριῶν εἶναι γιά μᾶς οἱ ἀκριβεῖς περιγραφές τῶν φυτῶν πού βασίζονται σέ μεγάλο μέρος σέ δικές του θεωρίες καί ἐμπειρίες. Μεγάλη σημασία ἔδωσε ὁ Διοσκορίδης καί στήν ἀναγραφή ὄλων τῶν συνωνύμων τῶν φυτῶν, πράγμα πού μᾶς διευκολύνει πολύ στό ν' ἀναγνωρίζουμε τά φυτά πού περιγράφει.

Γιά τήν γνωριμία τῆς Βοτανικῆς τῶν ἀρχαίων εἶναι ἀπαραίτητη καί ἡ 37τομη Φυσική Ἱστορία τοῦ ρωμαίου συγγραφέα Γάϊου Σεκούνδου

Πλίνιου τοῦ Πρεσβύτερου (23 - 79 μ.Χ.). Εἶναι ὁ ἄριστος συγγραφέας φυσικῆς ἱστορίας στό λατινικό κόσμο. Στρατιωτικός καί δημόσιος ὑπάλληλος, ἔγραψε μέ μεγάλη ἐπιμέλεια, χρησιμοποιώντας πάνω ἀπό 400 συγγράμματα καί 2000 χειρόγραφα γιά τήν καταγραφή 34.946 παρατηρήσεων του ἀπό τή φύση. Ἡ ἐργασία του ἔχει γιά μᾶς ἰδιαίτερη σημασία, γιατί πολλά ἀπό τά ἔργα, πού συμβουλευτήκε ὁ Πλίνιος, δέν σώζονται σήμερα.

Ἐκτός ἀπό τούς καθαυτοῦ βοτανικούς, πού εἶδαμε πῶς πάνω, μᾶς ἀφῆσαν τίς παρατηρήσεις τους πάνω στό φυτικό κόσμο καί πολλοί ποιητές καί συγγραφεῖς. Ἀπό τήν ἱστορία τοῦ Ἡρόδοτου μαθαίνουμε ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες γιά 63 εἶδη φυτῶν καί γιά τή χρησιμοποίησή τους στά μέρη, πού περιόδευσε, ἀπό τή Μικρά Ἀσία καί τή Βαβυλώνα ὡς τή Μαύρη Θάλασσα καί τήν Ἄνω Αἴγυπτο. Ὁ Ἡσίοδος ἀναφέρει στά ἔργα του γύρω στά 12 φυτά, ὁ Ξενοφών στήν ἱστορία τῶν Μηδικῶν Πολέμων καμιά εἰκοσαριά. Μέ τήν ἀναγραφή 107 ὀνομάτων φυτῶν στά Βουκολικά του Εἰδύλλια, ὁ Θεόκριτος ξεπερνᾷ ἀκόμα καί τόν Ὅμηρο στήν Ἰλιάδα καί τήν Ὀδύσεια (60 περίπου εἶδη καί στά δύο ἔργα). Ὁ Στράβων, στίς γεωγραφικές του περιγραφές τῶν ὀμηρικῶν τοπίων, κάνει μερικές παραπομπές στή μυθολογία τῶν φυτῶν. Οἱ λατῖνοι συγγραφεῖς Βιργίλιος καί Ὀβίδιος χρησιμοποιοῦν πρόθυμα τά ὀμηρικά πρότυπα γιά νά διακοσμήσουν τά ἔργα τους μέ ἱστορίες γύρω ἀπό τή φύση. Στόν Ἀθήναιο (170 - 230 μ.Χ.) ἀπό τήν Ναυκράτη τῆς Αἰγύπτου, χρωστᾶμε ἀκόμα τή διάσωση πολλῶν παλιότερων ἔργων. Στούς «Δειπνοσοφιστές» του, μιά ἀφήγηση σέ μορφή ὀμιλιῶν γύρω ἀπό τό τραπέζι, διάφοροι καλλιτέχνες, φιλόσοφοι καί διανοούμενοι διηγοῦνται τίς ἐμπειρίες τους πάνω στά πῶς ἀπίθανα πράγματα, ἀνάμεσα στά ὁποῖα καί ἀπό τόν φυτικό κόσμο, μέ ἀναφορές σέ ἔργα βοτανικῆς πού χάθηκαν.

Τέλος, οἱ «Περιηγήσεις» τοῦ Πausανία, μέ τήν περιγραφή καί τοπογραφία ἀπό πολλά ἀξιοθέατα τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, εἶναι μιά ἀνεκτίμητη πηγή πληροφοριῶν γιά τή γενική εἰκόνα τοῦ ἑλλαδικοῦ τοπίου στά χρόνια τῆς ἀρχαιότητος. Ἐνα τελευταῖο μνημειῶδες ἔργο ἀπό τά χρόνια ἐκεῖνα εἶναι τά συγγράμματα τοῦ Γαληνοῦ (129 - 199 μ.Χ.). Ἡ φαρμακευτική τεχνολογία, πού ἐπινόησε ὁ Γαληνός, ἦταν πρωτοποριακή μέχρι τόν 18ο αἰῶνα.

Ἀπ' ὅλες αὐτές τίς πηγές μαθαίνουμε τή μορφολογία τῶν φυτῶν πού περιγράφουν οἱ ἀρχαῖοι, ποιοί ἦταν οἱ δεσμοί τους μ' αὐτά καί ποιές ἰδιότητες τούς ἀπόδιδαν.

14

15

14 Ὁ Θεόφραστος καταλογίζει τόν λύκο (*Orobanche alba*) στά βλαβερά ζιζάνια. Ὁ Διοσκορίδης δίνει σ' αὐτό τό παράσιτο τό ὄνομα λύκος, πού εἶναι καί ἡ σημερινή του ὀνομασία, γιατί πνίγει τίς ρίζες τοῦ φυτοῦ πού τό φιλοξενεῖ. Οἱ σπόροι του εἶναι πολύ μικροί — ἓνα ἑκατομμύριο ζυγίζουν μόλις ἓνα γραμμάριο — και βλασταίνουν, εὐτυχῶς, μόνο ὅταν συναντήσουν ρίζες τοῦ ξενιστή τους.

15 Ἕνα ἄλλο εἶδος λύκου (*Orobanche crenata*).

16

16 Στόν 4ο τόμο τῆς φυσικῆς ἱστορίας του, ὁ Θεόφραστος περιγράφει μέ λεπτομέρεια τά ἐξωτικά φυτά ἀπό τήν Βόρεια Ἀφρική καί τήν Ἀσία, μέ βάση τίς ἐκθέσεις τῶν βοτανολόγων πού εἶχαν συνοδεύσει τόν Μ. Ἀλέξανδρο στίς ἐκστρατεῖες του. Ἕνα ἀπό τά φυτά, τά περιγράφει σάν «μεγάλο δέντρο μέ πολύχρωμα λουλούδια καί καρπούς πού μοιάζουν μέ τά λούπινα». Ἀσφαλῶς θά πρόκειται γιά τήν «ἀκακία Κωνσταντινουπόλεως» (*Cesalpinia gilliesii*) ἢ κάτι ἀνάλογο.

17

17 Στά ποτάμια καί τίς ρεμματιές, ὅπως ἐδῶ στόν Ἄραχθο, πού τόν ἀγκαλιάζει ἓνα παλιό γεφύρι, ὑπάρχουν συχνά πολύ ἐνδιαφέροντα φυτά.

18 Πολλά φυτά προσαρμόζονται στό περιβάλλον τους. Αὐτή ἡ ἀφάνα (*Genista acanthoclada*) μαζεύθηκε σ' ἓναν πυκνό, ἀκανθωτό θάμνο γιά ν' ἀντέξει στή ζέστη τῆς παραλίας καί στά ζῶα.

19 Αὐτός ὁ μικρός θάμνος πού ζεῖ στά βουνά καί προστατεύεται ἀπό ἀκανθωτά φύλλα, ἀναφέρεται ἀπό τόν Θεόφραστο (1.10.6) μέ τά ἴδια χαρακτηριστικά. Τό ἐπιστημονικό του ὄνομα εἶναι *Drypis spinosa*.

18

19

20 Ἡ Θεά τῶν ἀνακαλύψεων, Εὐρεσις, παραδίνει στὸν Διοσκορίδη τὴν θαυματουργή ρίζα τοῦ Μανδραγόρα, πού ἔχει ἀνθρώπινη μορφή. Εἰκόνα παρμένη ἀπὸ τὴν «Περὶ ὕλης ἰατρικῆς» τοῦ Διοσκορίδη, ἀπὸ χειρόγραφο τοῦ 512 μ.Χ.

ΟΜΗΡΙΚΑ ΤΟΠΙΑ

Προϊστορία

Γιά νά σχηματίσουμε μιά καλύτερη αντίληψη τῶν τοπίων στήν ἀρχαιότητα, ἄς μᾶς ἐπιτραπεῖ μιά σύντομη ἀναδρομή στούς γεωλογικούς χρόνους.

Σύμφωνα μέ τίς σημερινές ἀντιλήψεις τῆς ἐπιστήμης, ἡ Αἰγιῆς ἦταν, πρὶν ἀπό 25 ἑκατομμύρια χρόνια, ἓνα κομμάτι τῆς ὄροσειρᾶς πού ἔνω-νε τήν Εὐρώπη μέ τήν Ἀσία. Τότε σημειώθηκαν οἱ διεισδύσεις νερῶν στό χῶρο τοῦ Αἰγαίου καί ἡ δημιουργία τῆς Μεσογείου πού ἔφθανε ὡς τόν Ἑλλάσποντο. Στά ἐπόμενα ἑκατομμύρια χρόνια ἀνυψώθηκε καί πάλι τό ἔδαφος ἀπό τό βυθό τῆς θάλασσας καί σχηματίσθηκε μιά πεδιάδα μέ λίμνες καί ποτάμια. Ὑπολείμματα ἀπολιθωμένων φύλλων βεβαιώνουν τήν ὑπαρξη τήν ἐποχή ἐκείνη ἐκτεταμένων δασῶν, στά ὁποῖα ζοῦσαν μεγάλα ζῶα, ὅπως μαρτυροῦν τά ἀπολιθωμένα ὀστά τους. Στήν παλαιοντολογική πανίδα τοῦ Πικερμιοῦ ξεχωρίζουμε 53 εἶδη ζώων, μαστόδοντες, ρινόκερους, λιοντάρια, καμηλοπαρδάλεις, πιθήκους, μέχρι καί τό ἵππάριο, τό μικρό ἄλογο τῶν πανάρχαιων χρόνων μέ τά τρία δάκτυλα καί τό ὕψος του πού δέν ξεπερνοῦσε τό μισό μέτρο. Ἀνάλογα ἀπολιθώματα εἶναι γνωστά καί ἀπό τή Σάμο, τήν Εὐβοία καί τή Θεσσαλία. Νεώτερες ἀποδείξεις γιά τήν ὑπαρξη τέτοιας πανίδας στόν ἑλληνικό χῶρο εἶναι οἱ προϊστορικοί ἐλέφαντες στή λεκάνη τῆς Μεγαλόπολης, πού ἦταν ἐκεῖνα τά χρόνια μιά μεγάλη λίμνη, μέ βλάστηση κατάλληλη γιά νά συντηρεῖ πληθυσμό ἀπό χορτοφάγα ζῶα.

Τά ἀπολιθωμένα ὀστά προϊστορικῶν ζώων εἶχαν ἀπασχολήσει ἀκόμα καί τούς ἀρχαίους, πού ἔβλεπαν σ' αὐτά ἴχνη τῶν Ἀμαζόνων καί τῶν Ναϊάδων ἢ τά συνέδεαν μέ γίγαντες καί τιτάνες. Ἔτσι, μπορούμε νά ὑποθέσουμε πώς ὁ ὀμηρικός μύθος, γιά τούς Κύκλωπες καί τό μονόφθαλμο ποιμένα Πολύφημο, βασίζεται στά εὐρήματα ὑπόλειμμάτων κρανίων ἀπό ἐλέφαντες, στά ὁποῖα ἡ τρύπα τῆς προβοσκίδας ἐρμηνευόταν σάν ὀφθαλμικό κοίλωμα ἑνός ὑπερφυσικοῦ ἀνθρώπου.

Τήν προέλευση καί τή σημασία τῶν ἀπολιθωμάτων εἶχαν ἀντιληφθεῖ οἱ ἀρχαῖοι ἀπό τόν 6ο π.Χ. αἰώνα. Ὁ ποιητής καί φιλόσοφος Ξενοφάνης (570 - 475 π.Χ.) θεωρεῖται ὁ πρῶτος γεωλόγος, γιατί ἔβγαλε τό συμπέρασμα ἀπό τά εὐρήματά του στά τριτογενῆ στρώματα στίς Συρακοῦσες καί στή Μάλτα, πώς ἡ ἐπιφάνεια τῆς γῆς πέρασε ἀπό ἀλλεπάλληλες μεταβολές μέ τήν πάροδο τῶν αἰώνων. 21

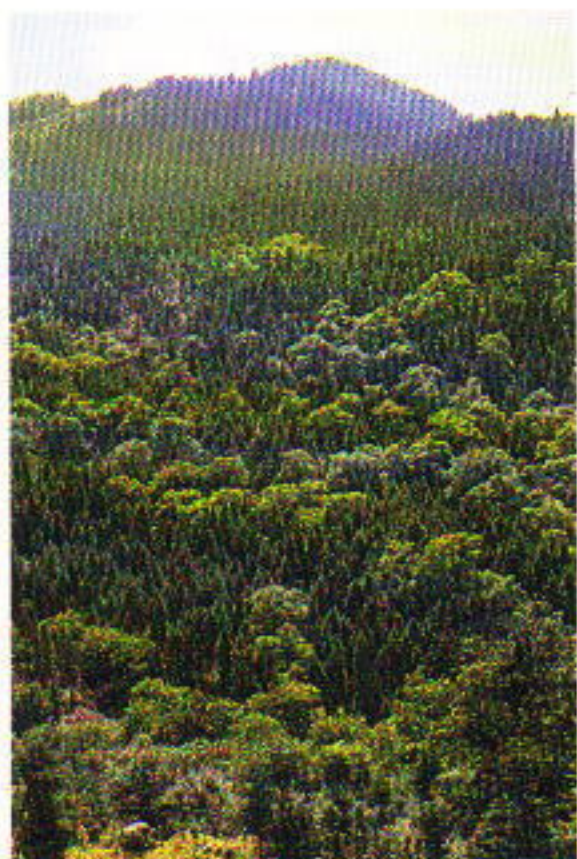
21

21 Πελοποννησιακό τοπίο με φόντο τόν Έρύμανθο.

22 Μικτό δάσος από έλατα και καστανιές στην Εύρυτανία.

23 ΈΑπό τήν τριτογενή έποχή, μεγάλες έκτάσεις στή βορεινή Έλλάδα ήταν καλυμένες με όξυές (*Fagus moesiaca*). Στήν αρχαιότητα, τό ξύλο τής όξυās ήταν περιζήτητο γιά οικιακές κατασκευές και άγροτικά έργαλεϊα.

24 Τό λουλούδι τής άγριοκαστανιās, ή ιπποκαστανέας, πού εϊναι αυτοφυές δέντρο στήν Έλλάδα άπό τήν τριτογενή έποχή. Δέν έχει καμιά σχέση με τήν κοινή καστανιά.

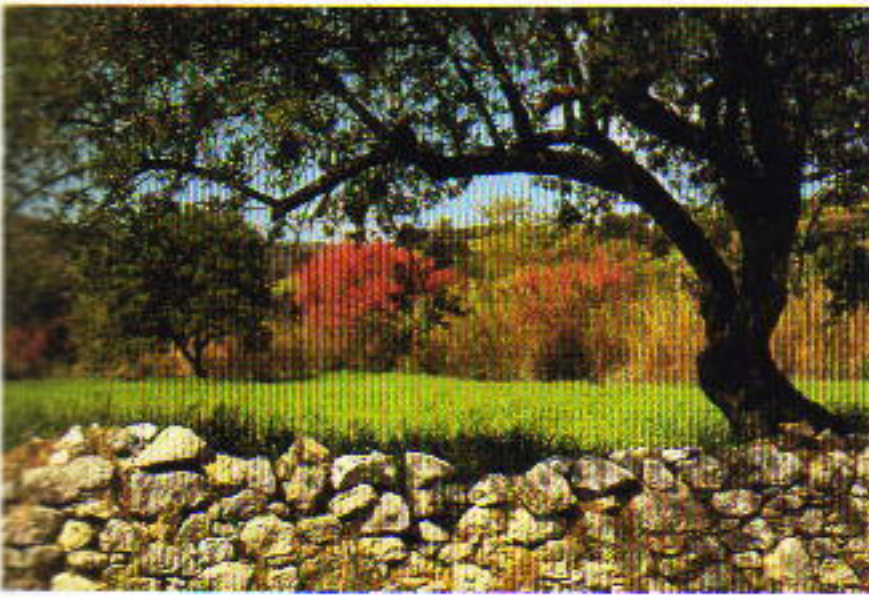
22

23

24

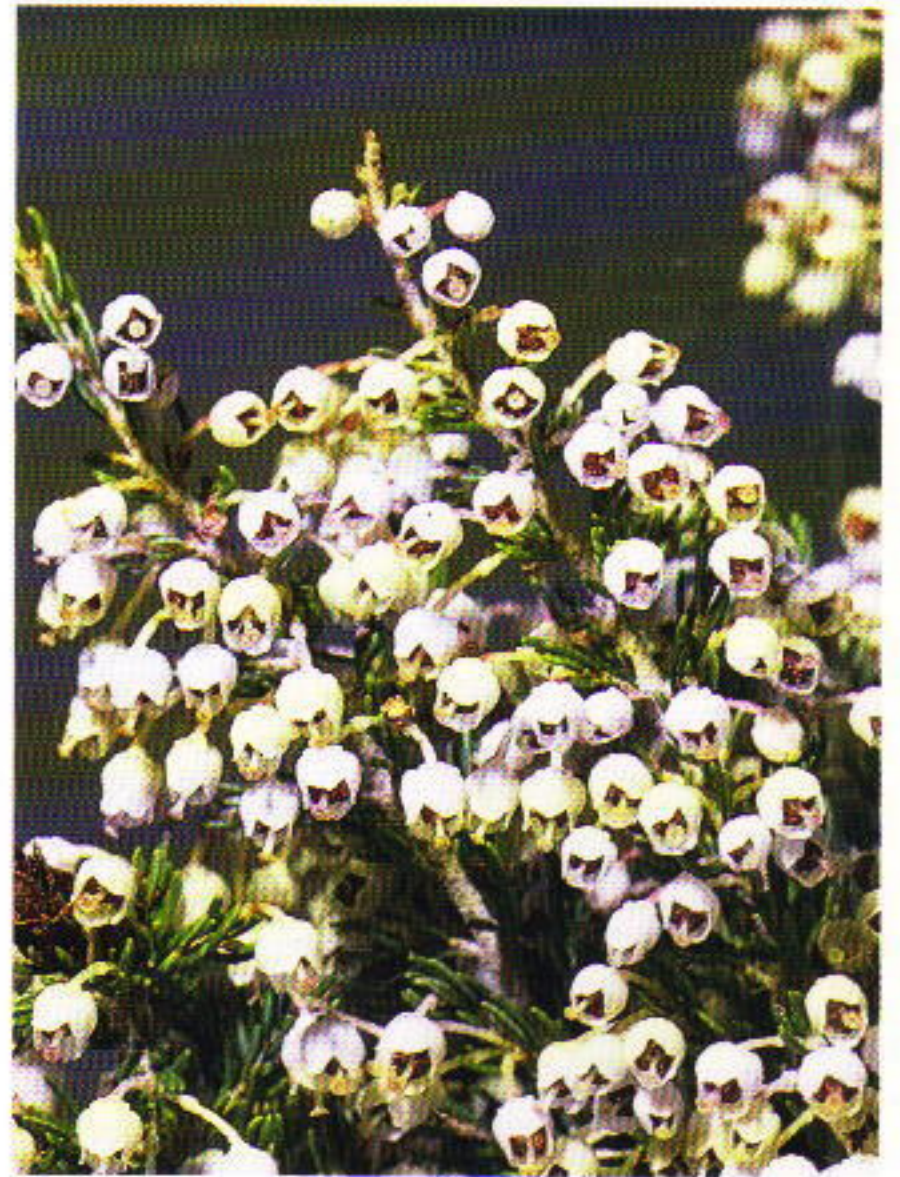
25

26

27

28

25 Στην τριτογενή εποχή ανάγεται και η κουτσουπιά (*Cercis siliquastrum*). 'Απ' όσα ξέρουμε, οι αρχαίοι δέν την αναφέρουν πουθενά. Στην Εύρώπη, την ονομάζουν δέντρο του 'Ιούδα, γιατί, σύμφωνα με την παράδοση, σ' ένα τέτοιο δέντρο κρεμάστηκε ο 'Ιούδας.

26 'Η κουτσουπιά, με τά φανταχτερά της λουλούδια πού βγαίνουν κατευθείαν από τά κλωνάρια, είναι από τά ωραιότερα στολίδια της άνοιξης.

27 Εικόνα από τόν 'Εθνικό Δρυμό Πίνδου, όπου ο Ζεύς άφησε τά ίχνη του κεραυνοβολώντας ένα τεράστιο πεύκο.

28 Τό δενδροειδές ρείκι (*Erica arborea*) είναι ένα από τά ωραία είδη της μακίας.

Ἡ ἡρέμηση τῶν μεγάλων τεκτονικῶν κινήσεων σημειώθηκε μόνο μέ τήν ἀρχή τῆς ἐποχῆς τῶν πάγων, πρίν 2 ἑκατομμύρια χρόνια, πού κράτησε ἑκατοντάδες χιλιετηρίδες καί παρουσίασε διαδοχές ψυχρῶν καί θερμῶν περιόδων. Ἐνῶ στά βόρεια διαμερίσματα τοῦ τόπου ὑψώνονταν νέα βουνά, ἡ χλωρίδα καί ἡ πανίδα τῶν ἄλλοτε θερμῶν περιοχῶν κατάφευγε στά νησιά. Σ' αὐτά τά γεωϊστορικά δεδομένα, στήν 30 πολύπλοκη τεκτονική τῶν ἑλληνικῶν βουνῶν καί στό διαφορισμό τοῦ ἐδάφους σέ ὑψώματα, κοιλάδες, ὄρμους καί νησιά, ὀφείλεται ὁ πλοῦτος τῆς ἑλληνικῆς χλωρίδας, πού ἐπηρέασε ποιητές καί καλλιτέχνες τῆς ἀρχαιότητος. Ἡ πολυμορφία αὐτή τοῦ τοπίου διαμόρφωσε ἐξ ἄλλου τούς ἀνθρώπους καί τόν πολιτισμό τους.

29 Ἐπολιθωμένο δέντρο
στή Μυτιλήνη.

Τό τοπίο στήν ἀρχαιότητα

Ἀποφασιστική ἐπίδραση γιά τή μορφή τοῦ τοπίου στήν ἀρχαιότητα εἶχε ὁ συνεχῆς ἀποικισμός τῆς χώρας ἀπό τή νεολιθική ἐποχή, μέ τήν ἐντατική χρησιμοποίηση τῆς γῆς. Ἡ καθημερινά αὐξανόμενη κοπή δασῶν, γιά τήν κάλυψη τῶν ἀναγκῶν σέ ξυλεία γιά οἰκοδόμηση καί γιά καύση, ἀπασχόλησε καί τούς ἀρχαίους. Ὁ Πλάτων (Κριτίας 4.111) θρηνοῦσε τή χαμένη ὀμορφιά τοῦ ἀττικοῦ τοπίου, πού στά χρόνια τῆς Ἀτλαντίδας, 9000 χρόνια πρό τῆς ἐποχῆς του, ἦταν ὀμορφότερη ἀπό κάθε ἄλλη χώρα. Ἀπό τά τότε πράσινα βουνά καί λιβάδια, λέει, δέν ἀπόμειναν παρά «ένός νοσήσαντος σώματος ὄστά», ἀφοῦ παρασύρθηκε ἀπό τή γῆ τό πλούσιο καί ἀφράτο χῶμα. Δέν ἀπόμεινε παρά τῶν μελισσῶν ἡ τροφή, ἐνῶ δέν εἶναι τόσο μακριά ὁ χρόνος πού τά δάση

τῆς Ἀττικῆς τροφοδοτοῦσαν τά μεγάλα οἰκοδομήματα τῶν ναῶν.

Παρά τή συγκινητική αὐτή μαρτυρία τῆς μακροχρόνιας καταστροφῆς τοῦ ἐδάφους, μπορούμε νά φαντασθοῦμε ὅτι ἓνα σημαντικό μέρος τοῦ τόπου ἦταν καλυμμένο μέ πυκνά δάση στά κλασσικά χρόνια. 22,23

Ὁ Θεόφραστος μιᾶ γιά ἐκτενῆ δάση στήν Κρήτη ἀπό κυπαρίσσια, δρῦς, σφενδάμνους καί πλατάνια. Καί στήν Ὀδύσσεια ὁ Ὅμηρος περιγράφει τήν Κρήτη σάν ὠραῖο καί πλούσιο σέ δάση νησί. 39

Τόσο ὁ Ὅμηρος ὅσο καί οἱ μεταγενέστεροι ποιητές χαρακτηρίζουν τήν Αἰγιῶδα σάν δασότοπο. Αὐτό μαρτυρεῖ καί ἡ ἄλλοτε παρουσία ἄγριων ζώων στήν περιοχή. Στά χρόνια τοῦ Πausanias ἡ ἀρκούδα ζοῦσε στήν Πάρνηθα. Στίς γαλαρίες τῶν ἀρχαίων ὀρυχείων ἀσημιοῦ στό Λαύριο βρέθηκαν κόκκαλα ἀπό ἐλάφια πού μπορεῖ νά ἦταν ἡ τροφή τῶν ἐργατῶν. Ὁ Ξενοφών κυνηγοῦσε ἐλάφια καί ζαρκάδια στό κτῆμα του στήν Ἡλεία. Πάνθηρες καί λύκοι ζοῦσαν στή Θράκη καί Μακεδονία καί ἀγριοκάτσικα βοσκοῦσαν στά βουνά. Ἡ ὑπαρξη λιονταριῶν ἴσως νά εἶναι μυθική, ἂν καί ὁ Ἀριστοτέλης μιᾶ γιά τήν παρουσία τους στίς παραποτάμιες περιοχές τοῦ Ἀχελώου καί τοῦ Νέστου. Ὁ Ἡρόδοτος (7.127) ἀναφέρει ὅτι οἱ καμήλες τοῦ Ξέρξη κατασπαράχθηκαν ἀπό λιοντάρια στήν προέλασή του στή Μακεδονία. 40

Καί οἱ περιγραφές τοῦ κόσμου τῶν πουλιῶν ἐπιτρέπουν ὀρισμένα συμπεράσματα γιά τήν εἰκόνα τῆς βλάστησης στήν ἀρχαιότητα. Στήν ἀθηναϊκή συνοικία τοῦ Κολωνοῦ κελαιδοῦσαν τ' ἀηδόνια. Μελισσο-

30 Οἱ πυχώσεις τῶν βράχων τῆς τριτογενοῦς περιόδου, ὅπως φαίνονται ἀπό τόν Τυμφρηστό, βλέποντας πρός τήν Καλιακούδα.

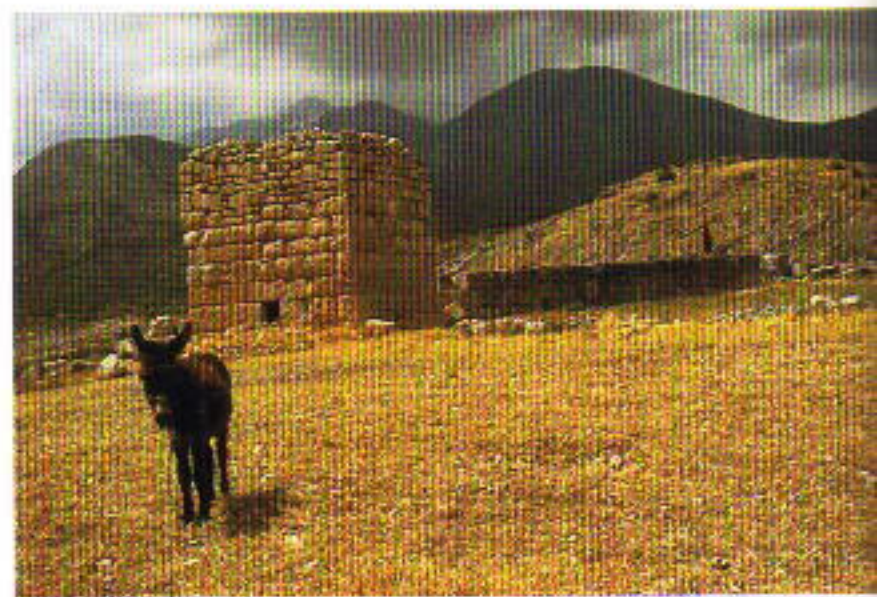
31

32

33

34

35

36

31 Στά βουνά διατηρήθηκε μιά καθαρά άλπική χλωρίδα. 'Ο Παρνασσός τόν χειμῶνα.

32 Κοντά στά ποτάμια, ή ύγρασία εύνοεϊ τήν ανάπτυξη λεπτῶν φυτῶν.

33 Οί παραλίες, μέ τίς έναλασσόμενες άμμουδιές καί βραχώδεις άκτές, καί τήν θαλασσινή άτμόσφαιρα, εύνοοῦν τήν ανάπτυξη μιās ειδικής χλωρίδας.

34 'Όπου λείπει ή αύτοφυής βλάστηση, τό τοπίο παίρνει μορφή έρήμου. Στήν εικόνα, τά έρείπια ενός πύργου στήν άρχαία Θίσβη.

35/36 Δύο παραδείγματα διάβρωσης καί απογύμνωσης του έδάφους. 'Αριστερά, τό 'Επαχώρι στους πρόποδες του Γράμμου, καί δεξιά, ή περιοχή όπου πηγάζει ο 'Αϊωos

37

38

39

40

41

42

37 Ἡ ἐκμετάλλευση τῶν δασῶν ὑπῆρχε ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἱστορίας, μόνο πού σήμερα εἶναι καλύτερα ὀργανωμένη.

38 Βλάστηση φαγωμένη ἀπὸ τὰ γίδια.

39 Ὑπολείμματα ἀπὸ τὰ παλιὰ μεγάλα δάση βελανιδιάς, πού ἔχει ἀναφέρει καί ὁ Θεόφραστος. Ὅπως ξέρουμε, ἡ βελανιδιά (*Quercus macrolepis*), μᾶς ἔδινε μέχρι πρόσφατα ἕναν καρπὸ πού χρησιμοποιοῦσε ἡ βυρσοδεψία.

40 Τὸ ἀγριοκάτσικο τῆς Κρήτης (*Capra aegagrus cretensis*), πού ἄλλοτε ὑπῆρχε σέ πολλά ἑλληνικά βουνά καί νησιά.

41 Τὸ ρεῖκι (*Erica manipuliflora*), εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ ωραιότερα φθινοπωρινὰ στολίδια.

42 Φωλιάζοντες πελεκάνοι στὸν Ἐθνικὸ Δρυμὸ Μικρῆς Πρέσπας.

φάγοι ζοῦσαν στίς ὄχθες τοῦ ἀττικοῦ Κηφισοῦ καί ὁ τσαλαπετεινός φώλιαζε στά δέντρα δημόσιων καί ἰδιωτικῶν κήπων. Πολλές ἀποικίες πελαργῶν ἀναφέρονται μέχρι τόν 19ο αἰώνα. Ταξιδιωτές ἐκείνης τῆς 43 ἐποχῆς μιλοῦν γιά φωλιές πελαργῶν πάνω στά ἀρχαῖα μνημεῖα τῆς Ἀθήνας. Αὐτό μᾶς δείχνει πῶς ἐκεῖνα τά χρόνια πρέπει νά ὑπῆρχαν στήν Ἀττική πολλά ρυάκια καί ἔλη. Σύμφωνα μέ τελευταῖες ἀπογραφές, οἱ πελαργοί ἔχουν περιορισθεῖ σήμερα σέ 3500 περίπου ζευγάρια, πού ζοῦν στά λίγα ὑγροτόπια πού ἔχουν μείνει στίς βόρειες περιοχές τῆς χώρας. Καί ὁ πελεκάνος ἦταν γνωστός στούς ἀρχαίους. Σήμερα φωλιάζει μόνο στίς προστατευόμενες περιοχές τῆς Μικρῆς Πρέσπας καί τῶν ἐκβολῶν τοῦ Ἀχελώου.

Τό Ὀμηρικό ἔπος μαρτυρεῖ τήν ὑπαρξη πλούσιων λιβαδιῶν. Στήν Ἰλιάδα (11.676) ὁ Ὀμηρος περιγράφει τό πλιατσικολόγημα τοῦ Νέστορα στήν Ἡλεία:

*Λάφυρα τότ' ἐπήραμεν ἀπ' τό πεδῖον πλήθος,
βωδιῶν κοπές πεντήκοντα, τόσες κοπές προβάτων
καί τόσες χοίρων καί γιδιῶν τόσα πλατειά κοπάδια,
καί τρεῖς φορές πεντήκοντα ξανθότριχες φοράδες.*

43 Μέχρι τόν 19ο αἰώνα, οἱ πελαργοί φώλιαζαν ἀκόμα καί μέσα στήν Ἀθήνα, ὅπως μᾶς δείχνει αὐτή ἡ παλιά γκραβοῦρα τῶν Stuart & Revett (Λονδίνο, 1762).

44 Αὐτά τὰ χάλκινα ἀναθηματικά εἰδώλια τῆς μινωικῆς ἐποχῆς ἴσως νά δείχνουν τήν σπουδαιότητα πού εἶχε ἡ βοσκή ἀπό τὰ πιό παλιά χρόνια. Μουσεῖο Ἡρακλείου.

Ὁ χοιροβοσκός Εὐμαῖος εἶχε στήν Ἴθάκη ἕνα σταῦλο μέ 600 γουροῦνες καί 360 κάπρους πού βοσκοῦσαν στά δάση ἀπό δρυῶς τοῦ νησιοῦ. Αὐτές καί ἄλλες μαρτυρίες δείχνουν πώς στήν ἀρχαιότητα ὑπῆρχε κάποια ὑπερβόσκησις πού συντελοῦσε στήν καταστροφή τῆς βλάστησης. Ἰδιαίτερα οἱ κατσίκες ἀποτελοῦσαν, ὅπως καί σήμερα, ἕνα μεγάλο ἐμπόδιο στή φυσική ἀναγέννησή της. 38

Ὁ ἄνθρωπος ἐκμεταλλεύεται τή φύση

Οἱ πρῶτοι κάτοικοι τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου βρῆκαν μεγάλες περιοχές σκεπασμένες μέ παρθένα δάση, ἀλλά ἐπειδή ὁ ἐλληνικός πολιτισμός εἶναι κατά χιλιάδες χρόνια ἀρχαιότερος ἀπό ἄλλους, ὁ ἀνταγωνισμός μέ τή φύση ἄρχισε ἐδῶ πολύ νωρίτερα. Ἀγροτικοί οἰκισμοί ὑπῆρχαν στή Θεσσαλία ἀπό τή νεολιθική ἐποχή. Οἱ πρῶτες σοβαρές ἐπεμβάσεις τοῦ ἀνθρώπου στή φύση ἀνάγονται στήν ὁμηρική περίοδο. Ἡ ὀλοένα μεγαλύτερη ἐπέκταση τῶν οἰκισμῶν καί τῶν χωραφιῶν γινόταν μέ τό κόψιμο τῶν δασῶν στίς πεδιάδες καί μέ καταστροφές στούς πολύτιμους βοσκότοπους. Καί οἱ ἀνάγκες σέ ξυλεῖα προκαλοῦσαν ὅλο καί μεγαλύτερη καταστροφή δέντρων. Στά ἀποδασωμένα ἐδάφη φύ-

45

46

47

48

49

50

45 Μέ τους φθινοπωρινούς κόκκινους καρπούς της, ή κοκορεβιθιά (*Pistacia terebinthus*) είναι πολύ διακοσμητική. Στην αρχαιότητα χρησιμοποιούσαν τό ρετσίνι αυτού του θάμνου σαν άρωματική ύλη.

46 Για την άγριοκουμαριά μας μιλά ο Πausanias (9.22) που είδε τό δέντρο αυτό στον περίβολο του Ναού του Προμάχου στην Τανάγρα, όπου λέγεται ότι μεγάλωσε και ο Έρμης.

47/48 Στην αρχαιότητα τά καμίνια κατασκευάζονταν όπως και σήμερα.

49 Μετά τή φωτιά, πολλοί θάμνοι, εύτυχώς, βγάζουν καινούργια βλαστάρια από τίς ρίζες τους.

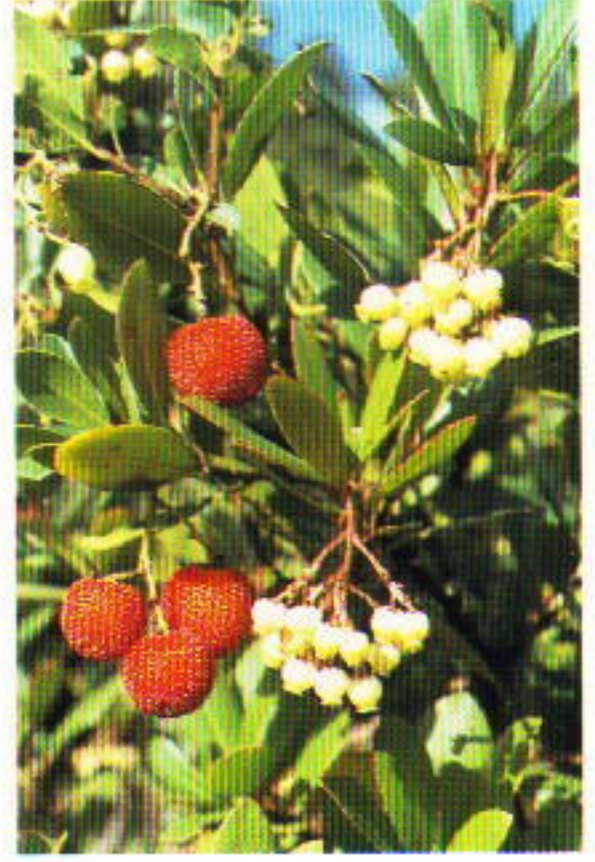
50 Ναυπήγηση καϊκιού. Δέν διαφέρει πολύ άπ' ό,τι μας περιγράφει ο Θεόφραστος.

51

52

53

54

55

56

51 'Από τά μεγάλα δάση κυπαρισσιῶν (*Cupressus sempervirens* v. *horizontalis*), πού ὑπῆρχαν ἄλλοτε στήν Κρήτη, δέν ἔχουν μείνει παρά λίγα ἀπομεινάρια.

52 'Η συλλογή ρετσινιοῦ ἀπό τά πεῦκα εἶναι πανάρχαια ἀπασχόληση. Τό ἀνακάτεμα τοῦ ρετσινιοῦ μέ τό κρασί ἀναφέρεται σέ μιά παλιά συνταγή τοῦ Διοσκορίδη.

53 Στή μυθολογία, ἡ κουμαριά (*Arbutus unedo*) ἀναφέρεται σάν δέντρο πού προέρχεται ἀπό τήν μεταμόρφωση τοῦ τρίκορφου γιοῦ τῆς Γαίας.

54 'Η περίεργη καρποφορία τῆς πουρδαλιάς (*Cotinus coggygria*), πού μοιάζει μέ μαλλιά, εἶχε τραβήξει τήν προσοχή τοῦ Θεόφραστου καί τοῦ Πλίνιου.

55 Ἐνα ἀπό τά εἶδη ἀρκεύθου, πού φύονται στήν Ἑλλάδα, ὑπάρχει μόνο στόν Πάρνωνα (*Juniperus drupacea*).

56 Ἄνθισμένη κρانيά (*Cornus mas*).

τρωναν θάμνοι, πού κι αὐτοί μέ τή σειρά τους θυσιάζονταν γιά τήν παραγωγή καύσιμης ὕλης. Τό χορτάρι πού ἔμενε στό τέλος καταστρεφόταν κι αὐτό ἀπό τή βοσκή, μέ ἀποτέλεσμα νά γίνεται ἡ γῆ ἄγονη. Ἐν συλλογισθεῖ κανεῖς καί τίς καταστροφές πού ἔχουν ὑποστεῖ τά δάση μέσα στούς αἰῶνες ἀπό πολέμους καί πυρκαϊές, τότε καταλαβαίνει γιατί ἀπό τούς κλασσικούς χρόνους οἱ ἄνθρωποι θρηνοῦσαν τή φτώχεια σέ δέντρα. Τή σημασία τοῦ δάσους πολύ εὐστοχα τόνισε ὁ Πλίνιος (12.1). Περιέγραψε τά δέντρα καί τά δάση σάν τό μεγαλύτερο δῶρο πού δόθηκε ποτέ στούς ἀνθρώπους γιατί ἀπ' αὐτά βγῆκε ἡ πρώτη τροφή, μέ τά φύλλα τους ἀπάλυναν οἱ πρῶτοι ἄνθρωποι τή διαμονή τους στίς σπηλιές καί μέ τό φλοιό τῶν κορμῶν ἔφτιαξαν τά πρῶτα ροῦχα τους. Τά δάση, λέει, ἦταν οἱ πρῶτοι ναοί τῶν οὐράνιων δυνάμεων καί οἱ ἄνθρωποι τά λάτρευαν ὅσο καί τά χρυσαλεφάντινα ὁμοιώματα τῶν Θεῶν. Ἀργότερα οἱ χυμοί τῶν δέντρων βελτίωσαν τή μοῖρα τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπό τά δέντρα προέρχεται τό θαυματουργό λάδι, τό ζωογόνο κρασί καί τά πολλά φροῦτα. Μέ ξύλα περνᾶμε τίς θάλασσες, μέ δέντρα φτιάχνουμε τά σπίτια μας. Κι ὁ Πλίνιος ἐκφράζει τήν ἐκπληξή του γιατί «ὀλόκληρα βουνά κόβονται σέ ὄγκους μαρμάρου, ἀφοῦ πρῶτα κόπηκαν τά δέντρα» (εὐτυχῶς ὁ Πλίνιος δέν πρόφθασε νά δεῖ τή σημερινή μορφή τῆς Πεντέλης).

Τό ξύλο τό ἔλεγαν οἱ ἀρχαῖοι «ὕλη». Αὐτό ὑπογραμμίζει τή σημασία πού εἶχε τό ξύλο σάν εὐχρηστο ὑλικό γιά πολλές δουλειές. Ἡ κατανάλωσή του ἦταν γιά οἰκοδομήσιμο ὑλικό, γιά κάψιμο, γιά τήν παραγωγή ξυλοκάρβουνου, πίσσας καί ρετσινιοῦ, γιά τήν οἰκοτεχνία, τίς ἀνάγκες τῶν μεταλλείων καί ἰδιαίτερα γιά τή ναυπηγική, τίς ὀχυρώσεις, τά γεφύρια καί τίς οἰκοδομές.

Γιά τή μεγάλη κατανάλωση ξύλου ἔχουμε ἀποδείξεις ἀπό τή μινωϊκή ἐποχή. Τά παλάτια τῆς Κνωσσοῦ καί τῆς Φαιστοῦ εἶχαν κιονόκρανα ἀπό ξύλο καί οἱ τοῖχοι ἦταν ἐντοιχισμένοι μέ ξύλινα δοκάρια γιά προστασία ἀπό τούς σεισμούς. Στό μινωϊκό ἀγρόκτημα Βαθύπετρο βρέθηκαν μεγάλα πριόνια, κατάλληλα γιά τό κόψιμο μεγάλων κορμῶν. Ὁ Δαίδαλος, κατασκευαστής τοῦ κρητικοῦ λαβύρινθου, ἦταν ἄλλωστε ὁ ἐφευρέτης τοῦ πριονιοῦ. Τό πολύ ἀνθεκτικό ξύλο τοῦ κυπαρισσιοῦ
51 (*Cupressus sempervirens*) ἦταν στήν Κρήτη γιά πολλές χιλιάδες χρόνια ἀντικείμενο σπάταλης ἐκμετάλλευσης καί γίνονταν ἐξαγωγές τόσο στήν ἠπειρωτική Ἑλλάδα, ὅσο καί στήν Αἴγυπτο. Ἀπό μιά διαταγή τῆς Γερουσίας τῆς Βενετίας τοῦ 1414 πού ἀπαγόρευε τήν ἐξαγωγή ξυλείας κυπαρισσιοῦ, συμπεραίνουμε πώς ἡ καταστροφή τῶν δασῶν

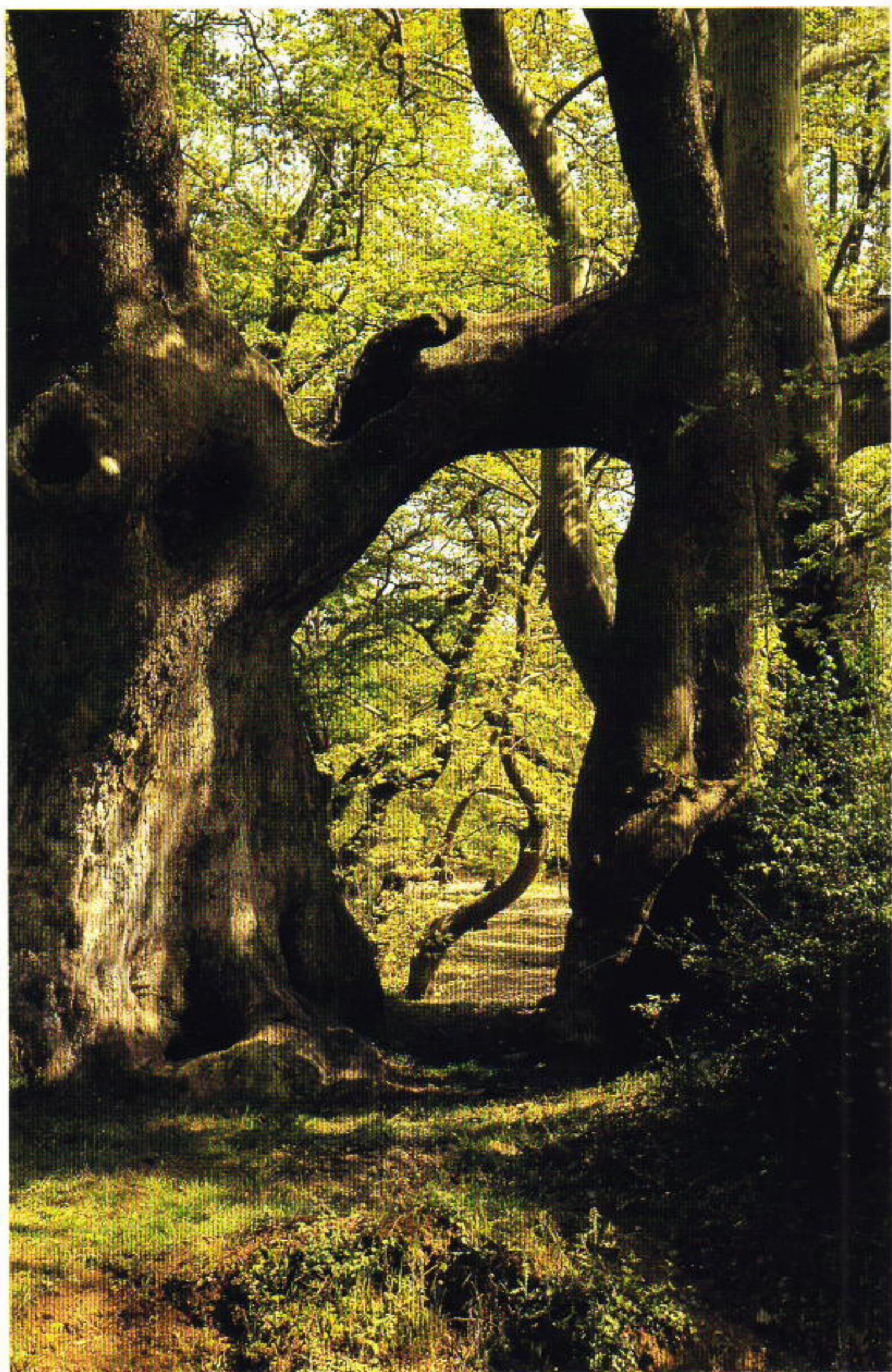
57 Ένα ξύλινο είδώλιο της Ήρας από το Ήραϊο της Σάμου, γύρω στο 650 π.Χ., δείχνει πώς αυτό το ύλικό, πού δύσκολα έχει διατηρηθεί μέχρι σήμερα, ήταν, μετά την όπτή γή, τό πιο συνηθισμένο για τήν κατασκευή αναθηματικῶν αντικειμένων στα έλληνικά ιερά.

στήν Κρήτη είχε πάρει άπειλητικές διαστάσεις από τόν Μεσαίωνα.

Τό ξύλο τοῦ κυπαρισσιοῦ χρησιμοποιόταν ιδίως στή ναυπηγική, στό χτίσιμο ναῶν καί για σαρκοφάγους. Τό σπίτι τοῦ Ὀδυσσεά ήταν φτιαγμένο από ξυλεία κυπαρισσιοῦ. Ὁ Θεόφραστος αναφέρει ξυλεία κυπαρισσιοῦ πού είχε άποθηκευτεῖ επί τέσσερις γενιές για νά χρησιμοποιηθεῖ στίς πόρτες τοῦ μεγάλου ναοῦ τής Ἐφέσου. Τά κείμενα τῶν νόμων τοῦ Σόλωνα ήταν χαραγμένα σε πλακίδια από ξύλο κυπαρισσιοῦ. Τό κυπαρίσσι είχε ὁμως καί ἐξαιρετική θέση στή θρησκεία. Τό ιερό δάσος τής κρητικῆς Ρέας ήταν δάσος από κυπαρίσσια. Κυπαρίσσια φύτρωναν καί ἔξω από τή σπηλιά τής Ἰδης ὅπου γεννήθηκε ὁ Ζεύς. Ὅπως μᾶς λέει ὁ Ὀβίδιος (10.121), τό κυπαρίσσι προῆλθε από τή μεταμόρφωση τοῦ Κυπάρισσου από τήν Κέα, ενός ἀγαπημένου ἀγοριοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα, πού χωρίς νά τό θέλει είχε σκοτώσει ἕνα ιερό ἐλάφι καί μεταμορφώθηκε σε δέντρο για νά γλυτώσει από τή θλίψη του. Ἀπό τότε, τό κυπαρίσσι θεωρεῖται σάν πένθιμο δέντρο καί φυτεύεται μέχρι σήμερα στα νεκροταφεῖα. Τό κυπαρίσσι, μέ τήν ἀξία πού ἔχει τό ξύλο του, εἶναι καί προίκα τῶν κοριτσιῶν. Σε ὀρισμένα νησιά φυτεύεται ἀκόμα καί σήμερα ἕνα κυπαρίσσι μέ τή γέννηση ενός κοριτσιοῦ. Τό δέντρο αυτό δίνει τό κατάρτι για τό καῖκι τοῦ νέου ζεύγους, ὅταν τό κορίτσι φθάσει σε ἡλικία νά παντρευτεῖ.

Στούς κλασσικούς χρόνους, οἱ βόρειες περιοχές τής χώρας ήταν οἱ κύριοι τόποι παραγωγῆς ἐμπορικῆς ξυλείας. Ἄν καί οἱ οἰκοδομές δέν γίνονταν πιά από ξύλο, ἀλλά από πέτρα, ἡ ξυλεία ήταν ἀπαραίτητη για τίς στέγες, σκάλες, πόρτες, παράθυρα καί διάφορα ἐπιπλα. Καί ὅπως

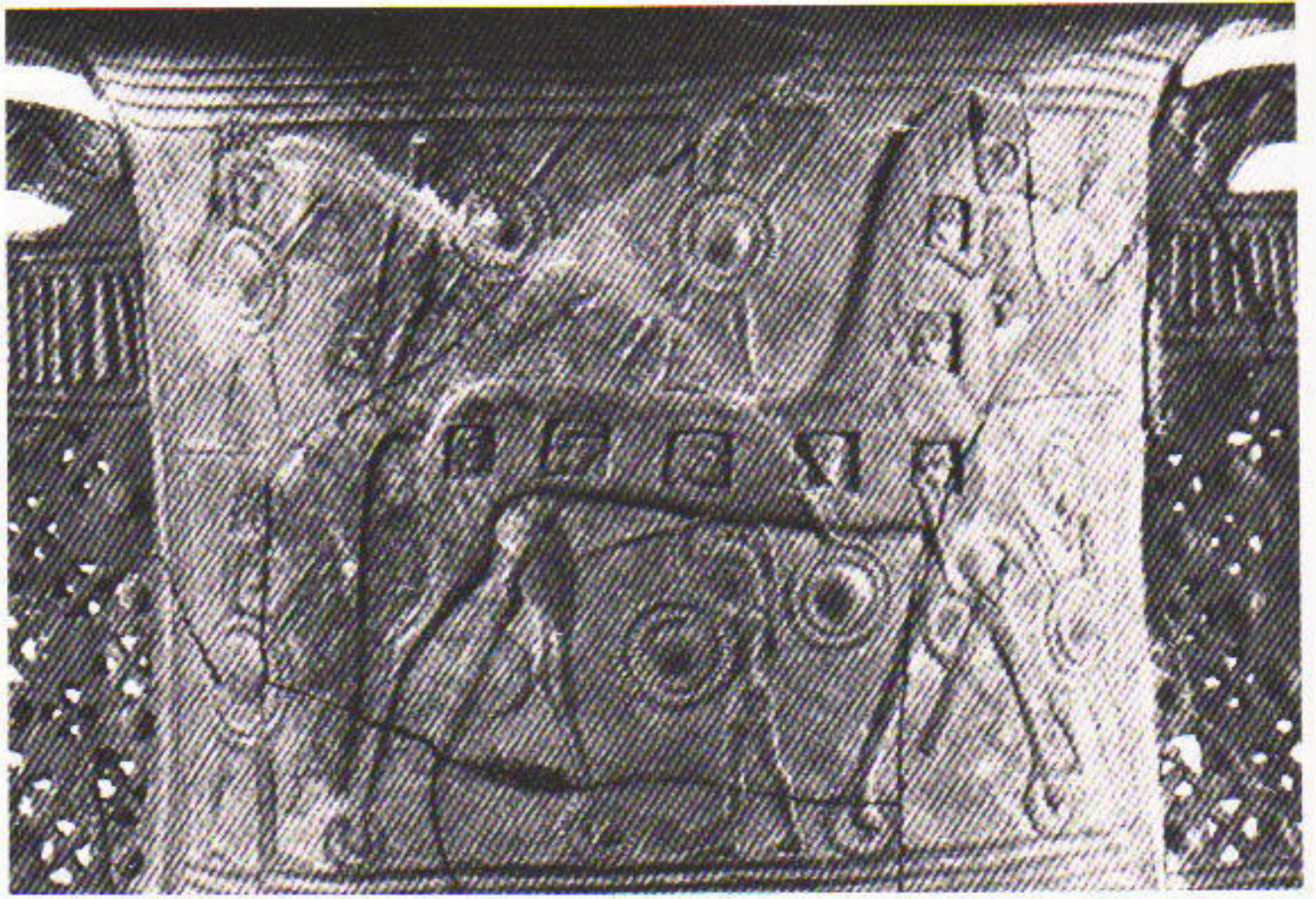
58 Καί στήν ἀρχαιότητα ἐκτιμοῦσαν πολύ τά πλατάνια γιά τή σκιά τους. Στήν εικόνα μας, ἕνα «σιαμαῖο» πλατάνι, μέ δύο κορμούς ἐνωμένους μ' ἕνα χοντρό κλωνάρι.

ξέρουμε, καί τ' ἀγάλματα τῶν θεῶν ἦταν στά παλιά χρόνια φτιαγμένα 57
ἀπό ξύλο. Ὁ Παυσανίας μᾶς ἀναφέρει πάνω ἀπό 50 τέτοια ἀγάλματα,
σημειώνοντας καί τά εἶδη ξύλου ἀπό τά ὁποῖα ἦταν φτιαγμένα: κυπα-
ρίσσια, κέδρα, δρυς καί ἴταμοι, ὅλα μέ σκληρό ξύλο καί σιγανή ἀνάπτυ-
ξη.

Ἀνάμεσα στά εὐγενῆ ξύλα πρέπει νά εἶχε μεγάλη διάδοση στήν ἀρ- 56
χαιότητα ἡ κраниά (*Cornus mas*). Ὁ καρπός της ἀναφέρεται ἀπό τόν
Ὅμηρο σά σπουδαία τροφή γιά τά γουρούνια καί μέ τόν καρπό τῆς
κраниᾶς τάισε ἡ Κίρκη τόν Ὀδυσσεά καί τούς συντρόφους του ὅταν
τούς μεταμόρφωσε σέ χοίρους (Ὀδ. 10.242). Τό ξύλο τῆς κраниᾶς ἦ-
ταν, σύμφωνα μέ τόν Θεόφραστο, ὅσο σκληρό καί τό κόκκαλο καί τό
χρησιμοποιοῦσαν γιά νά φτιάχνουν κυνηγετικές λόγχες (3.12.1). Γινό-
ταν ἀκόμα καί πολεμικά ἀκόντια. Ὁ Πολύδωρος, ὁ μικρότερος γιός
τοῦ Πριάμου, σκοτώθηκε μέ ἀκόντιο ἀπό ξύλο κраниᾶς. Ὁ Ἡρόδοτος
μᾶς λέει (7.92) πῶς οἱ Λύκιοι εἶχαν τόξα ἀπό ξύλο κраниᾶς. Ὁ Παυσα-
νίας (3.13.5) ἀναφέρει πῶς οἱ Ἕλληνες ὑλοτόμησαν ξυλεία κраниᾶς ἀ-
πό τό ἱερό δάσος τοῦ Ἀπόλλωνα, στό τρωϊκό βουνό Ἴδη, γιά νά φτιά-
ξουν τόν Δούρειο Ἴππο. Ὁ προφήτης Θηρεσίας πῆρε ἓνα μπαστούνι 59
ἀπό κраниά ὅταν τόν τύφλωσε ἡ Ἀθηναῖα στόν Ἐλικώνα, ἐπειδή τήν
παρακολουθοῦσε τήν ὥρα τοῦ λουτροῦ της. Ἀκόμα καί σήμερα οἱ
γκλίτσες τῶν βοσκῶν εἶναι φτιαγμένες ἀπό τό γερό ξύλο τῆς κраниᾶς.

Μεγάλη σημασία γιά τούς ἀρχαίους εἶχε ἡ τέχνη τῆς ναυπηγικῆς
πού ξόδευε μεγάλες ποσότητες ξυλείας. Στά ὁμηρικά ἔπη ἀναφέρονται
σκάφη πάνω ἀπό 400 φορές. Ὁ Ἡρόδοτος μιᾶ γιά πολεμικά πλοῖα
πού κινουῦσαν 150 κοπηλάτες. Ἐνα μεγάλο μέρος τῆς ζωῆς τους τό
περνοῦσαν οἱ Ἕλληνες στή θάλασσα. Τά πλοῖα ἦταν συχνά τά μόνα
μέσα μεταφορᾶς γιά ἀνθρώπους καί ἐμπορεύματα. Τά ἐμπορικά πλοῖα
εἶχαν μεγάλη χωρητικότητα καί μπορούσαν νά μεταφέρουν πάνω ἀπό
1200 τόννους ἐμπορεύματα καί 600 ἐπιβάτες. Τό γνωστότερο ἀπό τά
μεγάλα σκάφη στήν ἀρχαιότητα ἦταν τό «Συρακοῦσαι», πού ναυπήγη-
σε ὁ Ἀρχίας ἀπό τήν Κόρινθο, μέ τρία καταστρώματα, σταύλους γιά τ'
ἄλογα, σαλόνι τοῦ κυβερνήτη μέ 15 κλίνες, λουτρά καί ἀνθοκήπια. Τό
σκάφος αὐτό δέ χωροῦσε στά λιμάνια καί δωρήθηκε στόν Πτολεμαῖο
τῆς Αἰγύπτου ἐπειδή τό λιμάνι τῆς Ἀλεξάνδρειας θεωρήθηκε ἀρκετά
μεγάλο γιά νά τό δεχθεῖ.

Ὁ Θεόφραστος (5.7.1-3) θεωρεῖ σάν τήν πιό κατάλληλη γιά τή ναυ-
πηγική τήν ξυλεία ἐλάτης, πεύκου καί κέδρου (ἀρκεύθου). Ὁ Πλού-
ταρχος λέει πῶς τό πεῦκο καί γενικά ὅλα τά κωνοφόρα εἶναι ἀφιερω-

59 Ἄμφορέας γλυπτός πού παρουσιάζει τόν Δούρειο Ἴππο φτιαγμένο ἀπό ξύλο κраниᾶς, ὅπως τόν περιέγραψε ὁ Παυσανίας. 670 π.Χ., Μουσεῖο Μυκόνου.

Τό μεγάλο ξύλινο ἄλογο, πού φαντάσθηκε ὁ Ὀδυσσεύς, παριστάνεται μέ μακριά πόδια μέ ρόδες στά ἄκρα. Οἱ Ἀχαιοῖ, κρυμένοι στό σῶμα καί στό λαιμό περιμένουν νά μεταφερθοῦν στήν πόλη.

μένα στόν Ποσειδῶνα, ὄχι γιατί φυτρῶνουν κοντά στή θάλασσα, ἀλλά γιατί δίνουν τήν καλύτερη ξυλεία γιά τά καράβια. Ἡ ναυπήγηση γινόταν ὅπως καί σήμερα σέ εἰδικά ναυπηγεῖα καί ἄρχιζε μέ τήν καρίνα ἀπό ἓνα λυγισμένο τετράγωνο δοκάρι πεύκου ἢ ἔλατου. Στήν καρίνα 50 καρφώνονταν τά ἐγκοίλια, τά σημερινά στραβόξυλα, μέ καρφιά ξύλινα καί τό σκάφος καλφατιζόταν μέ πίσσα καί ρετσίνι πού ἔβγαζαν ἀπό τό δαδί τοῦ πεύκου μέ τή μέθοδο τοῦ ξυλοκάμινου.

Ἐπειδή τά σκάφη δέν εἶχαν μεγάλη διάρκεια ζωῆς, τά ἀντικαθιστοῦσαν συχνά. Γιά τή μεγάλη κατανάλωση ξυλείας στή ναυπηγική δίνει μία ἰδέα ὁ στόλος τοῦ Ξέρξη, πού εἶχε 4207 καράβια στήν ἐκστρατεία στήν Ἑλλάδα. Ὄταν τελικά ὁ Ξέρξης ναυάγησε στίς ἀκτές τοῦ Ἄθω-να, ἀποφάσισε νά πολεμήσει τούς Ἑλληνες στήν ξηρά. Κοντά στήν ἀρχαία Ἄβυδο, στό στενότερο σημεῖο τοῦ Ἑλλήσποντου, ἔδωσε ἐντολή στό στρατό του νά κατασκευάσει μία γέφυρα. Ὅπως μᾶς διηγεῖται ὁ Ἡρόδοτος (7.36), ἀγκυροβολήθηκαν 674 σκάφη τῶν 50 κουπιῶν στά στενά καί πάνω τους μπῆκαν σχοινιά πού συγκρατοῦσαν κορμούς δέντρων. Ἡ γέφυρα πού σχηματίσθηκε κλείσθηκε τελικά

στά πλάγια μέ ξύλινα τοιχώματα γιά νά μήν άφηνιάζουν τά άλογα. Γιά τή γέφυρα αύτή, πού πρέπει νά είχε μάκρος 1220 μέτρα, θά πρέπει νά χρειάστηκαν πάνω άπό 6000 κορμοί διαμέτρου 20 έκατοστών καί τουλάχιστον άλλοι τόσοι γιά τούς πλευρικούς τοίχους, καί άκόμα ή ξυλεία γιά τά σκάφη πού κρατούσαν τή γέφυρα. Παρόμοιες κατασκευές γεφυριών άπό τό 425 π.Χ. δείχνουν καί οί άρχαιολογικές έκσκαφές στην άρχαία Άμφίπολη, όπου στην παλιά κοίτη του Στρυμώνα άνακαλύφθηκε γεφύρι με 12.000 κομούς δέντρων.

Δείγματα σπατάλης ξυλείας ήταν καί οί πυρές όπου έκαιγαν τούς νεκρούς μέ ήγεμονικό μεγαλειό. Η σωρός ξύλων, πού διέταξε ο Μέγας Άλέξανδρος νά στηθει γιά τό νεκρό παιδικό του φίλο Ηφαιστίωνα, ήταν ένα πενταόροφο κατασκεύασμα μέ κάθε πλευρά του μάκρους ενός σταδίου, δηλαδή 192 μέτρα. Άλλο δείγμα σπατάλης στην έλληνιστική περίοδο ήταν ή νεκράμαξα του Μεγάλου Άλεξάνδρου, πού ήταν φτιαγμένη άπό εύγενή ξύλα καί διακοσμημένη μέ χρυσάφι

60 Ο Κροΐσος, βασιλιάς τής Λυδίας, θέλησε, πεθαίνοντας πάνω στην πυρά, ν' αποφύγει τόν ζυγό τών Περσών. Έλληνικός άμφορέας, 500 π.Χ., Μουσείο Λούβρου, Παρίσι.

61

61 Άποψη τῆς Ἀθήνας τό 1834, ἀπό τόν βαυαρό σχεδιστή F. Stademann. Μέ λίγες διαφορές, ἔτσι περίπου πρέπει νά ἦταν τό ἀθηναϊκό τοπίο καί στήν ἀρχαιότητα, ἂν σκεφθοῦμε πώς ἡ Ἀθήνα ἄλλαξε περισσότερο τά 150 τελευταῖα χρόνια παρά στίς χιλιετηρίδες πού προηγήθηκαν.

62 Μετά τήν πυρκαϊά.

63 Ὀλυμπία. Θέα πρὸς τήν Ἴαλι, φυτεμένη σήμερα μέ πεῦκα. Στό πρῶτο πλάνο, ἡ στοά πού ὁδηγεῖ στό στάδιο.

62

63

καί πού ἐξαιτίας τοῦ βάρους της τήν τραβοῦσαν 64 ἄλογα.

Τήν ὕπαρξη τοῦ χρυσαφιοῦ, τοῦ ἀσημιοῦ καί τοῦ σίδηρου στή γῆ φανέρωσε στους ἀνθρώπους ὁ Προμηθεάς. Ἡ τέχνη τῆς σιδηρουργίας ἦταν γνωστή ἀπό τούς Κάβειρους, τίς συνδεδεμένες μέ τή βλά-

στηση θεότητες, πού λατρεύονταν στή Σαμοθράκη, στή Λήμνο καί στίς Θήβες. Οί Τελχίνες, οί δαιμόνιοι τεχνίτες τῆς μεταλλουργίας, εἶχαν τό ἐργαστήριό τους στή Ρόδο ὅπου κατασκεύαζαν ὄπλα γιά τούς Θεούς τοῦ Ὀλύμπου. Ἡ τεχνική γιά τό λυώσιμο τῶν μετάλλων, ἦταν μάλλον μιά τυχαία ἀνακάλυψη πού προῆλθε ἀπό μεγάλη πυρκαγιά δάσους. Ὁ ἄνθρωπος ἐπωφελήθηκε ἀπ' αὐτή τήν ἀνακάλυψη γιά τό λυώσιμο τοῦ σίδηρου κατασκευάζοντας μεγάλους φούρνους πού θερμαίνε μέ ξυλοκάρβουνα.

Ἡ κατανάλωση ξυλείας γιά τό λυώσιμο μετάλλων ἄρχισε ἀπό τήν 3η π.Χ. χιλιετηρίδα. Στούς κλασσικούς χρόνους, θυσιάστηκαν τά ἀπέραντα ἀπό πεῦκα δάση τῆς Ἀττικῆς στά καμίνια του Λαύριου. Ἡ τροφοδότηση τῶν καμινιῶν μέ ξυλοκάρβουνα γινόταν κατά κύριο λόγο ἀπό τήν περιοχή τῶν Ἀχαρνῶν, ὅπως γνωρίζουμε ἀπό τίς περιγραφές τοῦ Ἀριστοφάνη (Ἀχαρνεῖς 214). Πολύ σύντομα καί ἐδῶ ἐξαντλήθηκαν τά ἀποθέματα καί ἔπρεπε τά ξύλα νά μεταφέρονται μέ καράβια ἀπό τήν Εὐβοία καί ἄλλα νησιά.

Ἀπό ὑπολείμματα κάρβουνου γνωρίζουμε τό εἶδος τοῦ ξύλου πού
42,46 χρησιμοποιοῦνταν: ρεΐκια, κουμαριές, χρυσόξυλα, ἀγριοφυστικές καί ἄλ-
53,54 λα ἀπό τή ζώνη τῶν «ἀειθαλῶν πλατυφύλλων». Ὅπως καί σήμερα,
45 χῶριζαν τά διάφορα ξύλα σέ κατηγορίες ἀνάλογα μέ τήν ἀξία τους σάν
καύσιμα. Ὁ Θεόφραστος (5.9.1-6) ἐξηγεῖ τή θεωρία τοῦ καρβουνοκά-
μινου, πού ἔχει μείνει ἀμετάβλητη ἐδῶ καί 3000 χρόνια: διαλέγει κα-
47,48 νεῖς ὁμαλά καί ἴσια ξύλα, τά τοποθετεῖ κυκλικά στό καμίни σέ διάφορες
στρώσεις. Τά διαστήματα ἀνάμεσα στά ξύλα, πού ὑπολογίζονται ἀκρι-
βῶς τήν ὥρα τοῦ στοιβάγματος, χρησιμεύουν σάν τράβηγμα τζακιοῦ.
Τελικά τό καμίни σκεπάζεται μέ χῶμα, ἀφήνοντας μόνο μιά μικρή τρύ-
πα στό κέντρο γιά τό ἄναμμα.

Στήν ὑποστήλωση στίς γαλαρίες τῶν μεταλλείων χρησιμοποιοῦσαν τό σκληρό ξύλο τῆς ἐληῆς, ὅπως ἔχει διαπιστωθεῖ ἀπό ὑπολείμματα δοκαριῶν, πού βρέθηκαν στό Λαύριο. Ἡ ἀνακάλυψη τῶν ἀρχαίων ἐγκαταστάσεων ἐγίνε τό 1865, ὅταν ξανάρχισαν νά λειτουργοῦν τά μεταλλεῖα, ὕστερα ἀπό τό σταμάτημα στή ρωμαϊκή ἐποχή. Ἐνα ἀπό τά αἷτια τοῦ κλεισίματος τῶν ἀρχαίων μεταλλείων ἦταν ἀναμφισβήτητα ἡ ὀλοκληρωτική ἀποψίλωση ἀπό δέντρα τῆς περιοχῆς τοῦ Λαύριου.

Οἱ ἀνάγκες σέ κεραμικά εἶδη, ἀπό τά ὁποῖα γινόταν καί ἐξαγωγή, ἦταν κι αὐτές αἷτια γιά μεγάλη κατανάλωση ξυλείας, ἀφοῦ ἔπρεπε οἱ φούρνοι νά θερμαίνονται στούς 950 βαθμούς Κελσίου. Οἱ φούρνοι ἦ-
348 ταν προσαρμοσμένοι στό μέγεθος τῶν ἀμφορέων πού χρησίμευαν γιά

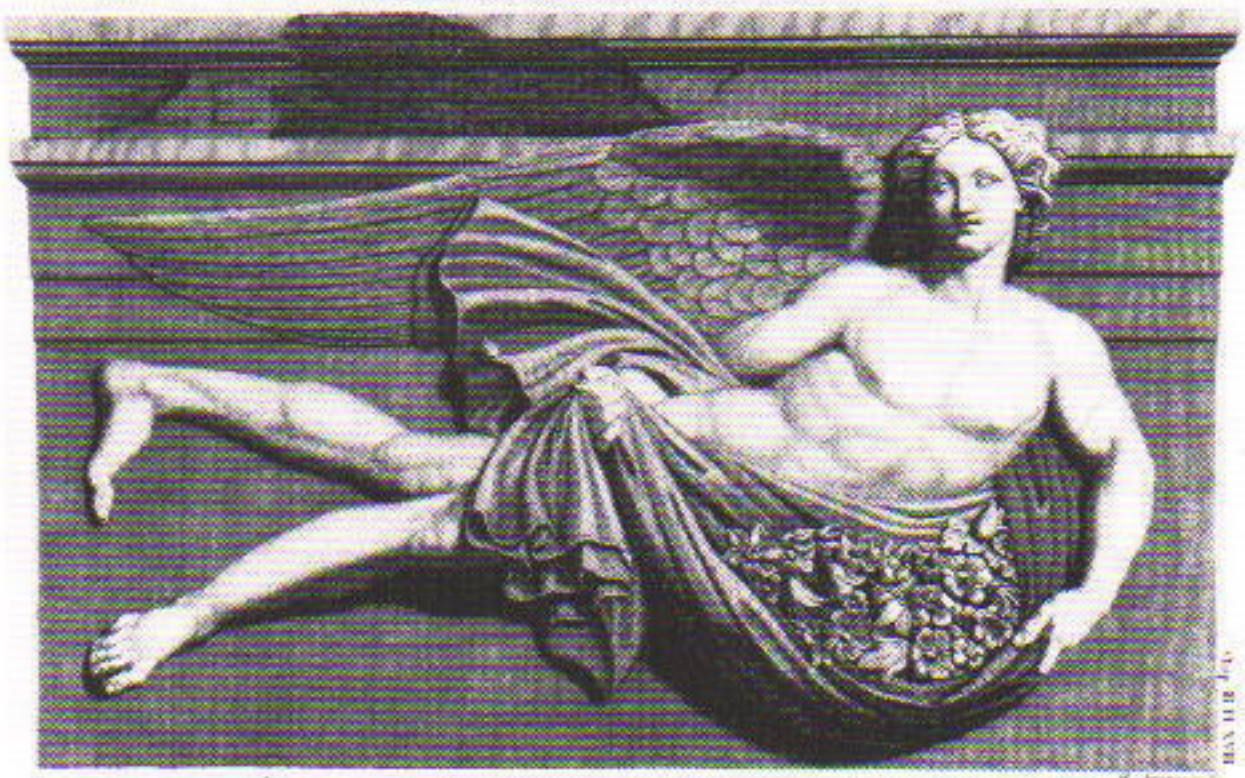
τήν αποθήκευση τροφίμων. Στην Όλυμπία βρέθηκε ένας φούρνος που είχε πλευρικό μάκρος 3,40 μέτρα και έπρεπε να εφοδιάζεται με ανάλογη καύσιμη ύλη.

Τρομακτικές είναι οι περιγραφές των συγγραφέων της αρχαιότητας για τις πυρκαϊές δασών. Τέσσερις φορές ο Όμηρος αναφέρει στην Ιλιάδα τεράστιες πυρκαϊές που με τους δυνατούς αέρηδες κρατούσαν πολλές φορές για χρόνια. Εύτυχως όμως η καμένη γη ξαναπρασινίζει με τις πρώτες φθινοπωρινές βροχές. Η φύση φρόντισε για τον έαυτό της και δημιούργησε τα λεγόμενα *πυρόφυτα*, φυτά δηλαδή που ξαναπετούν από τις ρίζες των καμένων θάμνων ή που έχουν σπόρους ανθεκτικούς στη φωτιά. 62
49

Μ' αυτά που μας διηγούνται οι αρχαίοι συγγραφείς μας δημιουργείται η έντύπωση πώς η ανθρωπογενής μεταβολή της μορφής του τοπίου στην Ελλάδα άρχισε πολύ νωρίς. Είχε σαν αποτέλεσμα μία συνεχή καταστροφή του πράσινου, γιατί εκείνη την εποχή δεν υπήρχαν τα τεχνικά μέσα για να βοηθηθεί η φύση να ξαναζωντανέψει, ούτε οργανωμένη δασοκομία. Όμως, όπως και σήμερα, οι καταστροφικές ενέργειες του ανθρώπου ήταν περιορισμένες στα μεγάλα κέντρα ανθρώπινης δραστηριότητας. Έξω απ' αυτά υπήρχαν, και υπάρχουν ακόμα και σήμερα, μεγάλες περιοχές που μας δίνουν την εικόνα του όδυσσειακού τοπίου όπως τό περιέγραψε ο Όμηρος.

ΜΥΘΟΣ ΚΑΙ ΛΑΤΡΕΙΑ

Οι στενές σχέσεις, πού είχαν οι άρχαιοι μέ τόν κόσμο τῶν φυτῶν, ἐκδηλώνονται στή λέξη «Χλωρίς», πού ἦταν καί τό ὄνομα τῆς ὁμώνυμης θεᾶς τῆς βλάστησης στήν ἑλληνική μυθολογία. Στό ἔργο της τήν βοηθοῦσαν οἱ Ὑῤρες, κόρες τῆς Θέμιδας καί τοῦ Δία καί ἀκόλουθοι τοῦ Ἡλίου. Προστάτευαν τήν ἀνάπτυξη καί τήν εὐημερία καί μέ τήν ἰ-

64 Ἀπεικόνιση τοῦ δυτικοῦ Ἄνεμου, καί τοῦ ξυπνήματος τῆς ἀνοιξης, μέ τόν νεαρό θεό Ζέφυρο. Γλυπτό σέ μετώπη τῶν «Ἀέρηδων» τῆς Ἀθήνας, ἀπό γκραβούρα τῶν Stuart καί Revett, Λονδίνο, 1762.

- 64 διότητα αὐτή ρύθμιζαν τίς ἐποχές τῆς βλάστησης. Ὁ Ζέφυρος, πού ἐκπροσωποῦσε τόν δυτικό ἄνεμο, ἔφερνε τήν ἀνοιξιᾶτικη βροχή, τόσο ἀπαραίτητη γιά τό ξύπνημα τῆς φύσης. Οἱ Ὑκεανίδες, προστάτιδες τῶν νερῶν, εἶχαν τήν εὐθύνη γιά τήν ἀνάπτυξη τῶν φυτῶν καί φρόντιζαν γιά τό ὑγρό στοιχεῖο τοῦ Ὑκεανοῦ, πατέρα ὅλων τῶν θαλασσῶν καί ποταμῶν. Ὅπου δέν πρόφταιναν νά πᾶνε οἱ νύμφες, ὁ Ζεὺς ἔστελ-
- 28 νε στή γῆ ἀστραπές καί βροντές ἀπό τά ὕψη τοῦ Ὀλύμπου, βρέχοντας χωράφια καί λιβάδια μέ τό ἐξαίσιον νερό τ' οὐρανοῦ. Ἡ θεά τῆς σελήνης, ἡ Ἄρτεμις, δρόσιζε τά φυτά μέ τήν πάχνη τῆς νύχτας, κι ὁ ἀδερφός της ὁ Ἀπόλλωνας ἔλουζε τά φυτά μέ τίς τόσο ἀπαραίτητες ἡλιακές ἀκτίνες. Τό ὠρίμασμα τῶν καρπῶν ἦταν δουλειά τῆς Δήμητρας. Ἡ
- 66 κόρη της ἡ Περσεφόνη, πού περνοῦσε τό μισό χρόνο κάτω ἀπό τή γῆ, ἀντιπροσώπευε τό μυθικό ἐτήσιο κύκλο πού παρουσιάζει ἡ ἐμφάνιση, ἡ ἀκμή κι ἡ ἐξαφάνιση τῆς βλάστησης.

Οἱ δρυμῶνες ἦταν οἱ πρῶτοι ναοί τῶν θεῶν καί τά ἱερά δάση οἱ χῶροι ὅπου τοὺς λάτρευαν. Ἐδῶ φανερόνταν στοὺς ἀνθρώπους οἱ πρωτόγονες φυσικὲς δυνάμεις πού ξεσήκωναν τὴ φαντασία τους. Ὁ μῦθος εἶναι ἡ ἔκφραση τοῦ βαθειὰ ριζωμένου ἐνδιαφέροντος πού ὁ ἀρχαῖος ἄνθρωπος αἰσθανόταν γιὰ κάθε πρᾶγμα πού συνέβαινε στὴ φύση. Τό αἰώνιο γίνεσθαι καί ἀφανίζεσθαι ἦταν γιὰ τοὺς ἀρχαίους θεία συναρμογή. Γι' αὐτό ἀφιέρωναν στοὺς θεοὺς τους ὀρισμένα δέντρα, πού τά ἔβαζαν κάτω ἀπ' τὴν προστασία τῶν Ἀμαδρυάδων.

Τό μυκηναϊκὸ χρυσὸ δαχτυλίδι, πού βλέπουμε στὴν εἰκόνα, ἴσως νὰ εἶναι ἡ ὠραιότερη καλλιτεχνικὴ ἔκφραση λατρείας μιᾶς θεότητας ἀπὸ τὴ φύση. Ἡ γυναικεῖα μορφή, πού κάθεται κάτω ἀπὸ ἕνα πελώριο δέντρο, δέχεται τὴν προσφορά λατρείας δύο γυναικῶν, πού κρατοῦν στά χέρια τους μπουκέτα ἀπὸ κρίνους. Σίγουρα πρόκειται γιὰ σκηνὴ λατρείας σ' ἕνα ἱερό χῶρο, πού ἔχει σάν σύμβολο τὸ διπλὸ πελέκι. Ὁ ἥλιος, τὸ φεγγάρι καί ἡ κυματοειδὴς γραμμὴ στό πάνω μέρος τῆς εἰκόνας συμβολίζουν τὸν οὐράνιο θόλο.

Μιὰ νεώτερη ἀπεικόνιση τοῦ 150 π.Χ. εἶναι ἕνα ἀνάγλυφο ἀφιέρωμα πού παριστάνει ἕνα ἐξοχικὸ βωμὸ κάτω ἀπὸ ἕνα πλατάνι. Τό πλατάνι ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὸν χαρακτηριστικὸ κορμὸ του καί τά εὐδιάκριτα

65 Σφραγιδόλιθος μυκηναϊκῆς προέλευσης.

66 Ἀνάγλυφο τερακόττα μέ παράσταση τοῦ Ἄδη καί τῆς Περσεφόνης. Ὁ κόκορας, πού κάνει τὸν ἥλιο ν' ἀνατέλλει, ἡ δέσμη ἀπὸ στάχια καί τὸ μπουκετο ἀπὸ παπαροῦνες, συμβολίζουν τὴν ἐτήσια ἀναγέννηση τῆς φύσης πού ἐνσαρκώνει ἡ Περσεφόνη. 470 π.Χ., Μουσεῖο Reggιο.

παλαμοειδή φύλλα. Μιά ταινία, δεμένη στον κορμό, δείχνει την ιερότητα του τόπου.

- 63 “Ένα από τα πιο φημισμένα ιερά δάση στην αρχαιότητα ήταν η Άλτις της Όλυμπίας. Η παράδοση λέει πως το θρησκευτικό αυτό άλσος τό διαμόρφωσε ο ίδιος ο Ήρακλής για τον πατέρα του τον Δία. Από τις περιγραφές του Πausανία ξέρουμε ότι εκείνη την εποχή η περιοχή

67 Σκηνές
θυσίας σ' ένα
υπαίθριο
αττικό ιερό,
150 π.Χ.
Γλυπτοθήκη
του Μονάχου.

πού βρίσκεται στις όχθες του Άλφειου δεν είχε πεύκα αλλά πλατάνια.

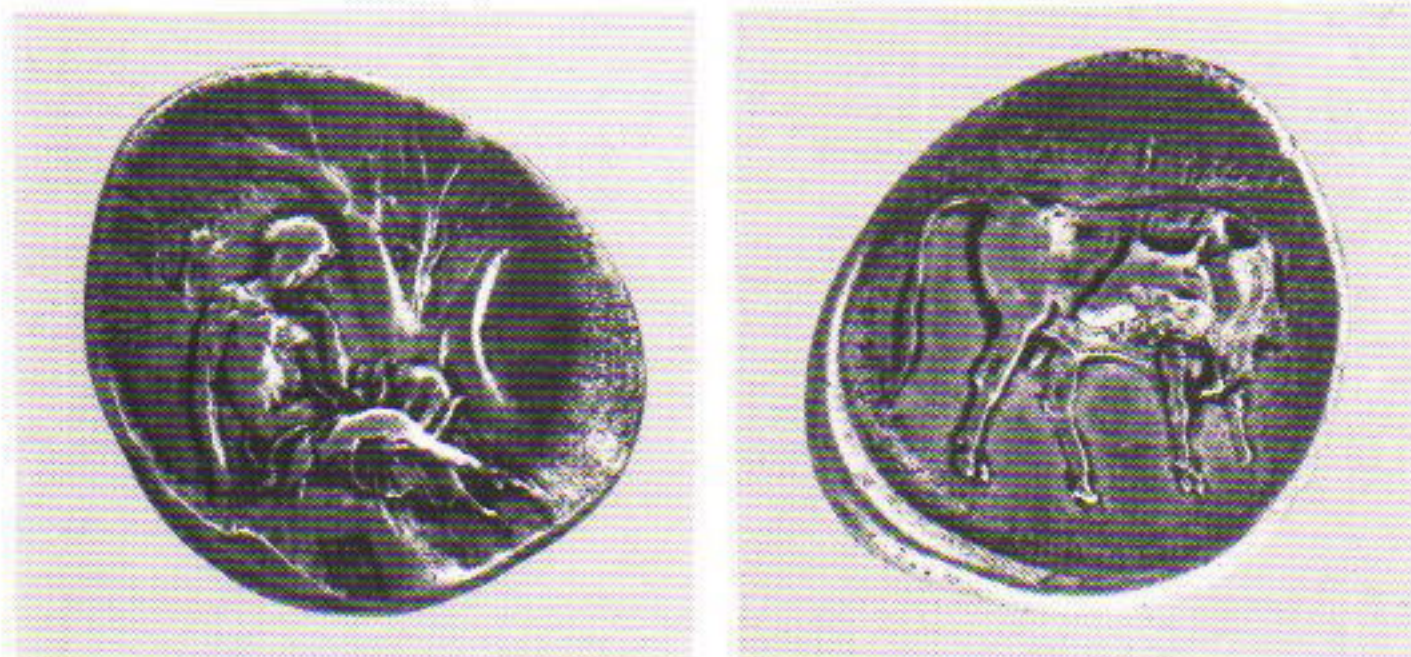
- 70 “Άμεση σχέση με τό μύθο της απαγωγής της Εύρώπης από τον Δία είχε ο πλάτανος που αναφέρει ο Θεόφραστος (1.9.5) στη Γορτύνα της Κρήτης. Ο πλάτανος αυτός, σε ανάμνηση του θεϊκού γάμου που έγινε κάτω από τή σκιά του, δεν έχασε ποτέ πιά τά φύλλα του. Είναι αξιοσημείωτο ότι υπάρχουν σήμερα στην Κρήτη 29 άτομα μιās ποικιλίας πλάτανου που έχει άειθαλή φύλλα. Πρόκειται για μία μετάλλαξη που έγινε πολύ παλιά (*Platanus orientalis var. cretica, Dode*, κατά Καββάδα καί Διαπούλη). Η απαγωγή της Εύρώπης από τον Δία, μασκαρεμένο σε ταύρο, είναι ένα θέμα που επανειλημμένα απασχόλησε ποιητές καί καλλιτέχνες. Τό ιερό άειθαλές πλατάνι, μάρτυρας για τή γέννηση της Μινωϊκής επικράτειας, παρακίνησε τούς Γορτύνιους στην έκλογή ακό-
- 68 μα καί της παράστασης των νομισμάτων τους.

Καί σήμερα η λαϊκή παράδοση συνδέει τά πλατάνια αυτά με τις πιο περίεργες ιστορίες. “Έτσι λέγεται πως σ' ένα πλατάνι ανατολικά της Σούδας κρεμάστηκε από τούς Τούρκους ένας παπάς, πράγμα που έκανε τό πλατάνι νά γίνει άειθαλές καί έπομένως άθάνατο. Σύμφωνα με

μιά άλλη παράδοση, ο Άγιος Ιωάννης κρύφθηκε στή κουφάλα ενός πλατάνου, γιά ν' αποφύγει ληστές, αλλά ανακαλύφθηκε καί σκοτώθηκε. Άπό τότε τό πλατάνι αυτό δέν ρίχνει τά φύλλα του τόν χειμώνα.

Ό πλατάνος είχε γενικά εξαιρετική θέση ανάμεσα στά ιερά δέντρα. Τό πράσινο φύλλωμά του αναγγέλλει από μακριά, στόν διψασμένο όδοιπόρο, τήν κοντινή βρύση καί τή φιλόξενη δροσιά. Τό γεγονός αυτό καί μόνο ίσως νά έκανε τούς αρχαίους νά θεωροϋν τό πλατάνι σά δώρο τών θεών πού έπρεπε νά λατρεύουν. Στήν κοιλάδα του Λυδικού Μαίανδρου, ένα πλατάνι τόσο πολύ μάγεψε μέ τήν όμορφιά του τόν Ξέρξη, ώστε διέταξε νά τό στολίσουν μέ χρυσάφι καί οί στρατιώτες του νά τό φρουροϋν διαρκώς (Ήρόδοτος 7.31).

Έπειδή ό πλατάνος φθάνει σέ σχετικά μεγάλη ηλικία, πολλοί πιστεύουν ότι μπορούμε ν' αναγνωρίσουμε σέ όρισμένα άτομα τά φημι-

68 Άσημένιος στατήρας από τή Γόρτυ, περίπου 280 π.Χ. Ή Εύρώπη σκεπτική, μέ τό κεφάλι στηριγμένο στό άριστερό της χέρι, ξεκουράζεται κάτω από ένα πλατάνι. Στήν άλλη όψη, ό Ζεύς στή μορφή ταύρου πού πήρε γιά νά τήν πάει στήν Κρήτη πάνω από τή θάλασσα. Ίδιωτική συλλογή.

69 Καί σήμερα ακόμα άπειρες είναι οί πλατείες πού τίς σκεπάζουν πλατάνια.

σμένα δέντρα πού περιγράφουν οί ἀρχαῖοι. Στήν Κῶ δείχνουν τό παλιό πλατάνι κάτω ἀπ' τό ὁποῖο ὑποτίθεται πώς δίδαξε ὁ Ἴπποκράτης. Ἀκόμα καί οί ἀρχαῖοι θαύμαζαν τή μακροζωΐα τοῦ δέντρου. Ἔτσι ὁ Παυσανίας (8.23.3) περιγράφει ἕνα πελώριο πλατάνι στόν ἀρκαδικό Ὀρχομενό, πού ἔλεγαν πώς εἶχε φυτευτεῖ ἀπό τόν ἴδιο τό Μενέλαο ὅταν μάζεψε στρατιῶτες γιά τόν πόλεμο τῆς Τροίας. Αὐτός ὁ πλάτανος θά ἔπρεπε νά εἶχε ἡλικία 1300 χρόνων στήν ἐποχή τοῦ Παυσανία, μιά ἡλικία πού ἡ λαϊκή δοξασία ἀποδίδει ἀκόμα σήμερα σέ ὀρισμένα ἄτομα.

Φημισμένα ἦταν καί τά πλατάνια πού στόλιζαν τούς δρόμους τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Πλάτωνα στήν Ἀθήνα. Στίς ἀρχαῖες Φαρές, ἀνατολικά ἀπό τήν Πάτρα καί στή νότια ὄχθη τοῦ σημερινοῦ ποταμοῦ Πείρου, ὁ Παυσανίας (7.22.4) περιγράφει μέ ἐνθουσιασμό ἕνα δάσος ἀπό ἐξαιρετικά ὠραῖα πλατάνια, μέ κορμούς κούφιους, ὅπου μποροῦσαν νά κατοικήσουν ἄνθρωποι. Καί ὁ Πλίνιος (12.3.6) τοποθετεῖ τό πλατάνι στήν πρώτη θέση ἀνάμεσα στά δέντρα. Ὄταν τό πλατάνι πρωτοφυτεύτηκε στή Σικελία, φάνηκε τόσο σπουδαῖο, ὥστε τό πότιζαν μέ κρασί καί πλήρωναν ἕνα δικαίωμα γιά τή σκιά του.

73 Ἀντίθετα μέ τό πλατάνι, τόν σφένδαμνο τόν θεωροῦσαν ὅτι βρισκόταν στήν ἐξουσία τοῦ Φόβου, τοῦ δαίμονα τῆς φρίκης καί συνοδό τοῦ Ἄρη. Μπορεῖ τό ὠραῖο αὐτό δέντρο νά κατατάχθηκε ἐκεῖ ἐπειδή τό φθινόπωρο παίρνει ἔντονα κόκκινες ἀποχρώσεις.

71 Στόν παντοδύναμο Δία ἦταν ἀφιερωμένη ἡ δρυς, πού εἶναι ἴσως τό πιό γερό δέντρο. Στή Δωδώνη καλοῦσαν τόν Δία κάτω ἀπό μιά δρυ καί ὅταν ὁ θεός δεχόταν τίς παρακλήσεις τῶν πιστῶν, τά φύλλα ἄρχιζαν νά μουρμουρίζουν καί ἀπό τήν κορυφή ἀντιχοῦσαν φωνές πουλιῶν, κάτι πού σήμαινε πώς ὁ θεός ἦταν παρών.

75 Ἡ πίτυς τῶν ἀρχαίων, τό ἀειθαλές πεῦκο τῆς Μεσογείου (πού ἦταν ἀσφαλῶς ἡ Χαλέπιος πεύκη — *Pinus halepensis*), ἦταν τό ἀγαπημένο δέντρο τῆς θεομήτορος Ρέας, κόρης τοῦ Οὐρανοῦ καί τῆς Γῆς, κι αὐτό γιατί τό κομψό αὐτό δέντρο, συμβολίζει τόν σύνδεσμο οὐρανοῦ καί γῆς.

78 Τό ὄνομα πίτυς ἔδιναν οί ἀρχαῖοι καί στό ἔλατο (*Abies cephalonica*), πού σάν ἐνδημικό ἐλληνικό εἶδος συναντοῦμε καί σήμερα στά βουνά πάνω ἀπό τά 800 μ. Τό ἔλατο ἦταν ἀφιερωμένο ἀπό τούς ἀρχαίους στό θεό τῶν βοσκῶν Πάνα. Αὐτός εἶχε κάποτε ἐρωτευθεῖ τή νύμφη Πίτυ, πού ἄρεσε καί στόν Βοριά. Ἡ Πίτυς προτίμησε τόν Πάνα, πού ἔκανε λιγότερο θόρυβο, κι ὁ Βοριάς, γιά νά τήν ἐκδικηθεῖ, τήν φύ-

70

71

72

73

70 'Ο άειθαλής πλάτανος στή Γόρτυ.

71 'Η βελανιδιά (*Quercus macrolepis*), στολίζει σήμερα τούς περίβολους τών έκκλησιών, όπως άλλοτε τούς ναούς.

72 'Ο άειθαλής πλάτανος στή Γόρτυ τόν χειμώνα.

73 *Acer obtusatum*. Φθινοπωρινά φύλλα ενός από τά πολλά είδη σφενδάμνου πού συναντούμε στήν 'Ελλάδα.

74 *Cuscuta australis*. Τό παρασιτικό αυτό φυτό τυλίγεται γύρω από τόν ξενιστή του, όπου χώνει βαθειά τούς μυζητήρες του. Οί άρχαίοι τό παρέβαλαν μέ τά μαλλιά των νηρηίδων, άπ' όπου καί τό λαϊκό όνομα «νεραϊδόνημα».

74

σηξε κάτω από ένα βράχο. Έκεϊ τήν βρήκε ξεψυχισμένη ὁ Πάνας καί τή μεταμόρφωσε στό ἱερό του δέντρο ἔλατο. Ἀπό τότε ἡ νύμφη ἔκλαιγε κάθε φορά πού φυσοῦσε ὁ βοριάς καί τά δάκρυά της εἶναι οἱ
79 σταγόνες ρετσινιοῦ πού στάζουν κάθε φθινόπωρο ἀπό τά κουκουνά-
ρια τοῦ ἔλατου.

76 Ἡ ἄσπρη λεύκα (*Populus alba*) συμβόλιζε μέ τή διχρωμία τῶν φύλ-
λων της τή χθόνια λατρεία. Ἡ σκούρα πλευρά τοῦ φύλλου ἦταν ὁ κά-
τω κόσμος καί ἡ ἀνοιχτή πλευρά ὁ πάνω. Ἔτσι, ὁ μύθος λέει πώς ὁ Ἡ-
ρακλῆς γύρισε ἀπό τόν κάτω κόσμο μ' ἕνα στεφάνι ἀπό φύλλα λεύκας,
ὅταν νίκησε τόν Κέρβερο.

Δάφνη, ἦταν τό ὄνομα μιᾶς νύμφης, κόρης τοῦ θεοῦ-ποταμοῦ Λά-
δωνα, πού εἶχε ἐρωτευθεῖ ὁ Ἀπόλλων. Ἦταν μιά ὁμορφη, ἀλλά ἄγρια
κοπέλλα, πού, ὅταν τήν ἐπιθύμησε ὁ θεός, κατάφυγε στή μητέρα της
77 Γῆ πού τή μεταμόρφωσε στό δέντρο δάφνη (*Laurus nobilis*). Ἀπό τό-
τε ἡ δάφνη εἶναι ἀφιερωμένη στόν Ἀπόλλωνα, στόν ὁποῖο χρησίμευε
καί σάν μέσο καθαρμοῦ χάρη στήν ἀρωματική ιδιότητά της. Ὁ μύθος
ἀναφέρει πώς ὅταν ὁ Ἀπόλλων σκότωσε τό δράκο Πύθωνα πλύθηκε
στά νερά τοῦ ποταμοῦ, ἐκεῖ πού ἀκόμα καί σήμερα φυτρώνουν
δάφνες, καί μπῆκε σάν καθαρὸς νικητῆς στοὺς Δελφοὺς μ' ἕνα στεφά-
νι ἀπό φύλλα δάφνης. Ἀπό τότε ἡ δάφνη εἶναι σύμβολο νίκης, δόξας
καί τιμῆς. Σύμφωνα μέ τόν Πausanias (10.5.9), ὁ παλιὸς ναὸς τοῦ Ἀ-
πόλλωνα ἦταν φτιαγμένος ἀπό κλαριά δάφνης.

86 Ὁ καρπὸς τῆς ροδιᾶς (*Punica granata*), μέ τίς ἄφθονες κόκκινες ρό-
84 γες του, ἦταν στήν ἀρχαία Ἑλλάδα τό σύμβολο τῆς ζωῆς καί τῆς εὐ-
καρπίας. Ἡ ροδιά ἦταν ἀφιερωμένη στήν Ἥρα, προστάτιδα τοῦ γάμου
85 καί τῆς γέννησης. Στό ναὸ της στό Ἄργος ὁ Pausanias (2.19.3) θαύ-
μασε τό χαμένο σήμερα χρυσελεφάντινο ἄγαλμα τῆς θεᾶς πού κρα-
τοῦσε στό χέρι ἕνα ρόδι. Μ' αὐτόν τόν συμβολισμό γιά τή γονιμότητα
συνδέεται καί ὁ μύθος τῆς ἀπαγωγῆς τῆς Περσεφόνης, πού δοκίμασε
τό ρόδι μέ τό ὁποῖο τήν ἀποπλάνησε ὁ Ἄδης. Οἱ μύθοι γύρω ἀπό τή
ροδιά εἶναι ἀτέλειωτοι γιατί τό δέντρο ἦταν ἀφιερωμένο καί στήν Ἀ-
φροδίτη καί στήν Ἀθηνᾶ.

80.83 Ὁ ἵταμος (*Taxus baccata*) ἦταν πάλι ἀφιερωμένος στίς Ἐρινύες, τίς
χθόνιες θεότητες τῆς ἐκδίκησης, πού τιμωροῦσαν τίς ἀνθρώπινες ἀ-
σέβειες μέ τό δηλητήριο αὐτοῦ τοῦ δέντρου. Ἡ τοξικότητα αὐτή ἦταν
γνωστή ἀπό πολύ παλιά. Πραγματικά, πεντακόσια γραμμάρια ἀπό τά
φύλλα του μποροῦν νά σκοτώσουν ἕνα ἄλογο. Ἡ Ἄρτεμις χρησιμο-
ποιοῦσε βέλη δηλητηριασμένα μέ ἵταμο. Μέ ἐντολή τῆς μητέρας της

καί μέ τέτοια βέλη σκότωσε τά παιδιά τῆς Νιόβης, πού καυχιόταν γιά τήν πολυτεκνία της σέ σύγκριση μέ τή Λητώ (Ὅμηρος Ἰλ. 11.24.607). Ἡ Ἄρτεμις λατρευόταν, ανάμεσα σέ ἄλλους, καί σ' ἓνα ναό πού βρισκόταν μέσα σ' ἓνα μεγάλο δάσος ἀπό ἴταμους στό ἀρκαδικό βουνό Ἄρτεμίσιο. Σήμερα τό βουνό εἶναι ξερό καί δέν υπάρχουν παρά ἐλάχιστα τέτοια δέντρα. Τό σκληρό καί ἀνθεκτικό ξύλο τοῦ ἴταμου ἦταν ἀπό τήν ἀρχαιότητα πολυζήτητο γιά ξυλουργικές ἐργασίες. Ἡ ὀμορφιά τοῦ ξύλου καί ἡ βραδύτητα ἀνάπτυξης τοῦ δέντρου, πού μπορεῖ νά ζήσει 2000 χρόνια, ἦταν ἡ αἰτία τῆς καταστροφῆς του. Σήμερα δέν υπάρχουν ἀπ' αὐτό τό περήφανο δέντρο παρά μόνο λίγα φτωχά ἀπομεινάρια.

Μέσα ἀπό τίς σημιτικές θρησκείες, πού κατάληξαν στή λατρεία τῆς Ἄφροδίτης, πῆρε τή δόξα της καί ἡ σμυρτιά (*Myrtus communis*). Μέ 82
τά καταπράσινα φύλλα της, τό λεπτό ἄσπρο λουλούδι καί τήν εὐχάριστη μυρωδιά, ἡ σμυρτιά ἦταν τό σύμβολο τῆς ὀμορφιάς καί τῆς νεότητας. Ἦταν ἀφιερωμένη στήν Πάφιο Ἄφροδίτη, πού ὅταν βγήκε ἀπό τή θάλασσα ἔκρυψε τήν ἀκάλυπτη ὀμορφιά της πίσω ἀπό ἓνα θάμνο σμυρτιάς. Ἡ σμυρτιά ἦταν καί στήν ἀρχαιότητα ἓνας ἀπό τοὺς πιό γνωστούς θάμνους τῆς ζώνης τῶν πλατύφυλλων δέντρων καί τήν φύτευαν συχνά κοντά στοὺς ναοὺς σάν καλοπιστικό φυτό. Ὁ Θεόφρα- 88
στος τήν ἀναφέρει 4 φορές. Ὁ Διοσκορίδης ἔκανε διάκριση ανάμεσα σέ μιά ποικιλία μέ τοὺς γνωστούς μπλέ καρπούς καί μιά ἄλλη μέ ἄσπρους, πού εἶχαν φαρμακευτικές ιδιότητες. Ὁ Διοσκορίδης τοὺς χρησιμοποιοῦσε σέ ἀρρώστιες τῆς κύστης καί γιά δαγκώματα ἀραχνῶν καί σκορπιῶν. Τόν βρασμένο χυμό τους, ἀνακατεμένο μέ κρασί, τόν ἔδινε γιά τή διάρροια. Ἡ συνταγή αὐτή ἐξακολουθεῖ νά χρησιμοποιεῖται στή λαϊκή ἰατρική γιά τίς πεπτικές διαταραχές τῶν παιδιῶν. Μέ τό χυμό ἀπό τοὺς σκούρους καρπούς ἔβαφαν τά μαλλιά τους μαῦρα.

Ὁ γάμος καί ἡ σμυρτιά ἔχουν καί τά δυό προστάτιδα τήν Ἄφροδίτη. Ἡ συσχέτιση μέ τόν γάμο ἐπικράτησε πολλά χρόνια καί οἱ νύφες φοροῦν ἀκόμα καί σήμερα στεφάνια σμυρτιάς. Ὁ Ἀθήναιος περιγράφει τοὺς καλεσμένους στό δεῖπνο του, στολισμένους μέ τέτοια στεφάνια, πού σ' αὐτή τήν περίπτωση, ἐμπόδιζαν καί τή μέθη. Οἱ χρυσοχόοι εἶχαν ιδιαίτερη προτίμηση στήν ἀπομίμηση τῆς σμυρτιάς. Τό χρυσό στεφάνι σμυρτιάς, πού βρέθηκε τό 1977 στόν προθάλαμο τοῦ βασιλικοῦ τάφου στή Βεργίνα, εἶναι ἓνα ἀπό τά πιό ὠραῖα τέτοια κοσμήματα. Ὅταν κρατοῦμε ἓνα φύλλο σμυρτιάς στό φῶς, τό βλέπουμε σά νά εἶναι

75

76

77

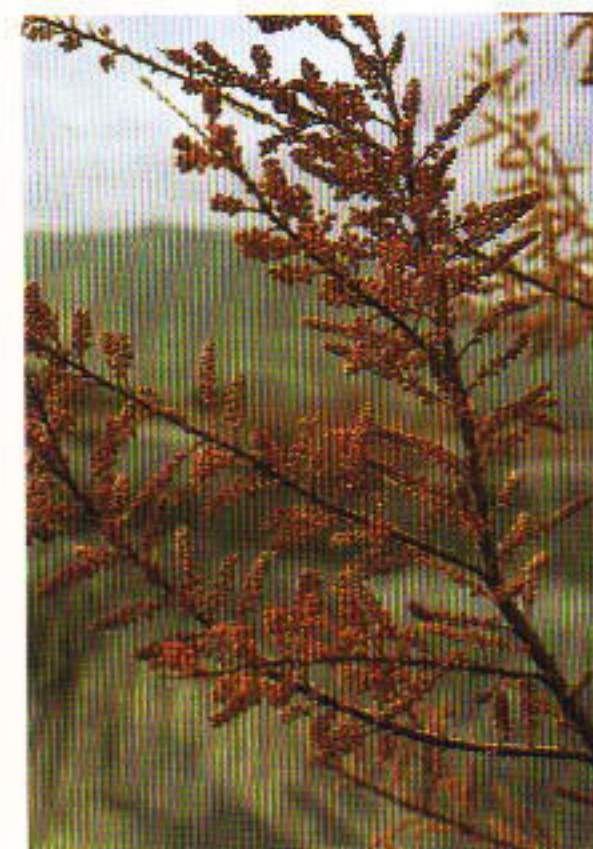
78

79

80

81

75 'Η κοινή πεύκη ή χαλέπιος (*Pinus halepensis*).

76 'Ασπρη λεύκα (*Populus alba*), τό δέντρο του 'Ηρακλή.

77 Δάφνη άνθισμένη (*Laurus nobilis*).

78 Τό έλληνικό, ή κεφαλωνίτικο, έλατο (*Abies cerhalonica*).

79 Οί σταγόνες ρετσινιου στούς κώνους του έλατου παρίσταναν για τούς αρχαίους τά δάκρυα που έχυνε ή νύμφη Πίτυς.

80 'Ιταμος άνθισμένος (*Taxus baccata*).

81 Τό άρμυρίκι (*Tamarix hampeana*) ήταν, με τή μυρτιά, άφιερωμένο στην 'Αφροδίτη.

82 Τά κομψά άσπρα λουλούδια τής μυρτιάς.

82

83

84

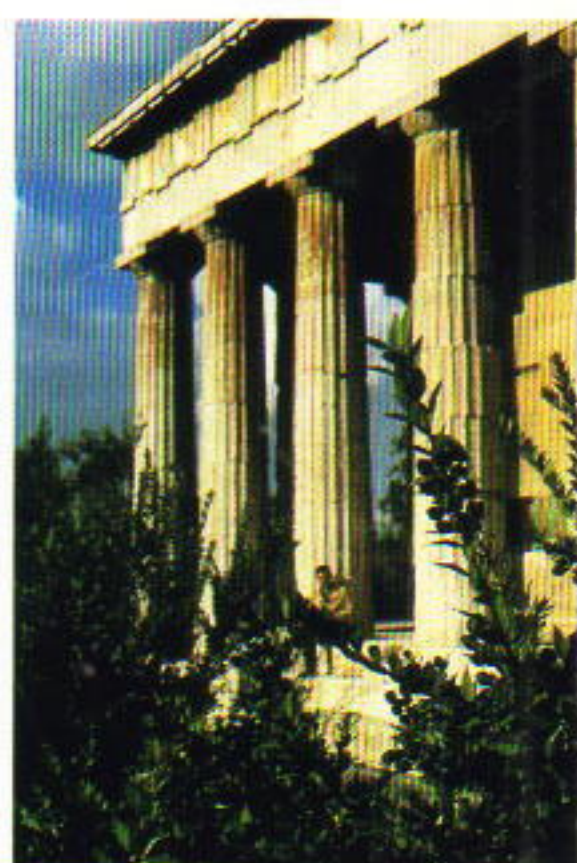
85

86

87

88

83 'Ο καρπός του Ίταμου είναι δηλητηριώδης.

84 Ρόγες ροδιού, σύμβολο της γονιμότητας.

85 Τό 'Ηραϊόν του Άργους, όπου υπήρχε ένα περίφημο χρυσελεφάντινο άγαλμα της 'Ηρας.

86 'Ανθισμένη ροδιά (*Punica granatum*).

87 Τό φύλλο της μυρτιάς έχει πολλούς διαφανείς αδένες πού φαίνονται σαν τρυπήματα βελόνας. Οι αδένες αυτοί είναι γεμάτοι από ένα αιθέριο έλαιο.

88 Μυρτιές στολίζουν πάντα τόν κήπο του ναού του 'Ηφαίστου (Θησεϊόν) στην 'Αθήνα.

87 τρυπημένο μέ βελόνα. Τίς τρύπες αυτές τίς απόδιναν στή δυστυχισμένη Φαίδρα, τή σύζυγο του Θησέα, πού από στενοχώρια γιά τήν περιφρόνηση του προγονού της Ίππόλυτου, πού τόν είχε έρωτευτεί, τρύπησε τά φύλλα μιᾶς σμυρτιᾶς στήν Τροιζηνία, πρίν κρεμαστεί στά κλαριά της. Σέ μιά ἄλλη παράδοση ἡ Φαίδρα τρυπᾷ τά φύλλα τῆς σμυρτιᾶς γιά νά έκδικηθεῖ τήν Ἀφροδίτη στό ναό της, γιατί δέν μπόρεσε νά ἐξασφαλίσει τήν εὖνοια του Ίππόλυτου. Γιά τά τρυπημένα φύλλα τῆς σμυρτιᾶς μᾶς μιᾷ καί ὁ Πausanias (1.22), πού τόν βεβαίωσαν στήν Τροιζηνία ὅτι δέν πρόκειται γιά φυσικό φαινόμενο, ἀλλά πράγματι γιά πράξη ἀπελπισίας τῆς Φαίδρας, πού τρύπησε τά φύλλα τῆς σμυρτιᾶς μέ τή φουρκέτα της. Ἡ σύγχρονη βιολογία μᾶς ἐξηγεῖ ὅτι τά στίγματα, πού φαίνονται σάν τρύπες στά φύλλα, εἶναι διαφανεῖς ἀδένες, γεμάτοι αἰθέριο ἔλαιο, πού δίνουν καί τή μυρωδιά στό φυτό.

81 Καί ἡ μυρίκη, σήμερα ἀρμυρίκι (*Tamarix sp.*), ἀντιπροσώπευε τήν ὀμορφιά καί τά νειᾶτα καί ἦταν κι αὐτή ἀφιερωμένη στήν Ἀφροδίτη. Ἄλλη παράδοση θέλει τό δέντρο αὐτό νά εἶναι μεταμόρφωση τῆς Μυρίκης, τῆς κόρης του Κύπριου βασιλεῖα Κινύρα καί ἀδελφῆς του Ἄδωνη. Καί οἱ δύο ἱστορίες ἔχουν σχέση μέ τή λεπτή χάρη του δέντρου αὐτοῦ μέ τά πολλά ρόζ λουλουδάκια, πού στολίζουν τήν ἀνοιξη τίς ὄχθες τῶν ποταμῶν. Ὁ Ὅμηρος (Ίλ. 10.466) μᾶς ἀφηγεῖται πώς ὁ Ὀδυσσεύς κρεμᾷ σ' ἓνα δέντρο μυρίκης τήν πανοπλία του Δόλωνα, γιά

89 Ὄταν ἡ Ἀφροδίτη βγῆκε ἀπό τή θάλασσα ἔκρυψε τή γύμνια της πίσω ἀπό μυρτιές. 100 π.Χ. Μουσείο Ρόδου.

ν' αποδώσει ιδιαίτερες τιμές στο νεαρό ήρωα, που σκότωσε ο Διομήδης.

Τό κλήμα (*Vitis vinifera*), ήταν ανακάλυψη του Διόνυσου και αφιερωμένο στον ίδιο. "Απειροί μύθοι, που βρήκαν και την έκφρασή τους στις τέχνες, αναφέρονται στις στενές σχέσεις του πανάρχαιου αυτού

90 Τετράδραχμο της Μένδης, 540 π.Χ., με παράσταση γαϊδάρου που έχει ένα ψαρόνι στα καπούλια. Στο φόντο, κλήμα με τσαμπιά σταφυλιού.

φυτού και του θεού του κρασιού. Σέ όρισμένα νομίσματα, όπως είναι τό τετράδραχμο της Μένδης, τό κλήμα παριστάνεται μαζί μ' ένα γαϊδαρο. 'Ο γαϊδαρος είναι βέβαια τό υποζύγιο του Διόνυσου, αλλά ή παράσταση στο νόμισμα μπορεί νά έχει κι άλλη συμβολική σημασία. Στόν Πausanias (2.38) αναφέρθηκε, σ' ένα πέρασμά του από τό Ναύπλιο, πώς ό σκαλισμένος σ' ένα βράχο γαϊδαρος, που του έδειξαν εκεί, τιμά τό ζωο που έφαγε κλαριά από ένα κλήμα και τό έκανε ν' αποδώσει την άλλη χρονιά πολύ περισσότερα σταφύλια. Μ' αυτή την ιστορία ό γαϊδαρος πρέπει νά είναι ό έφευρέτης του κλαδέματος των κλημάτων.

"Ένα από τά αρχαιότερα καρποφόρα δέντρα στή Μεσόγειο είναι ή έλιά (*Olea europaea*). Δωρήθηκε στην πόλη της 'Αθήνας από την 'Αθηνά, στον καυγά που είχε μέ τον Ποσειδώνα για την κυριαρχία της 'Αττικής. Οί θεοί είχαν αποφασίσει ότι ή χώρα θ' ανήκε σ' εκείνον τό θεό που θά της πρόσφερε τό πιο πολύτιμο δώρο. 'Ο Ποσειδώνας μέ την τρίαινά του ανοίγει μία πηγή στην 'Ακρόπολη, αλλά τό νερό της είναι άρμυρό. 'Η 'Αθηνά φυτεύει την πρώτη έλιά και βγαίνει μ' αυτό κέρδισμένη. 'Από τότε τό κλαδί της έλιάς ήταν, μαζί μέ την κουκουβάγια, τό έμβλημα της 'Αθηνάς και τό σύμβολο της νίκης και της ειρήνης.

'Η έλιά ήταν στενά συνδεδεμένη μέ τή λατρεία των θεών. Στήν 'Ολυμπία, τό άγαλμα του Δία, έργο του Φειδία, ήταν στολισμένο μ' ένα στεφάνι έλιάς. Οί θεές χρησιμοποιούσαν άλοιφή από τό λάδι της έλιάς, που είχε θαυματουργικές ιδιότητες. 'Η 'Ηρα αλείφθηκε ή ίδια μέ

91 Ἡ Ἄρτεμις, προστάτιδα τῶν ζώων καί τῆς ἄγριας φύσης, λατρευόταν σέ πολλά μέρη. Ἡ φωτογραφία δείχνει τό ναό της, στή Βραυρώνα.

92 Τό καράβι τοῦ Διόνυσου, μέ γύρω κλήματα, πάνω σέ ἀπτικό κύπελλο. 530 π.Χ., Κρατική Συλλογή, Μόναχο.

93 Ὁ φοινικιάς στό Βαΐ Κρήτης.

92

93

τό πολύτιμο μύρο όταν θέλησε νά κατακτήσει τόν Δία. Τήν οικονομική της σημασία αποκτᾶ ἡ ἐλιά μόνο στά μετά τόν Ὅμηρο χρόνια. Ἔως ἐκείνη τήν ἐποχή τό λάδι χρησίμευε μόνο στούς εὐγενεῖς καί στούς πλούσιους. Τό βρίσκουμε σέ μορφή πανάκριβων μύρων στά θησαυροφυλάκια τῶν τρωϊκῶν ἡρώων.

Ὁ φοῖνικας ἔχει ἰδιαίτερη θέση στή φυτική διακόσμηση. Ὅπως τό στυλιζαρισμένο λουλούδι τοῦ λωτοῦ ἐκφράζει τή ρέουσα ζωή, ἔτσι καί ὁ φοῖνικας ἔχει ἐμπνεύσει στήν ἐλληνική τέχνη τό μοτίβο τῆς παλμέτας σέ σχῆμα βεντάγιας.

Στή βοτανική τάξη αὐτῶν τῶν ψηλῶν δέντρων μέ τά μεγάλα φύλλα, ὁ Λινναῖος εἶχε δώσει τό ὄνομα *Principes*, δηλαδή τούς πρίγκηπες μεταξύ τῶν φυτῶν. Μέ 3400 εἶδη, σέ 236 γένη, οἱ φοίνικες ἀνήκουν σέ μιά ἀπό τίς πιό πλούσιες οἰκογένειες ὄλων τῶν φανερογάμων. Ὅπως δείχνουν παραστάσεις τῆς μινωϊκῆς ἐποχῆς, οἱ φοίνικες ἦταν γνωστοί στούς πιό παλιούς λαούς. Ὁ κρητικός αὐτοφυῆς φοῖνικας ἀναφέρεται γιά πρώτη φορά ἀπό τόν Θεόφραστο καί ἔχει πάρει σήμερα τ' ὄνομά του: *Phoenix theophrasti*. Στούς μύθους εἶναι στενά συνδεδεμένος μέ τόν Ἄπόλλωνα, πού γεννήθηκε στή Δῆλο, στή σκιά ἑνός φοίνικα (Ὅμηρος, ὕμνοι 3.116). Ἀπό τόν Ἄπόλλωνα ὁ φοῖνικας πέρασε καί στή δίδυμη ἀδελφή του Ἄρτεμη πού διατηροῦσε στήν Αὐλίδα ἕνα δάσος ἀπό φοινικιές (Παυσανίας 9.19.5). Χαρακτηριστικά, ὁ Παυσανίας ἀναφέρει ὅτι οἱ καρποί ἀπ' αὐτές τίς χουρμαδιές δέν εἶναι ἐδώδιμοι, ἀλλά πάντως εἶναι καλύτεροι ἀπό ἐκείνους τῆς Ἰωνίας. Καί ἀπό τή λεπτομέρεια αὐτή φαίνεται πῶς ὁ φοῖνικας δέν ἦταν ἰθαγενῆς στήν παλιά Ἑλλάδα ἀλλά εἶχε κάποτε εἰσαχθεῖ.

Λόγω τῆς ιδιορρυθμίας τους σέ σχέση μέ τ' ἄλλα φυτά, οἱ φοίνικες ἐντυπωσίαζαν τούς λαούς. Ἄν καί στόν ἐλληνικό χῶρο οἱ μόνοι ἰθαγενεῖς ἀντιπρόσωποί τους βρίσκονται στήν Κρήτη, οἱ φοίνικες ἀσφαλῶς φυτεύονταν συχνά σέ κήπους καί ἄλση. Πιθανόν νά τούς ἔφερε καί ἀπό τήν Κρήτη ὁ Θησεῆς, ὅταν ὀργάνωσε ἀγῶνες στή Δῆλο πρὸς τιμῆ τοῦ Ἄπόλλωνα καί στεφάνωσε τούς νικητές μέ κλαδιά φοίνικα. Ὁ Πυθαγόρας εἶχε ἀπαγορεύσει τή φύτευση φοινίκων, γιατί θεωροῦσε τά κλαδιά τους ἀσεβῆ τρόπαια, ἀλλά συχνά οἱ περίβολοι τῶν ναῶν ἦταν στολισμένοι μ' αὐτό τό θαυμαστό δέντρο, πού δίνει στό τοπίο μιά ἀσυνήθιστη ὄψη καί μιά γεύση ἀπό τίς ἠλιόλουστες καί ἐξωτικές χῶρες τῆς Ἀνατολῆς.

93 Σήμερα ὁ Φοῖνικας τοῦ Θεόφραστου βρίσκεται ἀκόμα αὐτοφυῆς σέ πέντε σημεῖα στήν Κρήτη. Στό κρητικό τοπίο οἱ συστάδες ἀπό φοῖνι-

94 Τετράδραχμο
μέ παράσταση
κουκουβάγιας καί
κλάδου έλιᾶς,
σύμβολο τῆς
πολιούχου Ἀθηνᾶς.

κες, σέ όρισμένες ἄκτές καί κοΐτες ποταμῶν, φαίνονται ἀπροσδόκητες καί ὁ ἐπισκέπτης ἀναρωτιέται μήπως πρόκειται γιά ἀπομεινάρια φυτῶν, πού εἶχαν εἰσαχθεῖ κάποτε ἀπό τούς Μίνωες ἀπό τήν Ἀφρική. Τήν ἄποψη αὐτή ἐνισχύει καί τό γεγονός ὅτι ὁ Ὅμηρος χρησιμοποιεῖ τή λέξη «φοῖνιξ», δηλαδή τό δέντρο ἀπό τή Φοινίκη.

1.
Ἀμυγδαλιές
στόν
Ὅσιο Λουκά.

96

95

95 Τό μεδούλι τοῦ νάρθηκα καίγεται πολύ σιγά στό ἐσωτερικό τοῦ βλαστοῦ. Μ' αὐτό ὁ Προμηθεὺς ἔφερε τή φωτιά στή γῆ.
96 Ὁ νάρθηκας (*Ferula communis*) μπορεῖ νά φθάσει συχνά τά 4 μέτρα σέ ὕψος.

97

98

99

97 Ὁ θύρσος, τό ραβδί τῶν μαινάδων (ἐδῶ φτιαγμένο μ' ἓνα βλαστό νάρθηκα καί κῶνο πεύκου), ὅπως παριστάνεται στίς διονυσιακές γιορτές.
98 Ἡ λυγαριά ἢ ἀγνή (*Vitex agnus castus*), ἦταν ἀπό τά πιό φημισμένα φυτά στήν ἀρχαιότητα.
99 Ὁ φράξος ἢ μέλεγος (*Fraxinus ornus*). Μέ τό ξύλο του οἱ ἀρχαῖοι ἐφτιαχναν ἀκόντια καί λόγχες.

Σύμφωνα μέ τήν παράδοση, πολλά φυτά χρωστοῦν τήν ὕπαρξή τους σέ θεούς καί ἡρωες ἢ εἶναι στενά συνδεμένα μέ τίς μυθολογικές ιδέες τῶν ἀρχαίων. Πολλά ὀνόματα φυτῶν προέρχονται ἀπό ὀνόματα θεῶν. Ἄλλα φυτά εἶναι μεταμορφωμένες νύμφες. Σ' αὐτές τίς ἱστορίες ἀναφέρεται αὐτό τό κεφάλαιο πού θέλει νά δημιουργήσει ἕνα ζωντανό σύνδεσμο μέ ὄλα ἐκεῖνα τά φυτά πού ἐμπύχωσαν τούς ἀρχαίους στή φαντασία τους.

Στήν ἀρχή ἦταν ὁ Προμηθεάς τῆς παλιᾶς φυλῆς τῶν Τιτάνων πού εἶχε ἐκθρονισθεῖ ἀπό τόν Δία. Σάν ἐξυπνος ἐφευρέτης, ὁ Προμηθεάς εἶχε δημιουργήσει τόν ἄνθρωπο καί τοῦ δίδαξε τήν τέχνη τῆς ξυλουργικῆς καί τῆς γεωργίας. Ὁ Ζεὺς, πού παρακολουθοῦσε μέ ζήλεια αὐτά τά ἐπιτεύγματα, ἀποφάσισε νά ἀρνηθεῖ τήν τελευταία προσφορά στούς κοινούς θνητούς, τή φωτιά πού τούς ἔλειπε. Ὁ Προμηθεάς, πάντα ἐφευρετικός, ἔκλεψε τή φωτιά ἀπό τό καμίνι τοῦ Ἡφαιστου καί τήν ἔφερε πάνω στή γῆ, κρυμμένη μέσα σ' ἕνα ξερό βλαστό ἀπό τό φυτό νάρθηκα (*Ferula communis*). Ὁ νάρθηκας αὐτός, πού στολίζει 96 τούς ξερούς λόφους μέ τά ψηλά κλαριά του, ἔχει μέσα στούς κούφιους

100 Λεπτομέρεια
ἀπό ἀττικό ἀμφορέα.
500 π.Χ. Μαινάς
μέ θύρσο.

101 Τό οὐράνιο
τόξο ἦταν γιά τοὺς
ἀρχαίους ὁ ἱριδίζων
δρόμος ἀπ' ὅπου
ἡ Ἴρις, ἡ
ἀγγελιαφόρος τῶν θεῶν,
ὀδηγοῦσε τοὺς
νεκροὺς στόν Ἄδη.

101

102

103

104

105

106

107

- 102 *Iris cretica*
 103 *Iris germanica*
 104 *Iris pumila attica*
 105 *Iris sintenisii*
 106 *Iris ochroleuca*
 107 Ἑρμοδάκτυλος
 (*Hermodactylus*
tuberosus). Εἶδος
 συγγενές μέ τίς ἱρίδες.

108

109

110

111

108 Λιβάδι μέ μικρούς ασφόδελους
 (*Asphodelus fistulosus*). Ἔτσι θά ἦταν
 καί ὁ ασφοδερός λειμών τῶν ἀρχαίων.

109 Λουλούδια τοῦ *Asphodelus aestivus*.

110 *Asphodeline lutea*. Ἐνα φυτό συγγενές
 μέ τόν ασφόδελο.

111 *Asphodeline liburnica*. Παραπλήσιο εἶδος.

112 Ἡ Περσεφόνη χρησιμοποιοῦσε τό μαγικό
 κλαρί τοῦ ἰξοῦ (*Viscum album*) γιά ν' ἀνοίγει
 τίς πόρτες τοῦ Ἄδη.

112

95 βλαστούς του μιά ψύχα πού καίγεται σάν φυτίλι, αφήνοντας τό φλοιό απείραχτο. Καί τελευταία ακόμα οί ναῦτες ἀναβαν τά τσιμπούκια τους μ' αὐτόν τόν τρόπο, ἀψηφώντας τόν ἀέρα.

Ἄς μύθος μπορεῖ νά εἶναι φανταστικός, ἀλλά ἡ ἱστορία μαρτυρεῖ τήν παρατηρητικότητα πού εἶχαν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες.

100 Ἄς νάρθηκας ἦταν ἀφιερωμένος καί στόν Διόνυσο. Οἱ ξεροί βλαστοί, ἐλαφριοί καί κούφιοι, χρησίμευαν γιά νά φτιάχνουν τούς «θύρσους»,
97 ἐκεῖνα τά κοντάρια μ' ἓνα κουκουναρί στήν ἄκρη, πού τά βαστοῦσαν στίς τελετές οἱ συνοδοί τοῦ Διόνυσου. Αὐτά τά ξύλα ἦταν ἀρκετά γερά γιά νά χρησιμεύουν σάν μπαστούνια, ἀλλά πολύ ἀδύνατα γιά νά πληγώσουν ἄνθρωπο. Γι' αὐτό ὁ Διόνυσος εἶχε διατάξει ὄσους πίνανε κρασί νά χρησιμοποιοῦν μόνο μπαστούνια ἀπό νάρθηκα.

Γιά νά τιμωρήσει τόν Προμηθέα γιά τό κλέψιμο τῆς φωτιᾶς, ὁ Ζεὺς τόν ἀλυσόδεσε στόν Καύκασο, ὅπου ἓνας ἀετός τοῦ ἔτρωγε τό σηκώτι πού ξαναγινόταν συνεχῶς. Ὄταν ὁ Προμηθέας ἐλευθερώθηκε ἀπό τίς περιπέτειές του, ἀπό τόν κένταυρο Χείρωνα, ἔβαλε στό κεφάλι του
98 ἓνα στεφάνι ἀπό κλαριά λυγαριᾶς (*Vitex agnus castus*) γιά νά θυμᾶται τά δεσμά του (Ἀθήναιος 15.647.673). Πραγματικά, οἱ βέργες τῆς λυγαριᾶς εἶναι πολύ ἀνθεκτικές καί κατάλληλες γιά δεσίματα. Στά δάση τῆς Ἰδης στήν Κρήτη, ὁ Ἀχιλλέας ἔδεσε τούς γιουούς τοῦ Πριάμου μέ βέργες λυγαριᾶς (Ὀμηρος Ἰλ. 11.05) καί ὁ Ὀδυσσεύς χρησιμοποίησε τίς ἴδιες βέργες γιά νά δέσει μαζί τά πρόβατα τοῦ μονόφθαλμου Πολύφημου, ὅταν ἔκρυψε κάτω ἀπ' τά σώματά τους τούς συντρόφους του, γιά νά τούς βγάλει ἀπ' τή σπηλιά τοῦ Κύκλωπα (Ὀμηρος, Ὀδ. 9.427). Τή λυγαριά τή λένε καί «ἀγνή» γιατί στίς θεσμοφορίες οἱ γυναῖκες χρησιμοποιοῦσαν τά κλαριά της γιά κρεββάτι γιά νά διατηρήσουν τήν ἀγνότητά τους (Διοσκορίδης 1.134). Ἡ Ἥρα, προστάτιδα τοῦ γάμου, λέγεται πώς γεννήθηκε κάτω ἀπό μιά λυγαριά. Στήν Ἀρκαδία, διηγήθηκαν στόν Πausανία (8.23.5) πώς ἡ λυγαριά, πού στόλιζε τό προαύλιο τοῦ ναοῦ τῆς Ἥρας στή Σάμο, ἦταν, μαζί μέ τήν ἱερή δρυῖ τῆς Δωδώνης, ἓνα ἀπό τά μεγαλύτερα δέντρα πού ὑπῆρχαν ακόμα στήν ἐποχή του. Στή Σπάρτη, ὁ Ἀσκληπιός εἶχε καί τό ἐπώνυμο «ἀγνήτας», ἐπειδή τό ξόανό του ἦταν φτιαγμένο ἀπό ξύλο «ἀγνῆς», δηλαδή λυγαριᾶς (Paus. 3.14.7). Ἡ λυγαριά εἶναι ἀπό τά πιά φημισμένα φυτά τῆς ἀρχαιότητος. Ὁ μέγας αὐτός θάμνος, μέ τή δυνατή μυρωδιά, τά γκριζωπά φύλλα σέ σχῆμα παλάμης καί τά γαλαζορόδινα λουλούδια του, στολίζει καί σήμερα τίς ὄχθες τῶν ποταμῶν καί τῆς θάλασσας.

Γιά τήν ἱστορία τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου μᾶς ἄφησε ὁ Ἡσίο-

δος τήν πληροφορία ὅτι χρησιμοποιήθηκε γιά τό σκοπό αὐτό ἡ μελία ἢ μέλεγος (*Fraxinus ornus*). «Μελία», τό ἀρχαῖο ὄνομα τοῦ φυτοῦ, μᾶς 99
θυμίζει τίς μελίες νύμφες πού ἦταν οἱ ἀρχαιότερες θεότητες τῆς φύ-
σης καί προστάτιδες τῶν κοπαδιῶν. Ἐπειδή τό λουλούδι τοῦ μέλεγου
μοιάζει μέ τά σύννεφα πού προηγοῦνται ἀπό μιά καταιγίδα, οἱ ἀρχαῖοι
ἔβλεπαν στό δέντρο αὐτό μιά οὐράνια παρουσία. Ἴσως αὐτή τήν ἀντί-
ληψη νά τή χρωστοῦσε τό δέντρο καί στό ἐξαιρετικό ξύλο του ἀπ' ὅ-
που παράγονταν λόγχες καί ἀκόντια. Ὁ Ὅμηρος ἀναφέρει τέσσερις
φορές λόγχες ἀπό ξύλο μελιᾶς. Ἡ Νέμεσις, ἡ θεά τῆς δικαιοσύνης, βα- 113
στα ἓνα κλαρί μελιᾶς στό χέρι, σύμβολο τῆς σκληρότητας καί τῆς νη-
φαλιότητάς της, καί οἱ Ἐρινύες, σάν θεότητες τῆς ἐκδίκησης, βαστοῦ-
σαν στά σιδερένια παλάτια τους στόν κάτω κόσμο ραβδιά ἀπό ξύλο
μελιᾶς γιά τήν τιμωρία τῶν ἀμαρτωλῶν. Τήν ἐκτίμηση, πού εἶχε τό ξύ-
λο τῆς μελιᾶς, τήν μαρτυρεῖ καί τό γαμήλιο δῶρο πού ἔκανε ὁ κένταυ-
ρος Χείρωνας στόν Πηλέα στό γάμο του μέ τή Θέτιδα: ἓνα κλαρί με-
λιᾶς ἀπ' ὅπου κατασκευάσθηκε μιά λόγχη, πού κρατοῦσε πρῶτα ὁ Πη-
λέας κι ὕστερα ἀπ' αὐτόν ὁ Ἀχιλλέας.

Ἡ θεϊκή ἀγγελιαφόρος Ἴρις ἔδωσε τ' ὄνομά της στό ὁμώνυμο λου-
λούδι. Ὁ ρόλος τῆς Ἴριδας ἦταν νά συνοδεύει τίς ψυχές τῶν κοινῶν
θνητῶν στούς τόπους τῆς αἰώνιας εἰρήνης ἀπό τή διαδρομή τοῦ οὐρά-
νιου τόξου, πού ἔχει τά χρώματά της. Ἴσως αὐτό νά ἔχει σχέση μέ τή 101
σημερινή ἀκόμα συνήθεια, ἰδιαίτερα στίς ἀνατολικές χῶρες, νά στολί-
ζονται οἱ τάφοι μέ ἀγριόκρινους. Οἱ Ἴριδες εἶναι ἀπό τά πρῶτα ἀνοιξιά- 102, 104
τικα λουλούδια πού χαίρεται ὁ ἐκδρομέας στούς περιπάτους του. Ἐ- 105, 106
νας ἀπό τούς ωραιότερους ἀγριόκρινους εἶναι ἡ Ἴρις ἢ γερμανική, ὕ- 103
ψους μέχρι 80 ἐκ., πού καλλιεργεῖται σήμερα σέ πολλά μέρη, ἀλλά εἶ-
ναι ἰθαγενής τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου. Μέ τή μυρωδάτη ρίζα της οἱ
ἀρχαῖοι ἀρωμάτιζαν τό κρασί τους καί ἔβγαζαν ἓνα αἰθέριο ἔλαιο, πού
χρησιμοποιοῦσαν γιά τήν κακοσμία τοῦ στόματος. Σήμερα μιά ἄσπρη
παραλλαγή καλλιεργεῖται στήν Ἰταλία γιά τήν παραγωγή ἀρωμάτων.
Στούς ἀγριόκρινους ὑπάγεται καί τό εἶδος *Hermodactylus tuberosus*, 107
πού φυτρώνει σέ βραχώδη μέρη σ' ὅλη τήν Ἑλλάδα.

Στόν ἄλλο κόσμο, ὁ Ἄδης ὑποδέχεται τίς ἀδύνατες μορφές τῶν πε-
θαμένων στόν «ἀσφοδελό λειμῶνα», ἓνα ἔρημο λιβάδι ὅπου φυτρώ-
νουν σπερδούκλια (*Asphodelus aestivus*). Σ' αὐτό τό περιβάλλον ται- 109
ριάζει τό ὠχρό λουλούδι τοῦ φυτοῦ. Σ' ἓνα ἀπό αὐτά τά λιβάδια, γεμά-
τα ἀπό ἀσφόδελους, ὅπως τά βλέπουμε καί σήμερα σέ ἀπέραντες ἐ-
κτάσεις στούς λόφους καί στίς ἀκτές, συναντήθηκαν καί οἱ ψυχές τῶν

113

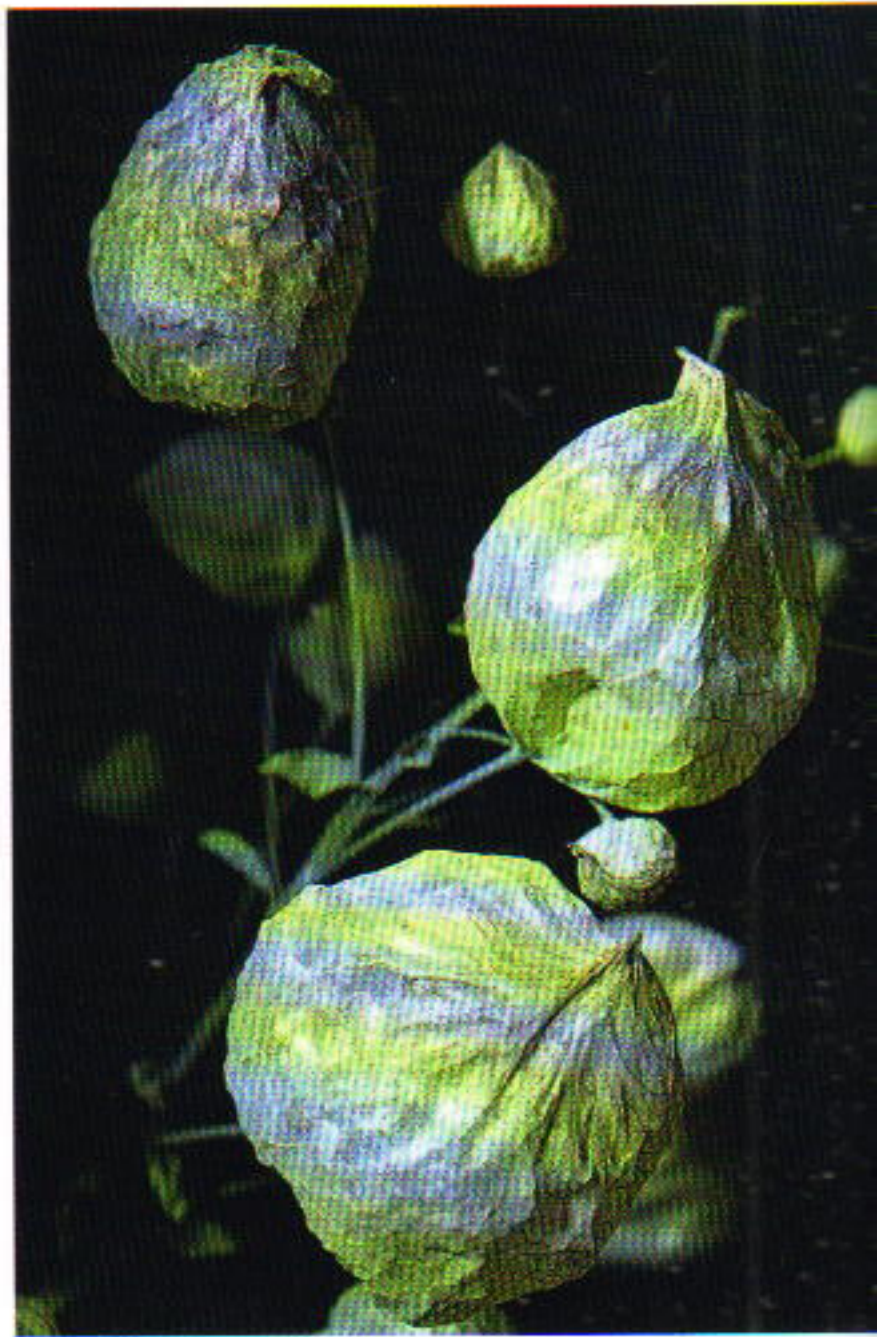
113 Ναός τῆς Νέμεσης στή Ραμνοῦντα. Ἡ θεά τῆς δικαιοσύνης παρουσιαζόταν μ' ἓνα ραβδί ἀπό φράξο, σύμβολο τῆς ἀκαμψίας της.

114 Νάρκισσος ὁ ὄψιμος (*Narcissus serotinus*).

115 Καρποί τῆς πουργαλιᾶς (*Leontice leontopetalum*)

114

115

116

116 Παπαροῦνες (*Papaver rhoeas*).

117 Τά ἰνώδη βλαστάρια τῆς πουργαλιᾶς.

118 Τό ἀφίوني πού δίνει τό ὄπιο.

117

118

ἡρώων πού εἶχαν πέσει στήν Τροία (Ὅμηρος, Ὀδ. 11.539–24.3). Τά χειμωνιάτικα γυμνά κοτσάνια τοῦ ἀσφόδελου τά σύγκριναν οἱ ποιητές μέ τίς στρατιές τῶν ψυχῶν πού περιφέρονταν στίς ὄχθες τοῦ Ἀχέρωντα. Καί ἡ δυσάρεστη μυρωδιά τοῦ φυτοῦ, μαζί μέ τ' ἄχαρα λουλούδια, ἀσφαλῶς εἶχαν σχέση μέ τόν ὠχρό θάνατο καί τό λυκόφως τοῦ κάτω κόσμου. Τό γεγονός ὅτι οἱ ρίζες τοῦ φυτοῦ ἔχουν ἄμυλο, πού εἶναι μιά θρεπτική τροφή, ἴσως νά ἔκαναν τούς ἀρχαίους νά πιστεύουν ὅτι φυτεύοντας ἀσφόδελους στά νεκροταφεῖα προσφέρανε στούς νεκρούς μιά ἔστω καί πενιχρή τροφή στήν τελευταία κατοικία τους. Ὁ ἀσφόδελος δέν τρώγεται ἀπό τά πρόβατα καί τίς κασίκες γιατί οἱ βλαστοί του ἔχουν μικρές κρυστάλλινες βελόνες. Αὐτό ἐξηγεῖ τή μεγάλη ἐξάπλωση τοῦ φυτοῦ καί εἶναι τυπικό παράδειγμα γιά τ' ἀποτελέσματα τῆς ἀνεξέλεγκτης βοσκῆς. Τά φυτά, πού δέν συναντοῦν ἐμπόδια, ἀναπτύσσονται σέ βάρος τῆς πρωταρχικῆς βλάστησης. Τό ὅτι στήν ἀρχαιότητα μιλοῦσαν γιά ἀπέραντα λιβάδια μέ ἀσφόδελους σημαίνει ὅτι καί τήν ἐποχή ἐκείνη ἡ ἰσορροπία στή φύση ἦταν διαταραγμένη.

108 Ὁ ἀσφόδελος ὁ κοῖλος (*Asphodelus fistulosus*), μέ τά ὠραῖα του ἄσπρα λουλούδια καί τά λεπτά φύλλα, ἴσως νά εἶναι τό ἄλλο εἶδος πού στόλιζε τά Ἡλύσια Πεδία, ἐκείνη τή χώρα τῶν νεκρῶν στήν ἠπια δυτική πλευρά τῆς γῆς, ὅπου πήγαιναν μόνο οἱ γυιοί τῶν θεῶν καί τῶν ἡρώων πού εἶχαν πέσει σέ μάχες.

Ἐδῶ πρέπει νά σημειώσουμε καί δυό συγγενικά μέ τόν ἀσφόδελο
110 εἶδη, πού δέν ἀναφέρονται ἀπό τούς ἀρχαίους, τήν *Asphodeline lutea*
111 καί *Asphodeline liburnica*. Αὐτά εἶναι σήμερα περιζήτητα καλλωπιστικά φυτά στή Δυτική Εὐρώπη.

Γιά ν' ἀνοίξει τίς πόρτες τοῦ κάτω κόσμου, ἡ Περσεφόνη χρησιμο-
112 ποιοῦσε τό μαγικό κλαρί τοῦ ἰξοῦ (*Viscum album*), πού ξέρουμε καί σάν *Gui*, (Βιργίλιος, Αἰν. 6.205). Τό περίεργο αὐτό παράσιτο τό εἶχαν περιγράψει καί οἱ ἀρχαῖοι μέ μεγάλη ἀκρίβεια. Μέ τούς ἰξώδεις καρπούς του, ἀνακατεμένους μέ μέλι, ἔφτιαχναν ἄλλοτε τίς ἰξόβεργες γιά νά πιάνουν μικρά πουλιά. Τό κυνήγι τῶν μικρῶν πουλιῶν ἦταν καί στήν ἀρχαιότητα μιά ἀγαπημένη ἀπασχόληση καί τροφοδοτοῦσε τήν κουζίνα μέ διαλεχτούς μεζέδες. Στήν ἰατρική, τόν καρπό τοῦ ἰξοῦ τόν θεωροῦσαν σάν προσφορά τοῦ οὐρανοῦ γιατί θεράπευε τήν ἐπιληψία.

114,115 Ὁ Νάρκισσος εἶναι ἓνα φυτό πού ἡ Γῆ εἶχε ἀφήσει νά φυτρώσει γιά νά δελεάσει στόν κάτω κόσμο μέ τήν ὠραία μυρωδιά του τήν Περσε-

119 Είδώλιο του τέλους της μινωικής εποχής που παριστάνει μιά θεότητα. Στο στεφάνι της έχει τρία άφιόνια, που σημαίνει ότι έχει σχέση με την υγεία ή τη γονιμότητα.

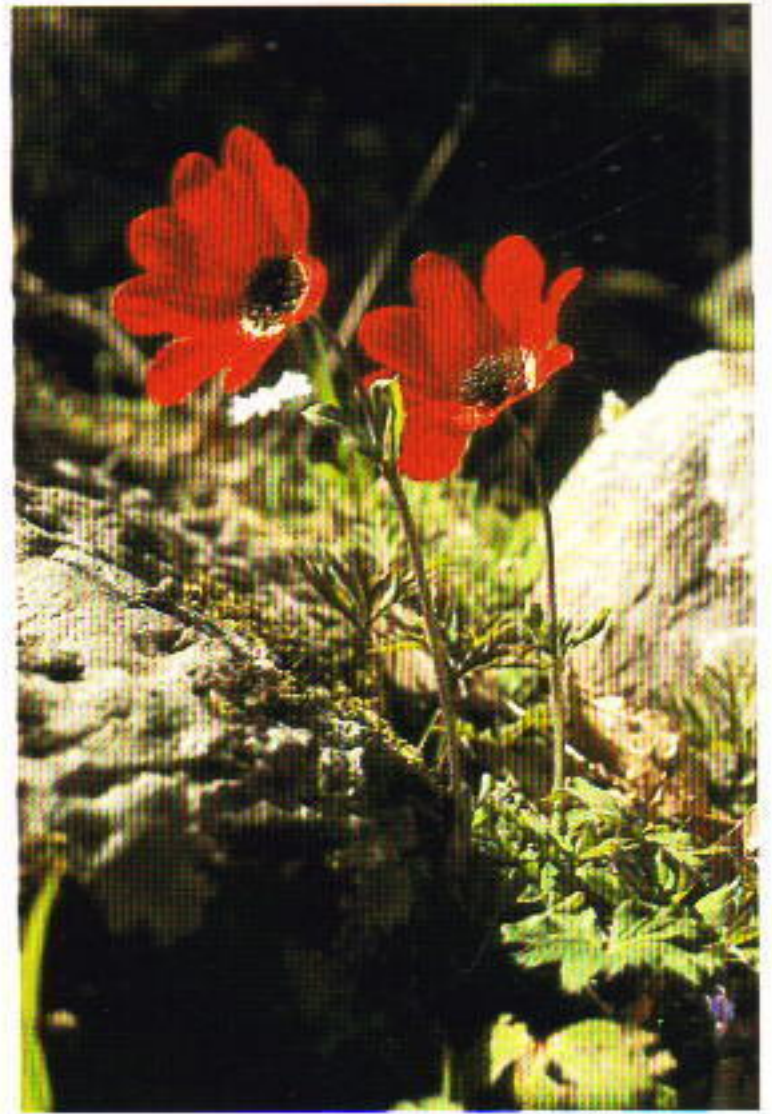

φόνη. Σ' αυτό τό μύθο, σέ συσχετισμό καί μέ τό ναρκωτικό ἄρωμα τοῦ λουλουδιοῦ, ἴσως νά στηρίζεται ἡ συνήθεια νά στολίζουν μέ νάρκισσους τούς νεκρούς καί τούς τάφους. Ὁ Νάρκισσος πήρε τ' ὄνομά του ἀπό τόν ὁμώνυμο γιό τοῦ θεοῦ Κηφισοῦ καί μιᾶς νύμφης τῶν δασῶν. Ἦταν τόσο ὁμορφος ὥστε ὅλες οἱ νύμφες τόν εἶχαν ἐρωτευθεῖ. Αὐτός ὅμως δέν ἀνταπόδιδε τήν ἀγάπη τους γιατί ἦταν ἐρωτευμένος μέ τόν ἑαυτό του. Οἱ θεοί ἀποφάσισαν νά τόν τιμωρήσουν, γι' αὐτό καί μιά μέρα, πού παρατηροῦσε καί πάλι τό καθρέφτισμά του σέ μιά ἀπό τίς πηγές τοῦ Ἑλικῶνα, ἔπεσε στό νερό καί πνίγηκε. Ἀπόμεινε ἕνα λουλούδι μ' ἕνα χρυσό στεφάνι, ὁ νάρκισσος, πού καί σήμερα ἀκόμα γέρνει τό κεφάλι του πάνω ἀπό τά νερά, στίς λίμνες καί τούς ποταμούς.

Ὅταν ὁ Ἄδης ἔκλεψε τήν Περσεφόνη, ἡ Δήμητρα γιάτρεψε τόν πόνο της μέ τό ναρκωτικό χυμό τοῦ άφιονιοῦ. Ἡ μήκων ἡ ὑπνοφόρος ἦ-

120

121

122

120 *Adonis annua*.

121 Άνεμώννα (*Anemone coronaria*).

122 Ή γαλάζια άνεμώννα του βουνοῦ (*Anemone blanda*).

123

124

125

126

123 Είδος καπουτσίνου (*Consolida ajacis*).

124 Λεπομέρεια του λουλουδιού του παραπάνω φυτού. Φαίνεται τό γράμμα Α, μέ ένα Ι στό πλάϊ, πού θυμίζει τό όνομα Αϊας.

125 *Centaurea mixta*, κ. αλιβάρβαρα, ένα χαμηλό είδος κενταυρίου.

126 *Centaurea lactucifolia*. Ο κάλυκας ενός μεγάλου κενταύριου τής Ρόδου.

119 ταν γνωστή από πολύ νωρίς στους αρχαίους, όπως φαίνεται και σε μυκηναϊκές παραστάσεις, με θεότητες στολισμένες με κεφάλια τέτοιας παπαρούνας. Με τους πολλούς της σπόρους ή παπαρούνα αυτή περνούσε σαν ζωοδόχος, γι' αυτό και είχε στενή σχέση με τη Δήμητρα που έκανε τα χωράφια γόνιμα. Οι γιατροί του Ίπποκράτη μεταχειρίζονταν διάφορα είδη παπαρούνας. Ο χυμός του άφιονιού είναι τό όπιον πού ή ναρκωτική του ενέργεια ήταν γνωστή στον Ίπποκράτη. Ο Διοσκορίδης έδινε ακριβείς οδηγίες για την παραγωγή του όπιου και ακόμα για τό πώς μπορεί να νοθευθεί τό ακριβό αυτό ναρκωτικό. Κοπανίζει τά κεφάλια με τά φύλλα σ' ένα γουδί και μαζεύει τη σάρκα πού φορμάρει σε χάπια. Σύμφωνα με τη συνταγή του, ένα χάπι σε μέγεθος μπιζελιού καταπραΰνει τόν πόνο και φέρνει ύπνο. Μεγαλύτερες δόσεις καταλήγουν σε ύπνηλία και τελικά στον θάνατο. Η Έλένη πρόσφερε στον Τηλέμαχο και τους συντρόφους του τό ήρεμιστικό «νηπενθές» για να ξεχάσουν την πίκρα για τό χαμό των πολεμιστών πού έπεσαν στην Τροία. Ίσως και σ' αυτή την περίπτωση να πρόκειται για τό χυμό του άφιονιού.

Τό άφιόνι, πού δίνει τό όπιο, πρέπει να εισαγόταν στην Ελλάδα από την Αίγυπτο. Τά ξερά σέπαλα του συχνού στην Ελλάδα είδους μήκων ή ροιάς (*Paraver rhoeas*), ή κοινή παπαρούνα, τά θεωρούσαν απλώς σαν έλαφρό κατευναστικό και τά ανακάτευαν με τσάι σά φάρμακο του βήχα.

123 Άνάμεσα στα λουλούδια της μυθολογίας είναι και ένα είδος καπουτσίνου, ή *Consolida ajacis* πού έχει τό όνομα του Αϊαντα (*Ajax*), του πίο γενναίου από τους Έλληνες ήρωες μετά τόν Άχιλλέα. Στόν καυγά για τό ποιός θα πάρει τά όπλα του Άχιλλέα, ο Αϊας αναγκάστηκε να υπακούσει στη δαιτησία της Άθηνās και να δώσει τά όπλα στον Όδυσσέα. Με την αγανάκτησή του ο Αϊας τρελλάθηκε και αποφάσισε να αυτοκτονήσει. Από τό αίμα του φύτρωσε ένα λουλούδι, πού στα 124 πέταλά του παρουσιάστηκαν τά στοιχεία ΑΙ, τ' αρχικά γράμματα από τό όνομα του θρυλικού ήρωα (Όβίδιος, *Μεταμ.* 13.397). Τό τραγικό τέλος του Αϊαντα, πού ρίχτηκε πάνω στό σπαθί του, έδωσε άφορμή 127 για πολλές παραστάσεις στην αρχαία τέχνη.

Σέ ήλιόλουστα μέρη συναντούμε κάπου - κάπου την Λεοντικήν την 117 λεοντοπέταλον (*Leontice leontopetalum*), πού ίσως ταυτίζεται με τό «θησειόν» των αρχαίων. Κατά μιά παράδοση, ή Άριάδνη έφτιαξε από 118 τά ίνώδη βλαστάρια του φυτού αυτού την κλωστή με την όποία βοήθησε τόν Θησέα να βγει από τόν λαβύρινθο (Άθήναιος 15.685). Ο

127 Αύτοκτονία του Αϊάντα. Κορινθιακό κύπελλο του 580 π.Χ. Ἀρχαιολογικό Μουσείο Βασιλείας.

Θεόφραστος (7.12) θεωροῦσε τό φυτό σάν θεραπευτικό καί στήν Ἀραβία περνᾶ σήμερα σάν φάρμακο γιά τήν ἐπιληψία. Ἔχει ἀκόμα καί μιά ἀπορρυπαντική οὐσία πού χρησίμευε γιά τό καθάρισμα τῶν ὑφασμάτων.

Ἔνα ἀπό τά 70 περίπου Κενταύρια, πού φυτρώνουν στήν Ἑλλάδα, ἴσως νά ἦταν καί τό «μέγα κενταύριον» τοῦ Χείρωνα, δάσκαλου τοῦ Ἀσκληπιοῦ στό θέμα τῶν φαρμακευτικῶν φυτῶν καί παιδαγωγοῦ τοῦ Ἀχιλλέα. Αὐτό τό βότανο ὁ Χείρων χρησιμοποίησε γιά τήν πληγή πού τοῦ εἶχε κάνει κατά λάθος στό πόδι ὁ Ἡρακλῆς. Ἡ πληγή ὅμως δέν γιатρεύτηκε ποτέ κι αὐτό ἀνάγκασε τόν Χείρωνα νά παραιτηθεῖ ἀπό τήν ἀθανασία σέ ὄφελος τοῦ Προμηθέα καί νά δώσει ἔτσι τέλος στούς πόνους του. Ὁ Χείρων ὅμως, σάν κένταυρος, ἐξακολουθεῖ νά ἐπιζεῖ στόν ὁμώνυμο ἀστερισμό. Σύμφωνα μέ τόν Διοσκορίδη (3.6) τό «μέγα κενταύριον» εἶναι ἕνα ἀξιόλογο φάρμακο γιά πληγές. Δίνεται στό βότανο καί τό ὄνομα Χειρωνιάς ἢ Αἶμα Ἡρακλέους, ὅποτε κι ἐδῶ ὑπάρχει συσχέτιση μέ τόν κένταυρο Χείρωνα.

Ἔνα ἀπό τά πύο γνωστά βότανα τοῦ Χείρωνα εἶναι καί τό «πάνακες χειρώνειον» τοῦ Θεόφραστου (9.9.2), πού μπορούμε ἴσως νά ταυτίσουμε μέ τό φυτό τῶν θεσσαλικῶν δασῶν *Inula helenium*. Αὐτό χρη-

128

129

130

128 Τό άγριοτριαντάφυλλο αυτό φυτρώνει στό Παγγαίο, όπου άλλοτε ό βασιλιάς Μίδας καλλιεργούσε τριανταφυλλιές.

131

- ◁ 129 'Η άγριοτριανταφυλλιά
- ◁ 130 'Η φαρμακευτική Κόνυζα τό έλένιον (*Inula helenium*).

131 Τό νεράγκαθο (*Dipsacus sylvestris*).

132 Τά φύλλα τοῦ νεράγκαθου μαζεύουν τή βροχή στή βάση τους. Σ' αυτό όφείλεται τό παλιό του όνομα «λουτρό τής 'Αφροδίτης».

132

134

133

133 *Arundo donax*, τό γνωστό μας καλάμι. 'Ο Πάν έφτιαχνε μ' αυτό τούς αúλους του.

134 Πολυτρίχι (*Adiantum capillus-veneris*).

σιμοποιόταν από τήν ἐποχή τοῦ Ἱπποκράτη σάν τονωτικό, διεγερτικό, ἐμμηναγωγό καί γιά τά νοσήματα τοῦ ἀναπνευστικοῦ συστήματος. Μιά «χειρώνεια ρίζα», πού πρέπει νά ἦταν τό ἴδιο φυτό, χρησιμοποιόταν καί ἀπό τόν Ἀσκληπιό. Ἡ παράδοση λέει πώς τό «ἐλένιον» δημιουργήθηκε ἀπό τά δάκρυα τῆς Ἑλένης, πού θρηνοῦσε τό χαμό τοῦ πηδαλιούχου της Κανοπέα, ὅταν τήν ὀδηγοῦσε μαζί μέ τόν Μενέλαο στήν Αἴγυπτο, ὕστερα ἀπό τήν κατάκτηση τῆς Τροίας.

Πολλές ἱστορίες λουλουδιῶν συνδέονται μέ τό ὄνομα Ἄδωνις. Μετά ἀπό τή γέννησή του σ' ἓνα θάμνο σμυρτιάς, ὁ Ἄδωνις παραλήφθηκε ἀπό τήν Ἀφροδίτη καί παραδόθηκε στήν Περσεφόνη. Μέ διαταγή τοῦ Δία, ὁ Ἄδωνις ἀναγκάσθηκε νά περνᾶ τά δύο τρίτα τοῦ χρόνου στή γῆ κοντά στήν Ἀφροδίτη καί τό ἓνα τρίτο μαζί μέ τήν Περσεφόνη στόν κάτω κόσμο. Ὄταν ὁ Ἄδωνις πέθανε ἀπό χτύπημα κάποιου ἀγριογούρουνο, ἡ Ἀφροδίτη ἔχυσε τόσα δάκρυα ὅσες καί σταγόνες ἀπό αἷμα εἶχε ἀφήσει ὁ Ἄδωνις. Ἀπό κάθε δάκρυ φύτρωσε ἓνα τριαντάφυλλο καί ἀπό κάθε σταγόνα αἵματος ἓνα φυτό, πού πῆρε τ' ὄνομά του (*Adonis annua*). Ἔτσι μᾶς πληροφορεῖ ὁ βουκολικός ποιητής Βίων στό σωζόμενο ἔργο του «Ἐπιτάφιος Ἀδώνιδος». Ἴσως ὅμως ἀπό τίς σταγόνες αἵματος τοῦ Ἄδωνι νά φύτρωσαν οἱ ἀνεμῶνες, πού εἶναι φυτό πολύ πιά διαδεδομένο στήν Ἑλλάδα. «Ἀνεμώνη», ἄνεμο, ὀνόμαζαν καί οἱ ἀρχαῖοι αὐτό τό ὠραῖο λουλούδι πού μέ τίς πολύχρωμες ποικιλίες του μᾶς δίνει τόση χαρά κάθε Ἄνοιξη. Ἡ σύντομη ζωή αὐτοῦ τοῦ λουλουδιοῦ συμβολίζει τόν πρόωρο θάνατο τοῦ Ἄδωνι καί τό γρήγορο πέρασμα τῆς νεότητάς.

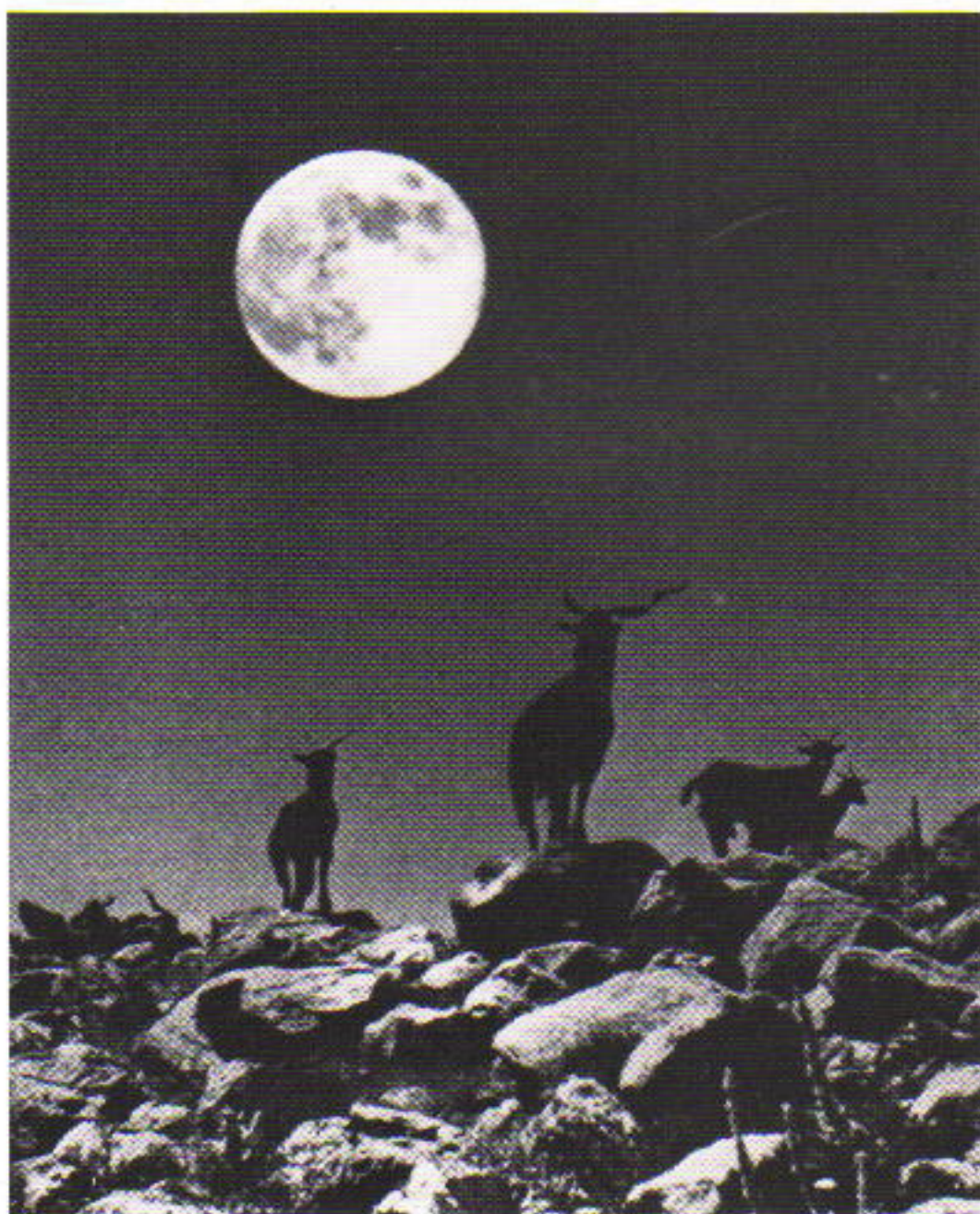
Πολλοί εἶναι καί οἱ μῦθοι γιά τό τραγουδισμένο ἀπό τόν Ὅμηρο τριαντάφυλλο, πού ἔδινε ἓνα μυρωδάτο λάδι. Ἀσφαλῶς τό λουλούδι αὐτό πρέπει νά ἦταν τό ἄγριο τριαντάφυλλο (*Rosa canina*), γιατί τό σημερινό τριαντάφυλλο τῶν κήπων καλλιεργήθηκε πολύ ἀργότερα. Διάφοροι μῦθοι μᾶς μιλοῦν γιά τή δημιουργία τοῦ τριαντάφυλλου. Ὁ Ὀβίδιος (10.728) λέει πώς φύτρωσε ἀπό τό αἷμα τοῦ Ἄδωνι, ἐνῶ ἄλλες πηγές τό θέλουν ἀπό τό αἷμα τῆς Ἀφροδίτης. Τό ἑκατόφυλλο τριαντάφυλλο (*Rosa centifolia*) μᾶς ὀδηγεῖ στόν κόσμο τοῦ Διόνυσου, στό Παγγαῖο, ὅπου ὁ μακεδόνας βασιλεῦς Μίδας διατηροῦσε κήπους μέ τριανταφυλλιές.

Ὁ Δίψακος ὁ δασικός (*Dipsacus silvestris*) τράβηξε τό ἐνδιαφέρον τῶν ἀρχαίων μέ τά φύλλα του πού σέ μικρές κοιλότητες στή βάση τους κρατοῦν τό νερό τῆς βροχῆς. Μ' αὐτό ὁ Διοσκορίδης ἔδωσε στό φυτό τό ὄνομα «λουτρό τῆς Ἀφροδίτης». Τά κορίτσια, πού πλένονται

μέ τό νερό αυτό, υποτίθεται πώς όμορφαίνουν πολύ. Τό όνομα τοῦ φυτοῦ προέρχεται από τή λέξη δίψα γιατί ό κουρασμένος ταξιδιώτης μπορούσε νά ξεδιψάσει πίνοντας τό νερό πού μαζευόταν στίς βάσεις τῶν φύλλων.

Τό πολυτρίχι (*Adiantum capillus - veneris*) τό καταλογίζει ό Θεόκρι- 134
τος (13.42) στά φυτά τῆς πηγῆς τοῦ Ὑλα. Ὁ ἀγαπητός αὐτός φίλος τοῦ Ἡρακλῆ, στήν ἐκστρατεία τῶν Ἀργοναυτῶν, πῆγε σέ μιά βρύση νά πάρει νερό, ἀλλά ἐκεῖ τόν ἀπήγαγαν οἱ νύμφες. Ὁ Ἡρακλῆς, ψάχνοντας μάταια νά βρεῖ τόν Ὑλα, δέν πρόφθασε νά ἐπιβιβασθεῖ στήν Ἀργώ. Στή φαρμακευτική θεωροῦσαν τό πολυτρίχι αὐτό σάν ἀποτελεσματικό φάρμακο γιά τήν τριχόπτωση, ἴσως γιατί τά κοτσάνια του μοιάζουν μέ ἀνθρώπινες τρίχες.

Ὁ Πάνας κυνηγοῦσε μιά Ἀμαδρυάδα τῆς Ἀρκαδίας, τή Σύριγγα. Ὅταν ὁμως πῆγε νά τήν πιάσει, οἱ ἀδελφές της τήν μεταμόρφωσαν σέ 133
καλαμιά (*Arundo donax*). Ἔτσι ό Πάνας ἔκοψε μερικά καλάμια, τά ἔνωσε σέ διαφορετικά μήκη μέ κερύ καί φυσώντας στήν ἄκρη τους δημιούργησε τόν ποιμενικό αὐλό (Ὁβίδιος 1.711). Ἀπό τότε παίζοντας αὐτή τή φλογέρα στά βοσκοτόπια ό Πάνας προκαλεῖ στά γιδοπρόβατα τόν «πανικό».

II. Κατσίκες
στό σούρουπο.

135

136

137

138

139

140

135 Τό δενδροειδές αγριογαρύφαλλο (*Dianthus arboreus*).

136 *Dianthus haematocalyx*, ένα γαρύφαλλο του βουνού.

137 *Dianthus deltoides*. Γαρύφαλλο του κάμπου.

138 'Ο *Dianthus crinitus* της Ρόδου.

139 'Η *Lychnis coronaria*.

140 *Leucojum valentinum*.

141 *Ornithogalum nutans*.

142 'Ασπρα σκουλαρίκια (*Galanthus reginae olgae*).

143 Λουλούδι από σπαθόχορτο (*Gladiolus italicus*), πού είναι ίσως ο «υάκινθος» των αρχαίων.

144 'Ο καρπός του σμίλακα (*Smilax aspera*).

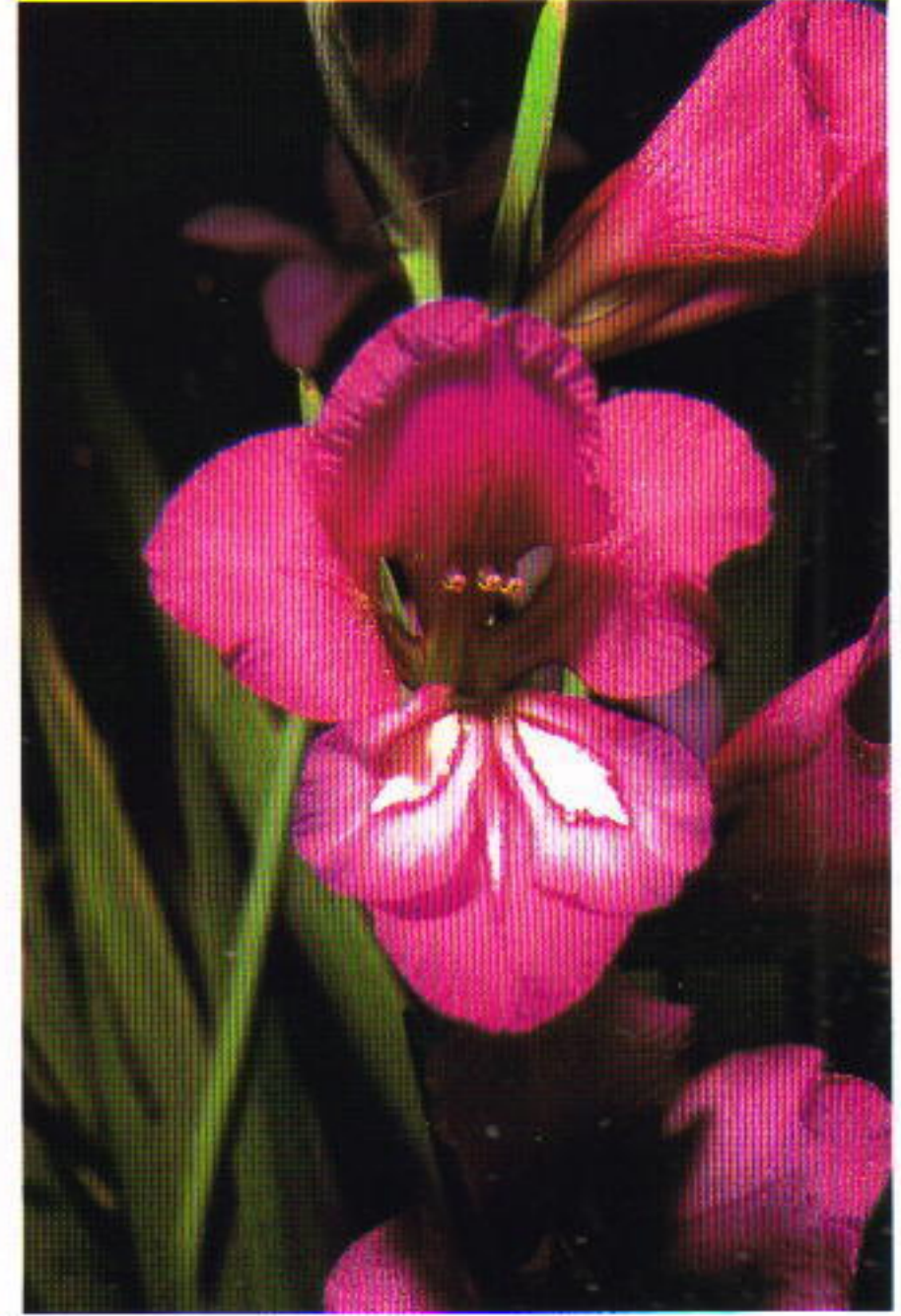
141

142

143

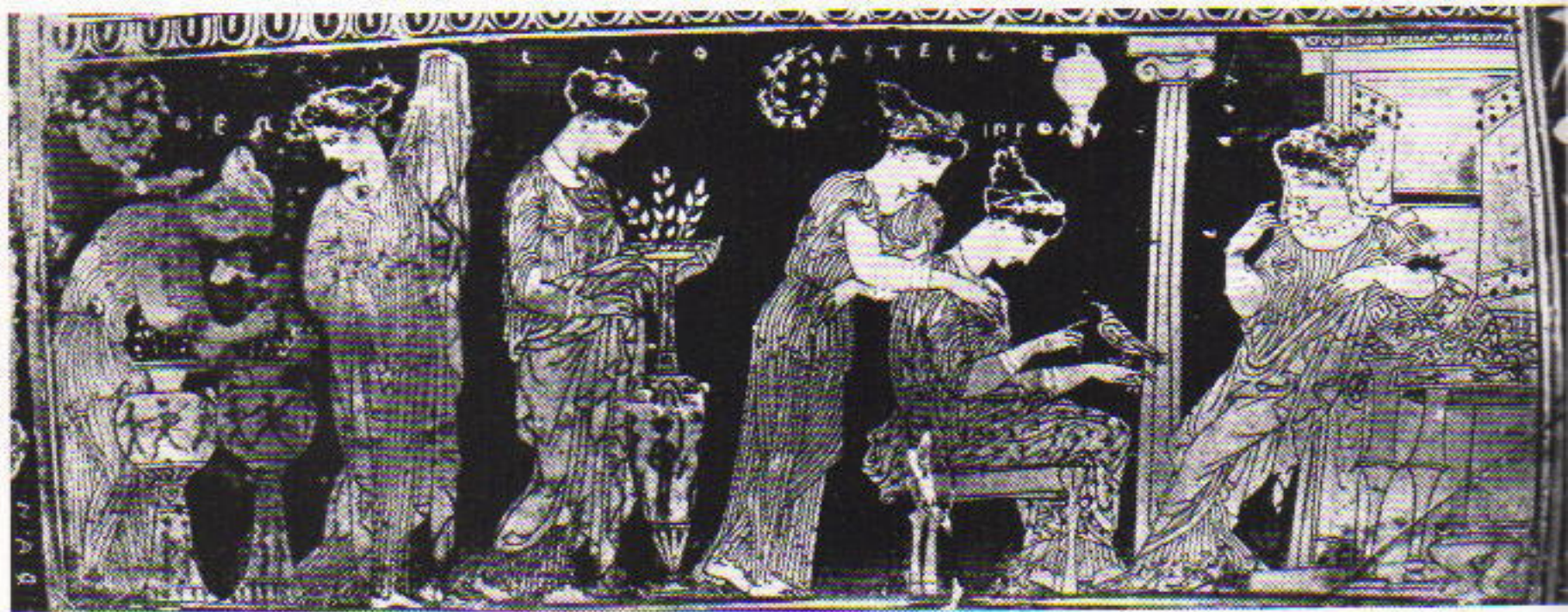
144

Στεφάνια από λουλούδια, φύλλα, καί κλαριά χρησιμοποιόνταν πολύ στην αρχαιότητα γιατί ἄρεσε στον Έλληνα νά στολίζει τόν ἑαυτό του καί τό σπίτι του. Τά στεφάνια χρησίμευαν ἀκόμα στίς θρησκευτικές τελετές, στίς λιτανίες καί σάν προσφορά στούς θεούς.

Ἡ ἐφεύρεση τοῦ ἀνθοστέφανου ἀποδίδεται στό Διόνυσο, πού πρῶτος μεταχειρίστηκε κλαριά κισσοῦ. Στήν ἀρχή ἄλλωστε μόνο οἱ θεοί εἶχαν τό δικαίωμα νά φοροῦν στεφάνια. Ἀργότερα τό ἔθιμο ἐπεκτάθηκε καί στούς ἱερεῖς, στά ζῶα πού θυσιάζονταν καί τελικά στούς ἴδιους τούς πιστούς. Σάν ἔκφραση εὐγνωμοσύνης στούς προστάτες θεούς ἔβαζαν στεφάνια ἀπό λουλούδια στά καράβια πού γύριζαν σῶα. Τήν ἀνοιξη, οἱ Ἀθηναῖοι στεφάνωναν τά παιδιά πού εἶχαν φθάσει τήν ἡλικία τῶν τριῶν χρόνων, σέ ἔνδειξη εὐγνωμοσύνης γιά τό ξεπέραςμα τῶν δύσκολων χρόνων τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Στά νεκροταφεῖα οἱ τελευταῖες τιμές ἀποδίδονταν μέ λουλούδια σέ ἔνδειξη ἀγάπης καί ἐκτίμησης.

Ἐπῆρχαν αὐστηροί κανόνες γιά τό εἶδος τοῦ στεφανιοῦ πού θά φοροῦσαν γιά κάθε συγκεκριμένο σκοπό. Τά ἀειθαλῆ φυτά ἔδιναν στεφάνια γιά τούς θεούς, σάν σύμβολο θείας αἰωνιότητος. Ἀργότερα ἡ 146 συνήθεια αὕτη διαδόθηκε στά τιμητικά στεφάνια ἀπό φύλλα δάφνης, ἐλιάς ἢ πεύκου, πού ἔδιναν στούς νικητές τῶν μεγάλων ἀθλητικῶν ἀγώνων. Μέ λουλούδια τοῦ ἀγροῦ στόλιζαν τούς βωμούς καί τά ἀγάλματα τῶν θεῶν.

145 Σκηνή ἀπό τούς γάμους τῆς Ἀλκησις, 430-420 π.Χ., Ἐθνικό Μουσεῖο, Ἀθήνα. Ἡ νιόπαντρη Ἀλκησις δέχεται τίς φίλες της πού τῆς φέρνουν λουλούδια.

Ἄργότερα ἔγινε συνήθεια νά ἐκφράζεται ἡ ἀμοιβαία συμπάθεια μεταξύ φίλων ἢ καί ἐραστῶν μέ τήν προσφορά λουλουδιῶν. Στίς γαμήλιες τελετές στολίζονταν μέ λουλούδια ὄχι μόνο ὁ γαμπρός καί ἡ νύφη, ἀλλά καί ὄλοι οἱ συγγενεῖς καί προσκαλεσμένοι. Στήν τελετή τοῦ γάμου τοῦ Ἰάσωνα μέ τή Μήδεια, ὄλοι οἱ Ἄργοναῦτες φοροῦσαν στεφάνια λουλουδιῶν. Τά χρυσά καί ἀσημένια στεφάνια, πού ἦταν ταφικές προσφορές στούς νεκρούς, συμβόλιζαν τή νίκη τῆς ψυχῆς στήν ἐπίγεια ζωή.

146 Νόμισμα τῆς Ἡπείρου. 279-274 π.Χ. Κεφαλή Διός τῆς Δωδώνης, στεφανωμένη μέ δρῦ.

Ἄνάμεσα στά λουλούδια πού χρησιμοποιοῦσαν ἦταν καί τά γαρύφαλλα. «Διός ἄνθος» ἔλεγαν οἱ ἀρχαῖοι τό γαρύφαλλο γιά νά ἐκθιάσουν τήν ὀμορφιά καί τή μυρωδιά του. Ἄπό τά 120 εἶδη ἄγρια γαρύφαλλα, πού φυτρώνουν στήν Εὐρώπη, τά 65 εἶναι αὐτοφυῆ στήν Ἑλλάδα καί ἀπ' αὐτά τά 20 εἶναι ἐνδημικά. Ἐνα ἀπό τά πῖό ὀμορφα εἶδη εἶναι ἡ λεγόμενη δενδροειδῆς γαρυφαλλιά (*Dianthus arboreus*) τῆς Κρήτης, πού οἱ ἀρχαιολόγοι ἀναγνώρισαν σάν τό πρότυπο τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Κνωσοῦ. Τό ὄνομα «Διός ἄνθος» ἄλλωστε ταιριάζει θαυμάσια στήν Κρήτη πού εἶναι ἡ γενέτειρα τοῦ πατέρα τῶν θεῶν. Ὁ Θεόφραστος (6.2) μιλά καί γιά ἕνα γαρύφαλλο χωρίς ἄρωμα. Πραγματικά ὑπάρχουν ἄγρια γαρύφαλλα χωρίς μυρωδιά. Σ' αὐτά ἀνήκει καί τό σπάνιο γαρύφαλλο τό μακρύμαλλον (*Dianthus crinitus*). Τό εἶδος αὐτό, πού κατάγεται ἀπό τήν Περσία, βρίσκεται στήν Ἑλλάδα μόνο στή Ρόδο.

«Λύχνη τῆ στεφανωματική» ἢ «ταύρειον», δηλαδή πού ἀνήκει στόν Ταῦρο, ὀνομάζει ὁ Διοσκορίδης (3.104) ἕνα εἶδος γαρύφαλλου (*Lychnis coronaria*), ἴσως γιά τὸ χρησιμοποιοῦσαν γιά νά στολίζουν τοὺς ταύρους πού θυσίαζαν.

Ὁ Θεόκριτος μιλά γιά στεφάνια ἀπό ἄσπρα λουλούδια πού εἶχαν τό

147

148

149

150

151

Μερικά από τὰ ἐνδιαφέροντα ἑλληνικά
εἶδη τοῦ γένους *Campanula*:

147 *Campanula hawkinsiana*.

148 *Campanula spatulata*.

149 *Campanula versicolor*.

150 *Campanula rupestris*.

151 *Clematis cirrhosa*, ἡ ἀειθαλῆς
κληματσίδα, χρήσιμη γιὰ στεφάνια.

152 *Helichrysum orientale*. "Ἐνα
ἀμάραντο.

153 Τὸ ἀγριολίβανο *Ajuga chamae-
pitys*.

154 *Ptilostemon chamaepeuce*.

Ἄγκάθι μὲ φύλλα πού θυμίζουν πεῦκο.

155 *Ajuga orientalis*.

152

153

154

155

ὄνομα «Λευκόϊον». Ἐνα ἀπό αὐτά τὰ λευκόϊα ἦταν ἀφιερωμένο στήν
ώραία Ἴώ, πού τήν εἶχε ἐρωτευτεῖ ὁ Ζεὺς καί πού ἡ ζηλιάρα Ἥρα εἶχε
μεταμορφώσει σέ ἀγελάδα. Ἴσως πρόκειται γιά τό λευκόϊον τό θερινό
140 (*Leucojum aestivum*), πού σύμφωνα μέ τήν παράδοση ξεφύτρωσε
στά ὑγρά λιβάδια κατά διαταγή τῆς Γῆς γιά νά διαθρέψει τή μεταμορ-
φωμένη Ἴώ.

Λευκόϊον μπορεῖ νά ὀνόμαζαν οἱ ἀρχαῖοι καί τό σκουλαρίκι (*Galan-*
142 *thus nivalis ssp. Reginae Olgaе*) πού συναντοῦμε νωρίς τό φθινόπωρο
στά δασωμένα ὑψώματα τοῦ Ταϋγετου.

Ἵρνιθόγαλον, τό γάλα τοῦ πουλιοῦ, ἔλεγαν οἱ ἀρχαῖοι τό ἄσπρο ἄ-
141.144 στράκι (*Ornithogalum sp.*), ἐκθειάζοντας ἔτσι τό κατάλευκο χρῶμα
αὐτῶν τῶν μικρῶν λουλουδιῶν σάν κάτι τό σεμνό καί πολύτιμο. Ἐ-
κτός ἀπό τή χρησιμοποίηση τοῦ βολβοῦ σάν τροφή, μπορούμε νά
φαντασθοῦμε ὅτι τὰ ώραῖα αὐτά λουλουδάκια, τὰ ἔπλεκαν σέ γαμήλια
στεφάνια, ὅπως καί ἄλλα εἶδη κρίνων.

143 Τό ἄγριο σπαθόχορτο (*Gladiolus italicus = G. segetum*) ἦταν ἴσως
ὁ ὑάκινθος τῶν ἀρχαίων, πού εἶχε φυτρώσει ἀπό τόν κατά λάθος σκο-
τωμένο ἀπό τόν Ἄπόλλωνα Ἵάκινθο καί πού ἔχει στά πέταλά του τὰ
πένθιμα στοιχεῖα τοῦ ἀπελπισμένου θεοῦ. Μπορεῖ ὅμως τό σπαθό-
χορτο νά ἦταν καί τό «κοσμοσάνδαλον» τῶν ἀρχαίων, μέ τό ὁποῖο
στόλιζαν τὰ ἀγόρια στίς τελετές τῆς Δήμητρας. Καί τό κοσμοσάνδαλο
εἶχε στά πέταλά του τὰ πένθιμα στοιχεῖα ΔΔ ἢ ΑΑ σάν ἔκφραση τοῦ
θρήνου τῆς Δήμητρας γιά τήν ἀπαγωγή τῆς Περσεφόνης.

Καί ὁ Θεόκριτος (10.27) μιλά γιά ἕνα ὑάκινθο μέ «γραπτά φύλλα»,
πού ἦταν ἕνα ἀπό τὰ σπουδαιότερα λουλούδια γιά στεφάνια.

162 Τή μεγάλη κίτρινη μαργαρίτα (*Chrysanthemum coronarium*), μέ τὰ
ώραῖα χρυσοχρωμα λουλούδια, τήν ἔλεγαν οἱ ἀρχαῖοι «Διός ὄφρῦς».
Σύμφωνα μέ τήν παράδοση, τό φυτό ἦταν κατάλληλο γιά νά προστα-
τεύει τοὺς ἀνθρώπους ἀπό δαιμονικές ἐπιρροές καί βασκανίες. Ἴσως
ὅμως τό λουλούδι αὐτό νά ἦταν καί τό «χαλκάνθος» τοῦ Νικάνδρου, ἕ-
να ἀπό τὰ μαγικά φυτά τῆς Μήδειας. Πολύ συνηθισμένη ἦταν ἡ κίτρι-
νη μαργαρίτα στά στεφάνια πού στόλιζαν τοὺς ναοὺς καί τ' ἀγάλματα
τῶν θεῶν. Ὁ Διοσκορίδης (3.146) μᾶς λέει πῶς ἡ κίτρινη μαργαρίτα
φυτρώνει σέ χωράφια κοντά στίς πόλεις, ὅπως καί σήμερα τήν συναν-
τοῦμε πάνω σέ μπάζα καί ἐρείπια. Οἱ γιατροί τῆς ἀρχαιότητος ἔβγαζαν
ἀπό τήν κίτρινη μαργαρίτα μιά ἀλοιφή πού χρησιμοποιοῦσαν γιά τή
διάλυση λιπωμάτων. Τά βλαστάρια ἦταν καλό χορταρικό: οἱ Ἀθηναῖοι
τά ἔτρωγαν μέχρι τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα.

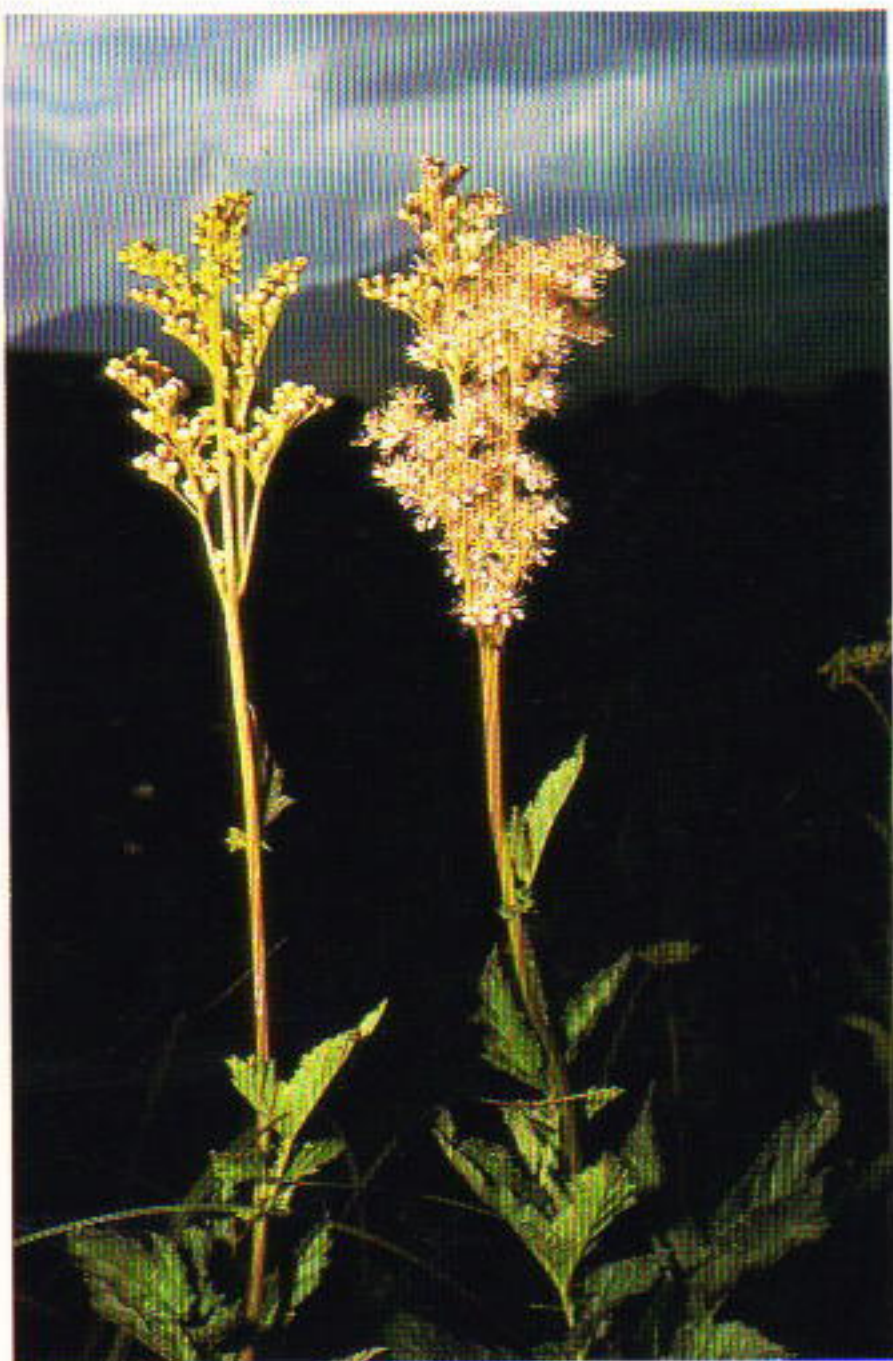
Οί καμpanοῦλες, κοινά κολλιτσιίδες, γαλομάνες ἢ γαλατόχορτα, ἦ-
ταν κι αὐτές μεταξύ τῶν διακοσμητικῶν λουλουδιῶν. Δέν μπορούμε ὁ-
μως μέ βεβαιότητα νά τίς ἀναγνωρίσουμε στά ἀρχαῖα συγγράμματα.
Ἐπειδή υπάρχουν στήν Ἑλλάδα πάνω ἀπό 40 εἶδη ἄγριες καμpanοῦ-
λες, μπορούμε νά ὑποστηρίξουμε πῶς ἀπό πολύ παλιά χρησιμοποιοῦ- 147-150
σαν τά ὁμορφα γαλάζια λουλούδια τους μέ τά μακρυά κοτσάνια στά
στεφάνια. Τό μοτίβο τῆς καμπάνας, πού εἶναι κοινό στήν παλιά αἰγυ-
πιακή τέχνη καί χρησιμοποιήθηκε καί στή μινωϊκή περίοδο, ἀσφαλῶς
εἶναι παρμένο ἀπό τή φύση.

Εἶναι εὐκόλο νά φαντασθοῦμε ὅτι καί οἱ περικοκλάδες ἦταν περιζή-
τητες γιά τά στεφάνια. Ἡ κληματσίδα (*Clematis cirrhosa*), σάν πρῶτο 151
ἀνοιξιάτικο λουλούδι (ἀνθίζει ἀπό τόν Ἰανουάριο), μέ τά καμpanωτά
λεμονοκίτρινα λουλούδια της, ἀνήκει μαζί μέ τό κλῆμα, τόν κισσό καί
τή σμίλακα (ἀρκουδόβατο) στά φυτά τοῦ Διόνυσου πού φοριόνταν
στίς διονυσιακές πομπές. Ἡ σμίλαξ προῆλθε ἀπό μεταμόρφωση τῆς ὁ-
μώνυμης νύμφης, πού εἶχε κάποτε ἐρωτευθεῖ, χωρίς ἐλπίδα, τό νεαρό
Κρόκο. Γι' αὐτό τό λόγο ὁ Πλίνιος βάζει τή σμίλακα στά πένθιμα φυτά.

Ἡ Διόνυσος καί ἡ ἀκολουθία του, μαινάδες, σάτυροι καί σιληνοί
στολίζονται μέ στεφάνια ἀπό κισσό. Ἡ θύρσος, σύμβολο τοῦ Διόνυ- 163
σου, ἦταν ἐπίσης διακοσμημένος μέ κισσό. Σέ ὀρισμένες τελετές ἔδι-
ναν στό Διόνυσο καί τό ἐπώνυμο «Κισσός», ἐπειδή ὅταν ἦταν μωρό
τοῦ φοροῦσαν ἓνα στεφάνι ἀπό κισσό. Μιά ἀπ' τίς ὠραιότερες παρα-
στάσεις μέ διονυσιακές περικοκλάδες ἔχει ὁ χάλκινος ἐπιχρυσωμένος
κρατήρας τοῦ Δερβενιοῦ, μέ ἀνάγλυφες ἀσημένιες ἑλικες ἀπό κισσό 167
καί κληματόφυλλα.

Ἄκόμα καί τό ἄγριο σπαράγγι (*Asparagus acutifolius*) τό θεωροῦ- 158
σαν διακοσμητικό φυτό καί ἦταν ἀφιερωμένο στήν Ἀφροδίτη. Ἐνας
μῦθος λέει πῶς ἡ Περιγούνη, κόρη τοῦ ληστῆ Σίνη, κρύφτηκε στόν Ἰ-
σθμό τῆς Κορίνθου μέσα σ' ἓνα ἄγριο σπαράγγι ὅταν ὁ Θησεύς τή ζή-
τησε σέ γάμο, ἀφοῦ εἶχε νικήσει τόν πατέρα της. Οἱ Βοιωτοί μέ τή σει-
ρά τους στόλιζαν τίς νύφες στούς γάμους μέ κλαριά σπαραγγιοῦ. Ἡ
Διοσκορίδης καί ὁ Θεόφραστος θεωροῦσαν τό ἄγριο σπαράγγι σπου-
δαῖο λαχανικό, ὅπως καί σήμερα ἀκόμα τά τρυφερά βλαστάρια του
τρῶγονται σάν σαλάτα.

Τό πιλόστεμον τό πευκοειδές (*Ptilostemon chamaepeuce*) ἴσως νά 154
εἶναι ἡ «χαμαιπέυκη» τοῦ Διοσκορίδη (4.125), πού χρησιμοποιοῦσε
κοπανισμένη γιά τούς πόνους τῆς μέσης. Τό μυρωδάτο λουλουδάκι
τοῦ ἐνδημικοῦ αὐτοῦ θάμνου, πού φυτρώνει στούς βράχους, μέ τά

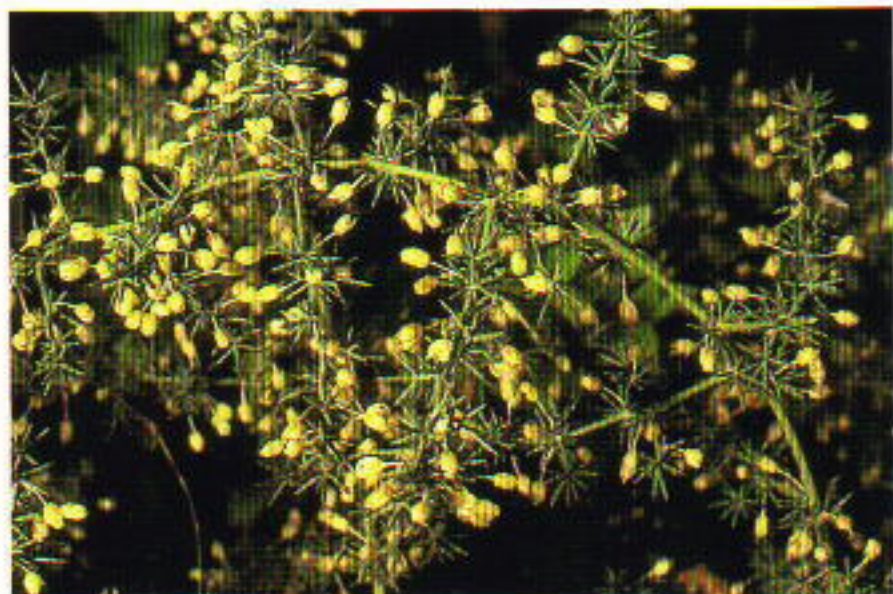
156

157

- 156 *Filipendula ulmaria*. Ένα φυτό τῶν ὑγρῶν λιβαδιῶν.
 157 Οἱ ἀρχαῖοι στεφάνωναν τὰ ἀγάλματα τῶν θεῶν μέ δεντρολίβανο.
 158 *Asparagus acutifolius*. Τό ἄγριο σπαράγγι.
 159 Ένα ἀπό τὰ πολλὰ ἑλληνικά ἀρωματικά φυτά.

- 160 *Thymus chaubardii*. Φυτό συγγενές μέ τό θυμάρι.
 161 Τό σπουράκι (*Styrax officinalis*), πού ἔδινε ἕνα ἀρωματικό βάλσαμο.
 162 *Chrysanthemum coronarium*, ἡ μεγάλη κίτρινη μαργαρίτα.
 163 Ἄνθισμένος κισσός (*Hedera helix*).

158

159

160

161

162

163

πράσινα βελονοειδή φύλλα του, είναι κατάλληλο για πλέξιμο στεφανιών και θα χρησίμευε ίσως στην αρχαιότητα, μαζί με άλλα λουλούδια, για τη διακόσμηση των αγαλμάτων των θεών.

152 Ένα από τα κυριότερα λουλούδια για στεφάνια ήταν κατά τον Θεόφραστο το λεγόμενο άθανατο (*Helichrysum sp.*), που όνόμασε ο ίδιος «χρυσάνθεμον» και που θεωρεί πως έχει ήρεμιστική επίδραση στη ψυχή. Ο Αθήναιος μας πληροφορεί (15.681) ότι ο Θεμισταγόρας από την Έφεσο αποδίδει την ονομασία «ελίχρυσον» του φυτού στη νύφη Έλιχρύση, που πρώτη το μάζεψε. Ο Θεόκριτος φαίνεται να είχε έντυπωσιαστεί από το χρυσοκίτρινο χρώμα του λουλουδιού και ο Διοσκορίδης το συνιστά για το στόλισμα αγαλμάτων. Κι ακόμα ο Πλίνιος γράφει ότι ο Αιγύπτιος βασιλιάς Πτολεμαῖος στόλιζε τ' αγάλματα των θεών με στεφάνια από άθανατο.

153 Σέ συμπόσια κι άλλες γιορτές οι καλεσμένοι φοροῦσαν στεφάνια από λιβανόχορτο (*Ajuga chamaeritys*), επειδή το φυτό αυτό έχει μία ευχάριστη μυρωδιά πεύκου. Ο Διοσκορίδης περιγράφει το φυτό αυτό πολύ αναλυτικά και του αποδίδει θεραπευτικές ιδιότητες σέ αρρώστιες του σηκωτιού και για την ύδρωπικία.

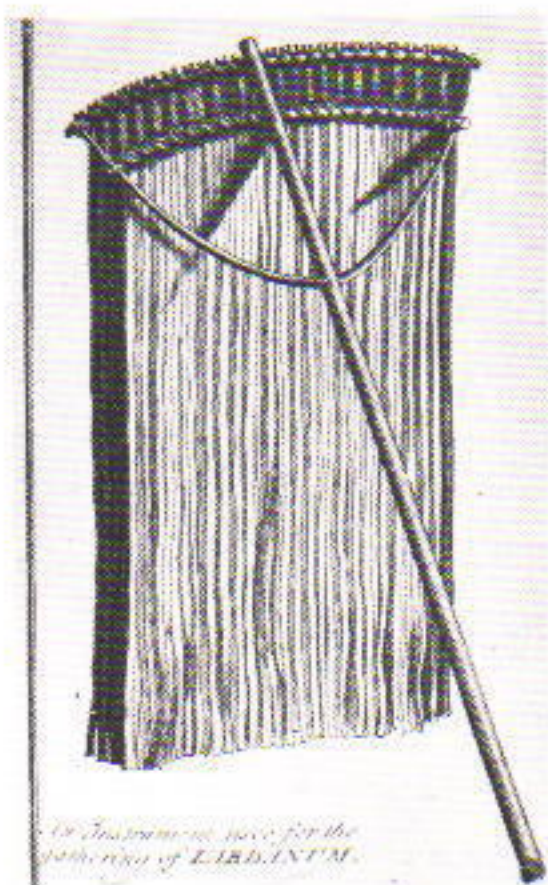
156 Ο Θεόφραστος αφιερώνει ολόκληρο κεφάλαιο του βιβλίου του (6.6) στα φυτά που είναι κατάλληλα για στεφάνια. Σ' αυτά τα φυτά συγκαταλέγεται και η «οϊνάνθη» (*Filipendula ulmaria*). Παρόμοια είδη, που φυτρώνουν σέ βουνήσια λιβάδια και διακρίνονται για τη μεγάλη περίοδο άνθησής τους ή την ωραία μυρωδιά τους, τα μεταφύτευαν και στις πεδιάδες, για να είναι σέ κάθε στιγμή έτοιμα για τελετουργική 159, 160 χρήση. Έτσι και τον δυόσμο του βουνοῦ και διάφορα είδη θυμαριού τα φύτευαν σέ περιβόλια.

Οι αρχαῖοι συχνά χρησιμοποιοῦσαν στίς θυσίες ζώων και διάφορα λιβάνια για να ευχαριστήσουν τους θεούς για διάφορα ευγεργήματα που τους έκαναν. Αντί του λιβανιού, που έφερναν από την Αραβία, έκαιγαν στους βωμούς και τό έγχώριο δεντρολίβανο (*Rosmarinus officinalis*), που ήταν δῶρο της Αφροδίτης στους ανθρώπους. Μέ δεντρολίβανο διακοσμοῦσαν και τίς εἰκόνες των θεών.

Από την Αραβία γινόταν και η εισαγωγή του λάδανου, ένα ρετσίνι από όρισμένο είδος λαδανιάς (*Cistus*), που χρησιμοποιείται και σήμερα στην άρωματοποιία. Οι αρχαῖοι χρησιμοποιοῦσαν τό ρετσίνι αυτό σαν θυμίαμα αλλά και σέ διάφορες αλοιφές. Γινόταν διάκριση ανάμεσα σέ διάφορες ποιότητες και θεωροῦσαν καλύτερο αυτό που προερχόταν από την Κύπρο. Ο Ηρόδοτος (3.112) εκφράζει την άπορία του

γιά τόν τρόπο πού μάζευαν τό ρετσίνι στήν Ἀραβία, γιατί, ἂν καί μυρίζει ὠραῖα, προέρχεται ἀπό ἓνα βρωμερό μέρος, δηλαδή τά γένια τοῦ τράγου. Ὁ Διοσκορίδης (1.128) δίνει μιά λεπτομερῆ περιγραφή τοῦ τρόπου συλλογῆς τοῦ λάδανου: ἡ ἔκκριση τοῦ φυτοῦ κολλᾷ στά γένια καί στά πόδια τῶν τράγων καί τῶν κατσικιῶν ὅταν βόσκουν καί ἀπό κεῖ μαζεύεται καί ζυμώνεται γιά νά πάρει τήν τελική μορφή του.

Στό Μεσαίωνα, τό μάζεμα τοῦ ρετσινιοῦ ἀπό τήν κρητική λαδανιά (*Cistus creticus*) γινόταν μ' ἓνα εἶδος τσουγκράνας ἐφοδιασμένης μέ 165
δερμάτινες λουρίδες. Στίς λουρίδες αὐτές κολλοῦσε τό λάδανο, πού 164
μαζευόταν ὕστερα μέ ξύσιμο γιά τήν τελική ἐπεξεργασία. Ἡ δουλειά

164 Χτένι ἀπό δέρμα πού χρησίμευε στό Μεσαίωνα γιά τό μάζεμα τοῦ ρετσινιοῦ τῆς λαδανιάς. Σχέδιο τοῦ Γάλλου *J. Pitton de Tournefort* ἀπό τό ἔργο του «Ταξίδι στήν Ἀνατολή» τοῦ 1700.

αὐτή γινόταν στίς μεσημεριάτικες ζεστές ὥρες, γιατί μόνο τότε γίνεται ρευστό τό ρετσίνι.

Μαζί μέ τή λαδανιά ἦταν γνωστό στούς ἀρχαίους κι αὐτό πού λέμε σήμερα «λύκος τῆς λαδανιάς» (*Cytinus hypocistis*), ἓνα περίεργο πα- 166
ράσιτο πού βγαίνει στίς ρίζες τῆς. Οἱ ἀρχαῖοι τό χρησιμοποιοῦσαν στή φαρμακευτική. Ἔτσι, ὁ Διοσκορίδης ἔδινε τόν χυμό του γιά στομαχικές παθήσεις, ἐνῶ οἱ Ἱπποκράτειοι τό χρησιμοποιοῦσαν στή λοχεία.

Σάν θυμίαμα εἶχαν οἱ ἀρχαῖοι καί τήν ἀρωματική γόμμα τοῦ στοράκα (*Styrax officinalis*), ἐνός θάμνου μέ χνουδωτά φύλλα καί ἄσπρα 161
λουλούδια σάν τῆς κυδωνιάς. Ὁ Ἡρόδοτος (3.107) συνάντησε τή γόμμα αὐτή στήν Ἀραβία, ὅπου τήν ἔκαιγαν γιά νά διώξουν ἀπό τά δέντρα «φτερωτά φίδια». Αὐτά τά φτερωτά φίδια ἀσφαλῶς θά ἦταν ἀκρίδες. Στήν ἀρχαία Ἑλλάδα τό στοράκι χρησιμοποιόταν καί σάν φάρμακο γιά τό βήχα καί τό ἄσθμα (Διοσκορίδης 1.79). Στή μυθολογία, ὁ

165

165 'Ο λύκος πού βγαίνει στις ρίζες
τῆς λαδανιάς.

166 Τό ἄνθος τοῦ λύκου τῆς λαδανιάς
(*Cytinus hypocistis*)

167 'Ο χάλκινος κρατήρας ἀπό
τό Δερβένι, ὕψους 1 μ. καί βάρους
40 κιλῶν, πού βρέθηκε μέ τήν
τέφρα ἑνός πολεμιστή. Μαζί μέ τό
ἀνάγλυφο διονυσιακό θέμα, τό
τεχνούργημα αὐτό ἔχει ωραῖες
διακοσμήσεις ἀπό ἀσημένια φύλλα
κλήματος καί κισσοῦ. Ἄρχή τῆς
μακεδονικῆς περιόδου, περίπου
ἀρχές τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ.
Ἄρχαιολ. Μουσεῖο Θεσσαλονίκης.

166

στόρακας κατάγεται από τήν Κρήτη καί πρωτοφυτεύτηκε στήν ήπειρωτική Ἑλλάδα στήν Ἀλίαρτο ὅταν κατάφυγε ἐκεῖ ὁ κρητικός ἥρωας Ραδάμανθους γιά ν' ἀποφύγει τό ζηλιάρη ἀδελφό του βασιλιᾶ Μίνωα.

III. Ψάχνοντας γιά βότανα στόν Παρνασσό.

ΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΑ ΚΑΙ ΜΑΓΙΚΑ ΒΟΤΑΝΑ

Οι γνώσεις για τις θεραπευτικές δυνάμεις που έχει η Φύση χάνονται στα βάθη των αιώνων. Σύμπτωση ή ένστικτο είχαν οδηγήσει στην ανακάλυψη θεραπευτικών φυτών που έφερναν στον άνθρωπο ανακούφιση από τους πόνους του. Τα ενεργά συστατικά των φυτών και οι φαρμακευτικές τους ικανότητες δεν ήταν όμως γνωστά στα πολύ παλιά χρόνια. Οι τότε άνθρωποι προσπαθούσαν μάλλον να θεραπευτούν με τον μυστικισμό και τη μαγεία, που ωστόσο είχαν κάποιο σύνδεσμο με μία προσεκτική παρατήρηση του φυσικού κόσμου, μία πλούσια πρακτική πείρα και μία διαίσθηση γύρω από τις πραγματικές δυνάμεις που περιβάλλουν τα φυτά.

Ο μυστικισμός και η μαγεία εφαρμόζονταν στα ιερά του Άσκληπιου και των άλλων θεών-ιατρών. Αργότερα, οι Άσκληπιάδαι της Κω άφησαν τα ιερά και τους ναούς και θεμελίωσαν με τον μεγάλο τους δάσκαλο τον Ίπποκράτη την ιατρική σχολή της Κω. Ένώ στα παλιά χρόνια η ιατρική περιοριζόταν στη θεραπεία των τραυμάτων, η μεγάλη αξία του Ίπποκράτη ήταν πώς απόσπασε τις μη τραυματικές αρρώστιες από τη θεϊα μοίρα, για να διερευνήσει τις πραγματικές αιτίες των νοσημάτων και να αντιδράσει σ' αυτές, με μία καλά μελετημένη φαρμακευτική θεραπεία.

Την κλασική όμως θεωρία της θεραπείας με βότανα την χρωστάμε στο Θεόφραστο και την αποκορύφωσή της στα διδάγματα του Διοσκορίδη, που είχε μελετήσει πάνω από 500 φυτά για τη δράση τους πάνω στις ασθένειες του ανθρώπινου σώματος. Στην «Περί Ύλης Ιατρικής» μελέτη του, διακρίνει ήδη κανείς την κατάταξη των φυτών σύμφωνα με τις ενεργές ύλες και τις θεραπευτικές ικανότητες που έχει τό καθένα. Οι αρρώστιες του ανθρώπου, που ξεχωρίζει ο Διοσκορίδης, ξεπερνούν τις 50, αρχίζοντας από τον πονοκέφαλο και καταλήγοντας στον ίκτερο, τις παθήσεις της σπλήνας, τις νεφρίτιδες και τα έλκη του στομαχιού. Για κάθε μία απ' αυτές τις αρρώστιες έχει μία κατάλληλη συνταγή. Όχι λιγότερα από 65 βότανα είναι αντιβηχικά, άπειρα άλλα είναι αποτελεσματικά στις γυναικείες παθήσεις, για τη θεραπεία τραυμάτων, και σαν αντίδοτα στο δάγκωμα των φιδιών. Τό πιο αξιοθαύμαστο κατόρθωμα του Διοσκορίδη είναι ότι από την εποχή του είχε κιόλας αναγνωρίσει 500 φυτά ως θεραπευτικά, από τά 6000 περίπου είδη που αναγνωρίζουμε σήμερα σαν αυτόφυη στην Ελλάδα, δηλαδή πάνω από 8%, ενώ παγκόσμια έχουν σήμερα έρευνηθεί φαρ-

168

169

170

171 172

168 'Η άσπρη πηγουνιά τῶν βουνῶν τῆς Εὐβοίας (*Paeonia mascula hellenica*). 169 *Paeonia mascula*, τῆς Σάμου. 170 'Η κόκκινη *Paeonia peregrina*, τῆς Θράκης.
171 *Paeonia parnassica*, ἐνδημικό εἶδος τοῦ Παρνασσοῦ.

173

174

175

176

172 Ὁ Διοσκορίδης συνιστοῦσε τοὺς κόκκινους σπόρους τῆς πηγουνιάς γιὰ τίς στομαχικές παθήσεις καί τοὺς μαύρους γιὰ τοὺς ἐφιάλτες.

173 *Onosma frutescens*.

174 Ἐνα δηλητηριώδες φυτό, ὁ *Hyoscyamus albus*.

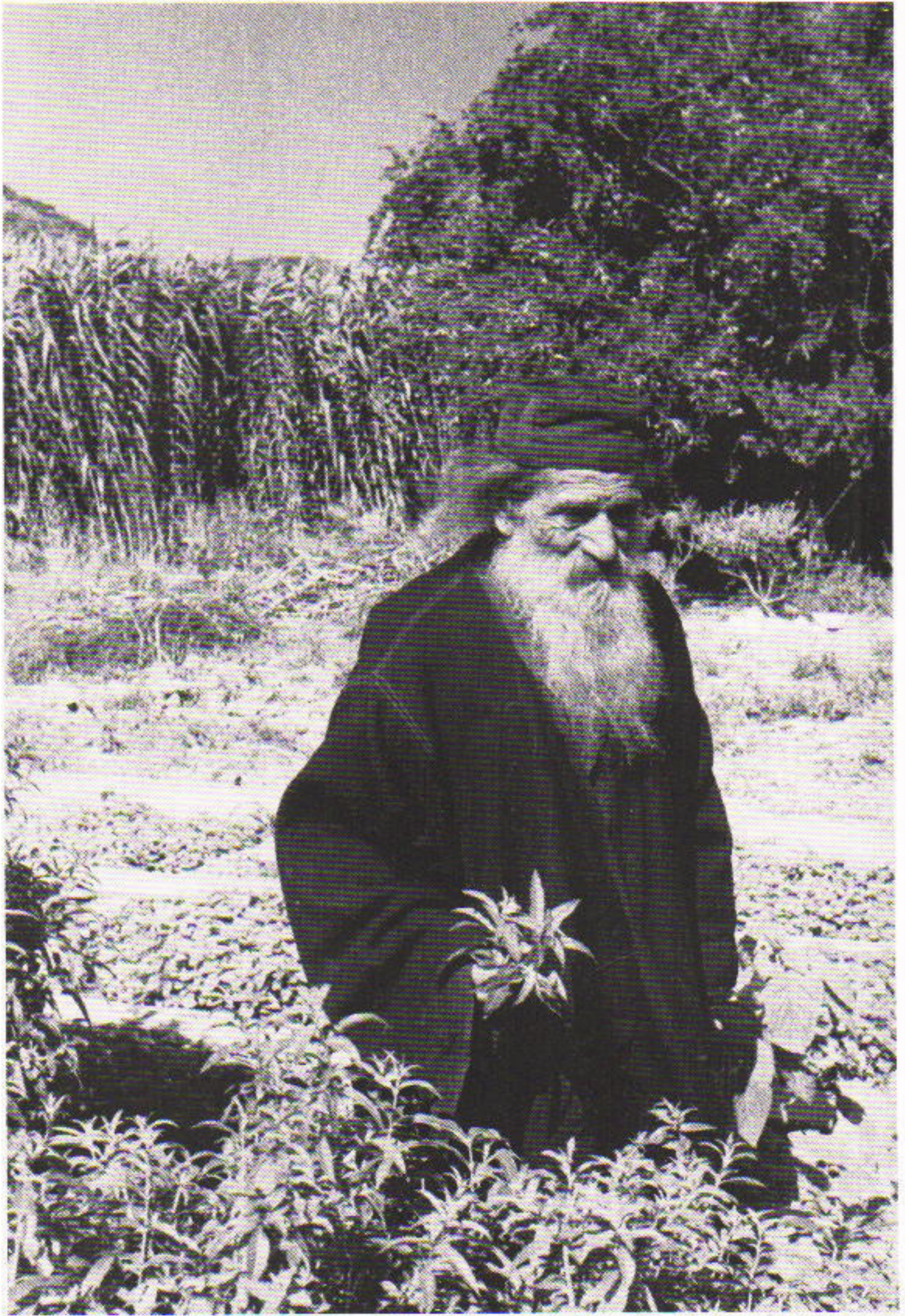
175 Εἶδος ἀχιλλείας τοῦ Ὀλύμπου (*Achillea ageratifolia*).

176 Τὰ πυρά τοῦ Ἡρακλέους στήν Οἶτη, ὅπου φυτρώνουν πάντα ἐλλέβοροι.

177 Τό σκάρφι ἢ ἐλλέβορος (*Helleborus cyclophyllus*).

177

178 Ἐνέκαθεν οἱ ἄνθρωποι μάζευαν φυτά γιά τίς φαρμακευτικές τους ιδιότητες.

μακευτικά μόλις 5% ἀπό τά 600.000 περίπου εἶδη πού φυτρώνουν στή Γῆ.

Στούς πρωτοπόρους γιатρούς τῶν τελευταίων χρόνων τῆς ἀρχαιότητας ἀνήκει καί ὁ Κλαύδιος Γαληνός, πού γεννήθηκε τό 131 μ.Χ. στή

Μικρά Ἀσία. Μελέτησε τή φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη καί τοῦ Θεόφραστου καί ἀφοῦ στράφηκε ἀργότερα στήν ἰατρική πῆγε γιά μεταγενέστερες σπουδές στή Σμύρνη, τήν Κόρινθο καί τήν Ἀλεξάνδρεια. Στόχος τοῦ Γαληνοῦ ἦταν νά συμπληρώσει τίς γνώσεις τοῦ Ἱπποκράτη μέ τήν πρόοδο πού εἶχαν κάνει οἱ Ἀλεξανδρινοί στήν ἀνατομία καί στή φυσιολογία. Τά φάρμακα εἶναι γιά τόν Γαληνό σπουδαῖα βοηθήματα τῆς ἰατρικῆς. Στά συγγράμματά του ἀναφέρει 304 ἀπλά φάρμακα ἀπό τόν κόσμον τῶν φυτῶν καί 155 ἄλλες ὕλες ἀπό τή φύση. Ὁ φαρμακευτικός αὐτός θησαυρός ἐπαυξάνεται ἀπό ἕνα σωρό πολύπλοκα σύνθετα φάρμακα πού ἐναρμονίζονται μέ τίς διάφορες ἀρρώστιες. Τά σύνθετα φάρμακα τοῦ Γαληνοῦ ἦταν ἡ βάση γιά τά σύγχρονα φαρμακευτικά ἰδιοκατασκευάσματα πού γι' αὐτό τό λόγο λέγονται καί γαληνικά.

Ἀπό τόν Ὅμηρον στόν Ἱπποκράτη

Στούς παλιότερους χρόνους ἡ γνώση καί ἡ πρακτική τῆς ἰατρικῆς ἦταν προνόμια τῶν Θεῶν. Στόν πιό νέο τῶν ἐλληνικῶν θεῶν, τόν Ἀσκληπιό, γιού τοῦ Ἀπόλλωνα, ἀφιέρωναν εἰδικά διασκευασμένους ναούς, 187 στίς πιό εὐχάριστες τοποθεσίες, ὅπως εἶναι οἱ πηγές, οἱ ὄχθες τῶν ποταμῶν ἢ τά ἱερά ἄλση. Σ' αὐτά τά μέρη οἱ προσκυνητές ἀποζητοῦσαν μέ προσευχές καί προσφορές τή θεραπεία γιά τίς παθήσεις τους. Οἱ θεῖες ἀποκαλύψεις, πού ὀδηγοῦσαν στήν ἴαση, παρουσιάζονταν εἴτε στούς ἄρρωστους εἴτε σέ ἀντιπροσώπους τους πού ἔστελναν στά ἱερά ἀντί γιά τούς ἑαυτούς τους. Ὅπως σ' ὅλες τίς ἐποχές ἔτσι καί στά ἱερά τοῦ Ἀσκληπιοῦ γίνονταν θαύματα. Ἀπό τίς ἐπτά διαγνώσεις ἀσθενειῶν τῆς Ἐπιδαύρου (2ο ἡμισυ τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα), πού ἔχουν σωθεῖ, γνωρίζουμε ὅτι τέτοιες θαυματουργές θεραπείες ἔχουν πραγματικά γίνει, ὅπως τό γιάτρεμα τῆς μονόφθαλμης Ἀθηναίας Ἀμβροσίας, μέ ἕνα φάρμακο πού τῆς ἔβαλαν στό ἄρρωστο μάτι, ἢ τό φύτρωμα τριχῶν στή φαλάκρα τοῦ Μυτιληνιοῦ Ἡραίου, πού τόσο τό ἐπιθυμοῦσε.

Τό σύμβολο τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἦταν τό ραβδί μέ τό φίδι. Τό φίδι εἶναι ἕνα πανάρχαιο σύμβολο τῆς ἰατρικῆς γιατί ὑποτίθεται πώς ζεῖ μεταξύ τοῦ ἐπάνω καί τοῦ κάτω κόσμου ἢ ἀνάμεσα στή μέρα καί τή νύχτα. Ὁ Ἀσκληπιός γεννήθηκε στό δασωμένο Πήλιο καί κάτω ἀπό τήν προστασία τοῦ σοφοῦ κένταυρου Χείρωνα πού τοῦ δίδαξε τήν ἰατρική. Ἐκεῖ γνώρισε τή δύναμη πού ὑπάρχει στίς ρίζες τῶν φυτῶν καί τούς κα-

179

180

181

182

179 Λουλούδι Μανδραγόρα (*Mandragora officinalis*).

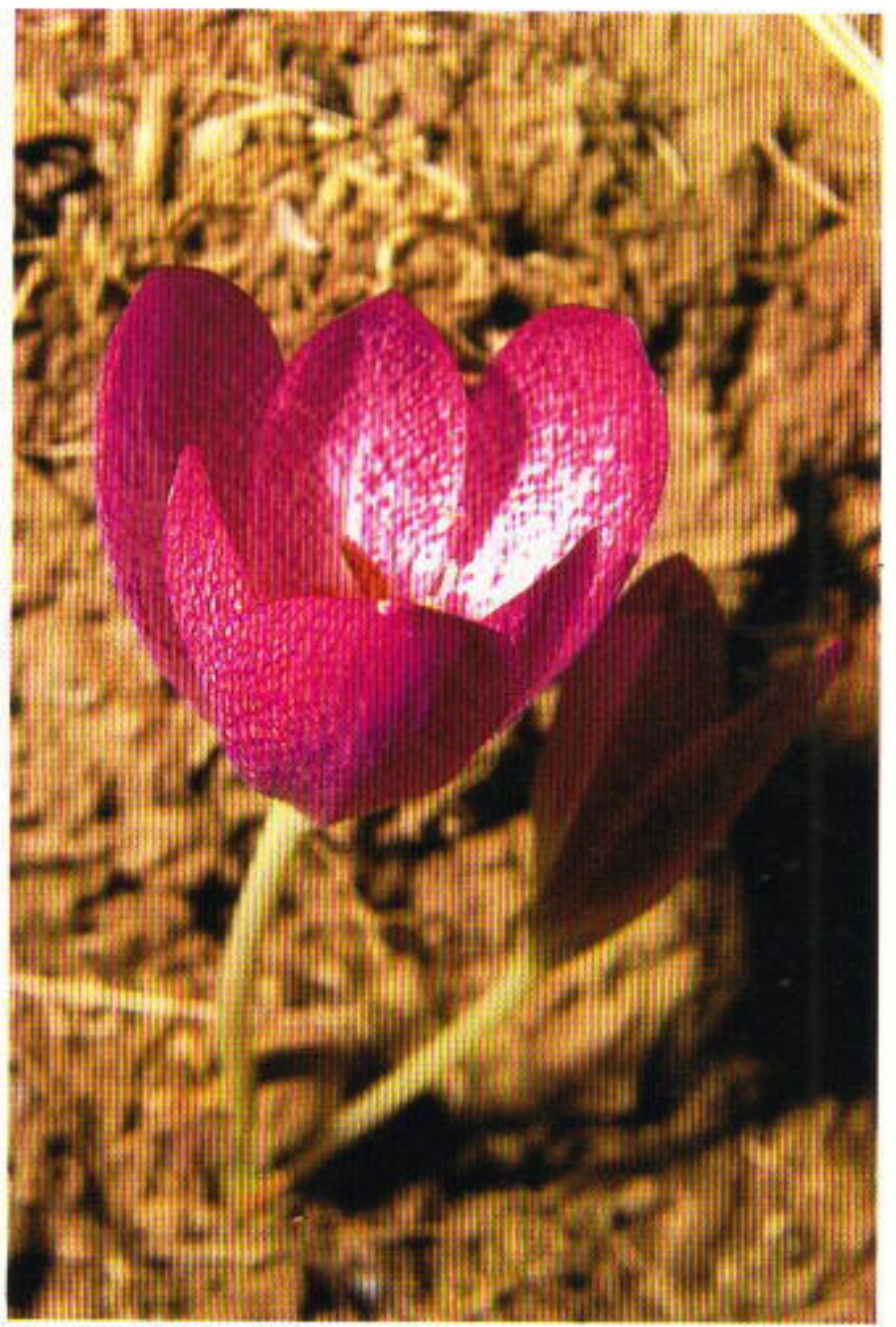
180 Καρπός του Μανδραγόρα.

181 Άσπρο σκάρφι (*Veratrum album*). Φυτό δηλητηριώδες με χαρακτηριστικά φύλλα.

182 Μπελλαντόνα (*Atropa belladonna*), άλλο δηλητηριώδες φυτό.

183

184

185

186

183 Ένα σπάνιο κολχικό της Ελλάδας (*Colchicum boissieri*).

184 *Colchicum binoxae*. Ένα πολύμορφο κολχικό με μεγάλα λουλούδια.

185 Τό νανώδες *Colchicum curani*. Κοινό τό φθινόπωρο σέ πολλά μέρη της Ελλάδας.

186 Άλλο είδος κολχικοῦ, τό *Colchicum lingulatum*.

ταπραϋντικούς χυμούς τῶν χορταριῶν πού τόν ἔκαναν σωτήρα τῶν ἀρρώστων. Ἀλλά ὅταν ὁ Ἄσκληπιός ἔφθασε στήν κορυφή τῆς τέχνης του, θέλησε νά σπάσει τίς ἀνθρώπινες ἀτέλειες καί ν' ἀναστήσει τούς νεκρούς. Αὐτό προκάλεσε τό θυμό τοῦ Ἄδη πού φοβήθηκε τήν ἐρήμωση τοῦ κάτω κόσμου καί συνέτριψε τόν Ἄσκληπιό μ' ἓνα κεραυνό.

Κοντά στή μυστικιστική ἰατρική δημιουργήθηκε ἄρκετά νωρίς καί μιά καθαυτό θεραπευτική τέχνη, ἀνάμεσα στούς θεούς καί τούς ἥρωες. Αὐτή βασιζόταν ἀπό τό ἓνα μέρος στίς πραγματικές θεραπευτικές δυνάμεις τῶν βοτάνων καί ἀπό τό ἄλλο στήν πεποίθηση πώς τά φυτά, σάν προσφορά τῶν θεῶν, φανερώνουν καί ὀρισμένες ἰκανότητες θεραπείας στά ὄργανα τοῦ ἀνθρώπινου σώματος, ἀνάλογα μέ τό σχῆμα καί τή μορφή τῶν φύλλων ἢ τῶν ριζῶν. Ἔτσι, ἓνα φυτό μέ καρδιοειδή φύλλα τό θεωροῦσαν κατάλληλο γιά τή θεραπεία καρδιακῶν νοσημάτων.

Ἐνας ἀπό τούς πιό παλιούς θεούς-ἰατρούς ἦταν ὁ Παιώνας τοῦ ὁποίου τό ὄνομα ἀναφέρεται σέ μιά πήλινη πλάκα τῆς Κνωσσοῦ. Αὐτός εἶναι πού γιάτρεψε στόν Ὀλυμπο τόν Ἄδη καί τόν Ἄρη μέ καταπραϋντικό βάλαμο μετά τόν πληγωμό τους στή μάχη τῆς Τροίας. Τό ὄνομα τοῦ Παιώνα ἔδωσαν οἱ ἀρχαῖοι στό φυτό παιωνία πού καί σήμερα ἀκόμα λέγεται πηγουνιά. Γιά τήν αἰμοστατική δράση τῆς παιωνίας μᾶς ἄφησε ὁ Ὅμηρος (Ἰλ. 5.902) μιά χαριτωμένη παράσταση:

*Μέ βότανα παυσίπονα πού τοῦ ἔβαλε ὁ Παιήων
τόν ἰάτρευσε ὅτι θνητός δέν ἦτο αὐτός πλασμένος·
καί ὅπως γλήγορα ἢ πτυιά τό λευκό γάλα πήζει
πού ὑγρόν συσφίγγεται, καθώς τό ἀνακατώνουν,
ἔτσι ἐθεράπευσε γοργά τόν ἄγριον Ἄρη ἐκεῖνος.*

168-170 Σ' ἓνα παλιό διδακτικό ποίημα, ἡ πηγουνιά χαρακτηρίζεται σάν ἡ βασίλισσα τῶν βοτάνων. Ὁ χαρακτηρισμός αὐτός πραγματικά τῆς ἀξίζει τόσο γιά τό ἐντυπωσιακό λουλούδι της, ὅσο καί γιά τίς θεραπευτικές της ιδιότητες. Κατά τό ποίημα αὐτό, οἱ Θεοί παράδωσαν τήν πηγουνιά στόν Ἀπόλλωνα, σάν φάρμακο κατάλληλο γιά ὅλες τίς ἀρρώστιες. Βρίσκουμε ἀκόμα τήν πηγουνιά στό μαγικό ἄλσος τῆς Ἐκάτης ὅπου τῆς ἀποδιδόταν μαγικές δυνάμεις. Ἡ μυθολογική ἱστορία τῆς Ἐκάτης εἶναι στενά συνδεδεμένη μέ τίς γνώσεις της γύρω ἀπό τά βότανα.

Διατηροῦσε στή Κολχίδα τοῦ Εὐξείνου Πόντου ἓνα κτῆμα περικυκλωμένο ἀπό ψηλούς τοίχους ὅπου μαζί μέ τήν κόρη της Μήδεια

187 Γλυπτό αφιερωμένο στον Άσκληπιό, στο ιερό του του Πειραιᾶ. Ὁ θεός περιποιεῖται μιά ἄρρωστη, ἐνῶ ἡ θεά Ὑγεία στέκεται πίσω του. 400 π.Χ., Μουσεῖο Πειραιᾶ.

καλλιεργοῦσε τά μαγικά της φάρμακα πού συναντοῦμε συχνά στά Ὀμηρικά ἔπη.

Καί ὁ Διοσκορίδης (3.147) μᾶς ἄφησε μιά εὐστοχη περιγραφή τῆς πηγουνιαῖς μέ τά παλαμοειδῆ φύλλα καί τούς μακρουλούς καρπούς, πού ἔχουν πέντε ἢ ἕξι μαύρους σπόρους στό κέντρο καί τούς ἄλλους κόκκινους. Στή συνταγή τοῦ Διοσκορίδη, 10 ἢ 12 κόκκινοι σπόροι κάνουν καλά τό ἔλκος τοῦ στομαχιοῦ, ἐνῶ οἱ μαῦροι διώχνουν τόν ἐφιάλτη. Τήν ξεραμένη ρίζα τήν χρησιμοποιοῦσε στή μαιευτική, στούς πόνους τοῦ στομαχιοῦ, στόν ἴκτερο καί στίς παθήσεις τῶν νεφρῶν καί τῆς κύστης. Ὁ Πλίνιος (25.4) γνώριζε ἐπίσης τήν πηγουινιά σάν φυτό τῶν δασωμένων βουνῶν, ὅπου τή συναντοῦμε καί σήμερα. Κι αὐτός εἶχε προβληματισθεῖ ἀπό τό διαφορετικό χρῶμα τῶν σπόρων καί συνιστοῦσε νά παίρνονται οἱ κόκκινοι σάν αἰμοστατικό καί οἱ μαῦροι γιά τά γυναικεῖα νοσήματα. Ὁ Θεόφραστος (9.8.6) κατάταξε τήν πηγουινιά στά φαρμακευτικά φυτά, πού χρειάζονται ὀρισμένους κανόνες στή συλλογή τους. Ἔλεγε ὅτι στήν ἐκσκαφή τῆς ρίζας τῆς πηγουινιαῖς ὑπάρχει πάντα κίνδυνος βουβωνοκῆλης, ὑπαινίσσοντας ἔτσι τό μεγάλο βάθος πού πρέπει νά σκάψουμε γιά νά βροῦμε τή ρίζα.

172

Ἡ δίδυμη ἀδελφή τοῦ Ἀπόλλωνα, ἡ Ἀρτέμιδα, ἦταν, ὅπως ξέρουμε, ἡ θεά τῆς φύσης καί τῆς γονιμότητας καί προστάτευε τίς γυναῖκες. Χρησιμοποιοῦσε πολλά φυτά, πού καί σήμερα ἀκόμα μεταχειρίζονται

188

188 Τό στομαχοβότανο
(*Teucrium polium*).

189 *Primula elatior*. Ίσως τό
«δωδεκάθεον» τῶν ἀρχαίων.

189

190/191

190/191 Ἄνθισμένες κρεμμύδες.

192 Τό κρεμμύδι τοῦ φυτοῦ χρησίμευε στήν ἀρχαιότητα ὅπως καί σήμερα
γιά γούρι.

193 *Lysimachia atropurpurea*. Φυτό πού χρησίμευε στούς ἀρχαίους γιά τίς
αἱμορραγίες.

194 Οἱ Ἅγιοι Ἀνάργυροι πού ἀντικατέστησαν τούς Διοσκούρους σάν ἵππο-
τικούς βοηθοῦς τῶν ἀνθρώπων.

192

193

194

195

196

197

195 *Hypericum empetrifolium*,
κ. γουθοῦρα.

196 *Hypericum olympicum*. Ίσως
τό «πάνακες χειρώνειον» τοῦ
Διοσκορίδη.

197 *Thalictrum orientale*.

στή θεραπεία γυναικείων παθήσεων. Δέν παραλείπονται ακόμα και συνταγές για τις αποβολές. Ὁ Διοσκορίδης μᾶς διδάσκει (3.137) πῶς
173 ὅταν μιά ἔγκυος γυναίκα πατήσῃ ἓνα μελισσόχορτο (*Onosma frutescens*) θά κάνει ἀποβολή. Καί ἡ Ἀφροδίτη, σάν θεά τῆς ὀμορφιάς καί τῆς ἀγάπης, περνοῦσε γιά προστάτιδα τῆς μαιευτικῆς.

Μιά κόρη ἀπό τό γάμο τοῦ Δία μέ τήν Ἥρα ἦταν ἐπίσης συνδεμένη μέ τήν ἰατρική. Εἶναι ἡ θεά τῆς ἐγκυμοσύνης Εἰλείθουα πού μέ βότανα ἀλάφρωνε τούς πόνους τοῦ τοκετοῦ. Καί ἡ Ἀθηνᾶ ἔκανε ἰατρικές θεραπείες. Εἶχε κάποτε γιатρέψει τό μάτι κάποιου Λυκούργου ἀπό τή Σπάρτη καί ἀπό τότε τήν θεωροῦσαν σάν προστάτιδα τῶν ματιῶν καί τῆς εἶχαν δώσει καί τό ὄνομα «γλαυκῶπις». Ὁ Ὅμηρος θεωροῦσε τόν Ἀπόλλωνα κατευναστή τῶν πόνων. Ἀκόμα, ὁ Ἄδης, ἡ γυναίκα του Περσεφόνη καί ὁ Διόνυσος λατρεύονταν σάν θεραπευτές. Τά φάρμακά τους ὅμως ἦταν ἀσφαλῶς τά ὄνειρα πού προκαλοῦσαν στούς πιστούς τά μαντεῖα.

Καί οἱ ἡμίθεοι, ὅπως καί οἱ ἥρωες, εἶχαν θεραπευτικές ἰκανότητες. Τόν Ἡρακλῆ θεωροῦσαν σάν προστάτη τῶν ἰαματικῶν πηγῶν. Σ' αὐτόν
174 ὀφείλεται καί ἡ ἀνακάλυψη τοῦ ὑοσκύαμου (*Hyoscyamus albus*). Οἱ Ἱπποκράτειοι ἔδιναν τούς σπόρους τοῦ παραισθησιογόνου αὐτοῦ φυτοῦ, ἀνακατεμένους μέ κρασί, γιά τόν πυρετό, τόν τέτανο καί σέ παραλύσεις πού παρουσιάζονταν μετά ἀπό τοκετό. Ὁ Διοσκορίδης (4.69) χαρακτηρίζει αὐτό τό δύσμορφο καί ὑπνωτικό βότανο σάν ἀκατάλληλο καί τό δίνει μόνο γιά παυσίπονο.

Ἀχιλλεΐα ἔλεγαν στήν ἀρχαιότητα τό φυτό τοῦ Ἀχιλλέα, πού εἶχε γιатρέψει τόν πληγωμένο Τήλεφο. Στήν Ἑλλάδα ὑπάρχουν 24 αὐτοφυῆ εἶδη μέ τό ὄνομα ἀχιλλεΐα, πού εἶναι κοινῶς γνωστά ὡς χιλιόφυλλα ἢ ἀγριαψυθιές. Ἐνα ἀπ' αὐτά, ἡ *Achillea ageratifolia*, μέ τά γκρίζα
175 χνουδωτά φύλλα, εἶναι ἓνα πολύ διακοσμητικό φυτό τοῦ Ὀλύμπου.

Οἱ Διόσκουροι, Κάστωρ καί Πολυδεύκης, ἦταν οἱ ἵπποτικοί βοηθοί τῶν ἀνθρώπων στά πεδία τῆς μάχης καί στή θάλασσα, ὅπου ἔκαναν μεγάλη χρήση βοτάνων. Αὐτοί ἐπιζοῦν στούς ἅγιους προστάτες τῶν ἰατρῶν καί φαρμακοποιῶν Κοσμά καί Δαμιανό πού λατρεύονταν ἀπό τούς πρωτοχριστιανικούς χρόνους.

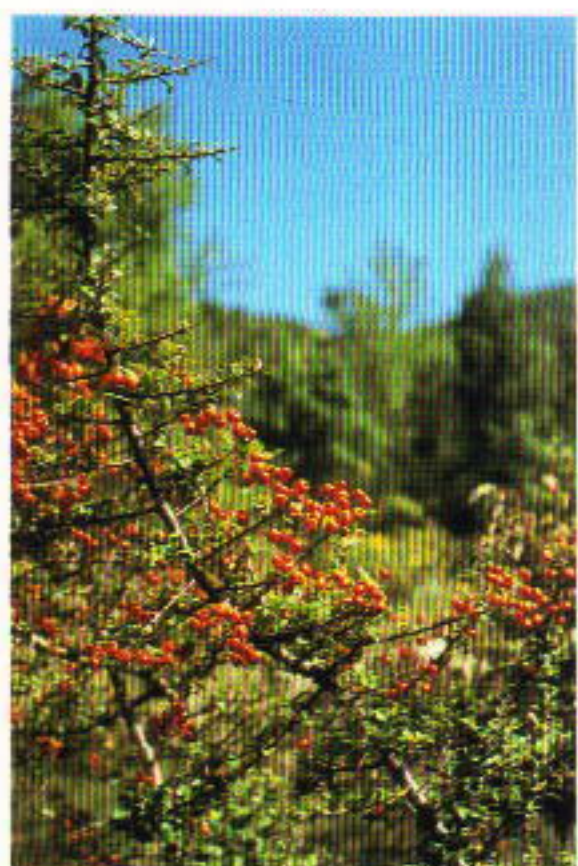
Ὁ μάντης Μελάμπους, ἱερέας τοῦ Ἀπόλλωνα, ἦταν ἐπιφορτισμένος μέ τήν παρακολούθηση τῶν γυναικῶν στίς διονυσιακές γιορτές. Ὄταν οἱ γυναῖκες τό παράκαναν μέ τό κρασί, τούς ἔδινε γάλα ἀπό κασίκι
194 πού εἶχε φάει ἐλλέβορο (*Helleborus cyclophyllus*), γιатί τό φυτό αὐτό εἶχε τήν ἰδιότητα νά ξεμεθάει. Μέ ἐλλέβορο δηλητηρίασαν οἱ πολεμι-

198 Οί θεϊκοί γιατροί Ἀγλαΐα, Πανάκεια καί Ποδαλείριος, παιδιά τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Αἰγάλματα ἀπό τό Ἀσκληπιεῖο τοῦ Δίου.

στές τῆς δελφικῆς ἀμφικτιονίας τά νερά τοῦ Πλειστοῦ καί ὑπόταξαν ἔτσι, ὕστερα ἀπό δεκαετῆ πολιορκία, τή Χρῦσα πού ἐπιζητοῦσε μέ τούς Δελφούς τήν εὖνοια τοῦ Ἀπόλλωνα.

ἌΟ καλύτερος ἐλλέβορος φύτρωνε στήν Οἶτη, ὅπου ὁ Ἡρακλῆς 176 ἔχτισε τά «πυρά» του, γιά νά δώσει τέλος στούς πόνους πού τοῦ προκαλοῦσε ὁ χειώνας μέ τό αἶμα τοῦ κένταυρου Νέσσου. Ὄταν ὁ Φιλοκτήτης ἀναψε τή φωτιά γιά τόν Ἡρακλῆ πού πέθαινε, αὐτός τοῦ χάρισε τό ὄνομαστό του τόξο μέ τά θανατηφόρα βέλη γιά νά τό χρησιμοποιήσει στήν Τροία. ἌΟ Φιλοκτήτης ὁμως δαγκώθηκε ἀπό ἕνα φίδι καί τό τραῦμα του βρωμοῦσε τόσο πολύ ὥστε οἱ σύντροφοί του σκέφθηκαν νά τόν ἀποβιβάσουν στή Λῆμνο καί νά τόν ἀφήσουν στήν τύχη του. Τό μαντεῖο ὁμως εἶχε πεῖ πώς χωρίς τό περίφημο τόξο τοῦ Ἡρακλῆ δέν θά νικοῦσαν στήν Τροία. Ἔτσι ἀποφάσισαν νά κρατήσουν τόν Φιλοκτήτη μαζί τους ὡς τήν Τροία καί νά τόν παραδώσουν ἐκεῖ γιά θεραπεία στόν ἰατρό Μαχάονα. Αὐτός ἔβαλε ἕνα φυτό στήν πληγή τοῦ Φιλοκτήτη, πού τόν ἔκανε νά κοιμηθεῖ. Αὐτό τό γεγονός ἴσως ν' ἀποτελεῖ τήν ἐφεύρεση τῆς νάρκωσης. Στήν ἐποχή τοῦ Πλίνιου χρησιμοποιοῦσαν τήν ὥρα τῶν ἐγχειρήσεων ρίζα μανδραγόρα (*Mandragora officinalis*) 179 σά ναρκωτικό. Οἱ ἄρρωστοι μασοῦσαν ἕνα κομμάτι ρίζας 180 καί ἔπεφταν ἀμέσως σέ ὕπνο. ἌΟ Διοσκορίδης (4.76) χρησιμοποιοῦσε

199

200

201

202

203

204

199 'Η πυράκανθα (*Pyracantha coccinea*). Θάμνος αυτόφυής στην 'Ελλάδα.

200 Τό περδικάκι (*Perietaria judaica*).

201 *Arum maculatum*. 'Ο Διοσκορίδης (2.197) χρησιμοποιοῦσε τό ἄρον γιά τά τραύματα.

202 *Bryonia dioica*. 'Ο Διοσκορίδης τό χαρακτηρίζει «βότρυ ὄφρων» λόγω τοῦ δηλητηρίου του.

203 Λουλούδια τῆς *Bryonia*.

204 Τό λυχναράκι, *Arisarum vulgare*.

205 Τό ἱερό ἄγαλμα τῆς 'Αφροδίτης τῆς Κνίδου ἦταν στεφανωμένο μέ κλαριά τῆς *Daphne gnidium*.

206 *Daphne oleoides*. 'Ο μικρός αὐτός θάμνος ἔχει περιγραφεῖ πιστά ἀπό τόν Θεόφραστο.

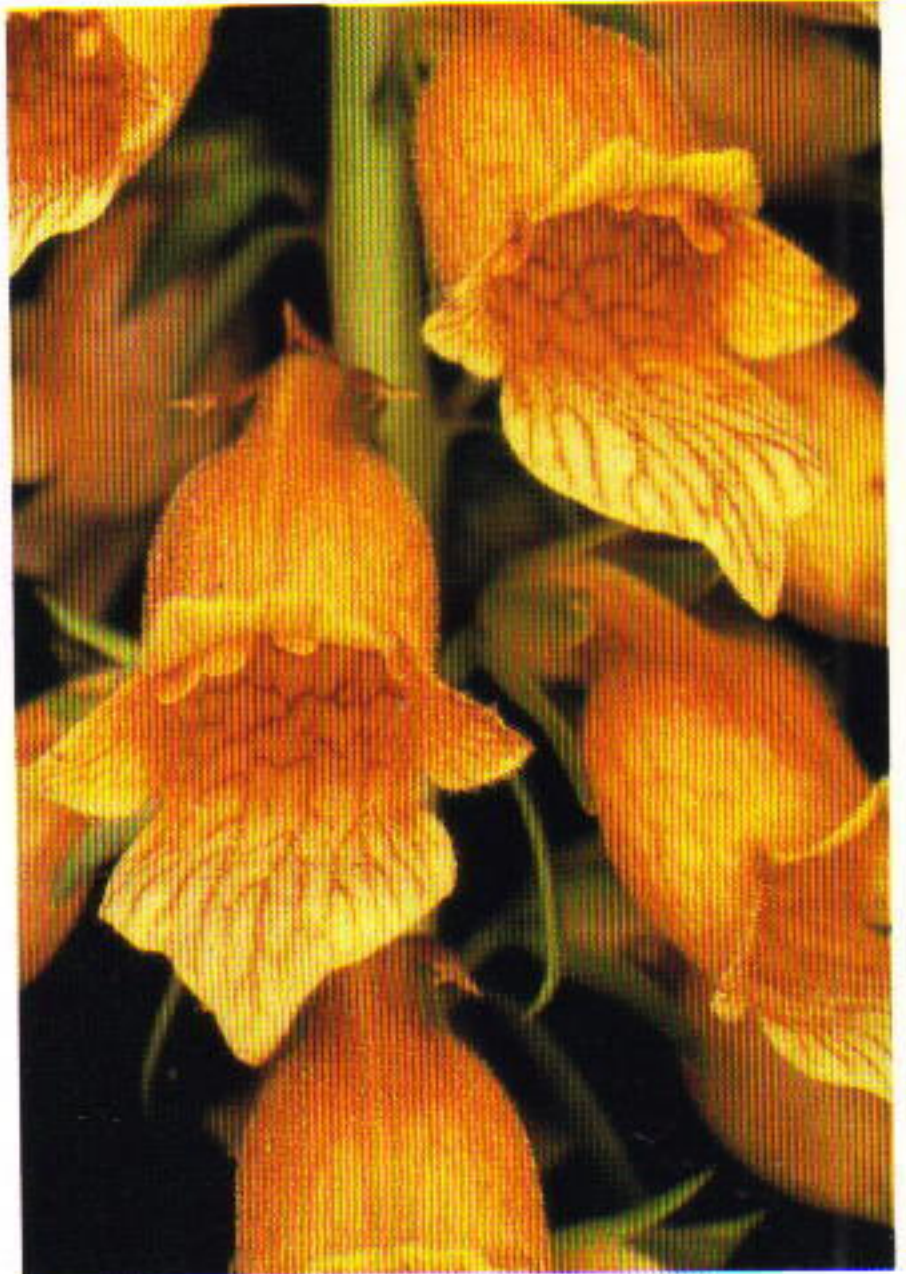
207 'Ο δίκταμος τῆς Κρήτης (*Origanum dictamnus*).

205
207

206
208

208 *Digitalis laevigata*. Οι αρχαίοι χρησιμοποιούσαν αυτό το φυτό για καρδιοτονωτικό, όπως και σήμερα.

επίσης χυμό τῆς ρίζας τοῦ μανδραγόρα γιά τόν ἴδιο σκοπό. Αὐτές οἱ συνταγές δέν ἦταν ὁμως πάντα σίγουρες γιατί ἔλειπαν σαφεῖς ὁδηγίες γιά τίς δόσεις καί τή χρήση. Ἡ ἐπίδραση τοῦ φάρμακου μποροῦσε νά ἦταν ἀνεπαρκής ἢ πολύ δυνατή καί ἐπικίνδυνη. Οἱ πιό παλιοί εἶχαν πιό ἀσφαλῆ τρόπο γιά νά κάνουν ἐγχειρήσεις: ἀπλῶς ἔδεναν τοὺς ἀρρώστους στά κρεβάτια τους. Οἱ χειρουργοί τῆς ἐποχῆς πρέπει νά εἶχαν γερά νεῦρα. Ἡ κατάσταση αὐτή δέν ἄλλαξε σέ τίποτα μέχρι τό 1846 ὅποτε ἀνακαλύφθηκε ἡ νάρκωση μέ αἰθέρα. Ὡστόσο ἡ Ἑλληνική Ἐταιρία τῶν Ἀναισθησιολόγων ἐξακολουθεῖ νά ἔχει σάν ἔμβλημά της τόν μανδραγόρα. Εἶναι δύσκολο νά ποῦμε σήμερα ἂν ἡ μεγάλη ὑπόληψη, πού ἐπί τόσους αἰῶνες χαίρει ὁ μανδραγόρας, ὀφείλεται στίς ναρ-
20 κωτικές του ιδιότητες ἢ στήν ἀνθρωπόμορφη ρίζα του.

198 Ὁ Μαχάων καί ὁ Ποδαλίριος ἦταν γιοί τοῦ Ἀσκληπιοῦ καί εἶχαν μάθει τήν τέχνη του. Ὁ Μαχάων ἐξυμνεῖται ἰδιαίτερα ἀπό τόν Ὅμηρο (Ἰλ. 4.194) σάν μοναδικός τραυματολόγος. Οἱ δύο γιατροί ἦταν κατά κύριο λόγο στρατηγοί καί ἀγωνιστές στόν πόλεμο τῆς Τροίας, ἀλλά ἀσχολοῦνταν καί μέ τήν ἰατρική καί θεραπείαν τά τραύματα τῶν συντρόφων τους. Ἐνα ἀπό τά πιό δραματικά κομμάτια τῆς Ἰλιάδας (4.217) εἶναι ἡ περιγραφή τοῦ τραυματισμένου Μενέλαου, ὅταν τρέχει νά τόν βοηθήσει ὁ Μαχάων:

*... καί ἄμ' εἶδε ὅπου τό βέλος
φαρμακερά τόν λάβωσεν, ἐβύζαξε τό αἷμα
κ' ἔβαλ' ἐπάνω βότανα πραῦντικά γνωστά του,
ποῦ ὁ Χείρων στόν πατέρα του, σάν φίλος εἶχε δώσει.*

Ὅχι λιγότερο συγκινητικοί (Ἰλ. 11.844) εἶναι οἱ στοῖχοι ὅπου ὁ Ὅμηρος περιγράφει τήν ἐπίδεση τῶν τραυμάτων τοῦ Πατρόκλου ἀπό τό φίλο του Ἀχιλλέα:

*Εἶπε καί μέσα ἔς τήν σκηνήν ἀγκαλιαστά τόν πῆρε
καί εἰς τό τομάρι, πού ἄπλωσεν ὁ ἀκόλουθος, τόν στρώνει.
μέ τό μαχαῖρι ἀπ' τό μερί τό πικρό βέλος βγάζει,
ἀπ' τήν πληγήν μέ χλιό νερό πλύνει τό μαῦρον αἷμα,
ρίζαν τοῦ ἔβαλε πικρήν, πού πρῶτα μέ τά χέρια
ἐμάλαξε, παυσίπονην, πού τοῦ ἔπαυσε τοὺς πόνους
ἄλους, κ' ἐστέγνωσε ἡ πληγή, κ' ἐστάθηκε τό αἷμα.*

Μάταια προσπαθοῦμε νά βροῦμε ποιά ρίζα εἶχε στό νοῦ ὁ Ὅμηρος. Γνωρίζουμε τήν αἰμοστατική ἐνέργεια, πού ἔχουν διάφορα φυτά, ἀλλά

209

210

211

213

212

209 Τό βουζι (*Sambucus ebulus*).

210 Τό άγκάθι τής θάλασσας (*Eryngium maritimum*).

211 Ἡ ρετινολαδιά (*Ricinus communis*).

212 Οί καρποί τής ρετινολαδιάς μοιάζουν πολύ μέ τά τσιμπούρια τών σκύλων.

213 *Glaucium flavum*. Μιά κίτρινη παπαρούνα.

μπορεῖ καί νά ἦταν μιά ὁποιαδήποτε ρίζα πού ξεράθηκε στή φωτιά, τρίφτηκε σέ σκόνη καί τοποθετήθηκε πάνω στήν πληγή γιά νά τήν κλείσει. Καί σήμερα ὁ λαός χρησιμοποιεῖ γιά τόν ἴδιο σκοπό τόν ψιλοκομμένο καπνό τοῦ τσιγάρου.

Τό ἴδιο, ἡ ἱστορία δέν μᾶς ἔχει ἀποκαλύψει ποιό ἦταν τό περίφημο βότανο «μῶλυ» τοῦ Ὀμήρου, μέ τό ὁποῖο ὁ Ὀδυσσεύς γλύτωσε ἀπό τόν κίνδυνο νά μεταμορφωθεῖ σέ χοῖρο ἀπό τή Κίρκη.

*Ἡ ρίζα του κατάμαυρη, τό λούλουδο σά γάλα
μῶλυ τό λέν οἱ ἀθάνατοι...*

(Ὀδ. 10.304)

Ἡ ἀπορία γι' αὐτό τό φυτό ὑπῆρχε καί στήν ἀρχαιότητα. Σύμφωνα μέ τόν Θεόφραστο, τό βότανο φύτρωνε στό βουνό Κυλλήνη, ἀλλά ἀποφεύγει νά τό περιγράψει καί ἀπλῶς ἀναφέρει πώς μοιάζει μ' ἐκεῖνο γιά τό ὁποῖο μιᾶ ὁ Ὀμηρος. Τριακόσια χρόνια ἀργότερα ὁ Πλίνιος προσθέτει πώς τό μῶλυ φυτρώνει καί στήν Ἰταλία καί πώς ἡ ρίζα του ἔχει μάκρος τριάντα πόδια, μιά σαφῆς μεγαλοποίηση μέ τήν ὁποία προφανῶς ὁ Πλίνιος ἤθελε νά δώσει τήν «ὀμηρικῆ» κλίμακα τῆς μυθικῆς δύναμης τοῦ βότανου.

Τό φυτό ἀναφέρεται συχνά καί στά βοτανολόγια τοῦ Μεσαίωνα ὅπου ὑπάρχουν καί εἰκόνες, παρ' ὅλο πού δέν τό εἶδε ποτέ ἀνθρώπινο μάτι. Κάθε προσπάθεια ἐρμηνείας, πού γίνεται γιά ν' ἀναγνωρισθεῖ τό φυτό, δέν ἔχει καμιά βάση. Γι' αὐτό πρέπει νά φαντασθοῦμε τό μῶλυ σάν καθαρῆ μυθολογική ἐπινόηση, πρᾶγμα πού βγαίνει καί ἀπό τό ὀμηρικό κείμενο, πού λέει ὅτι τό ὄνομα τοῦ βότανου προέρχεται ἀπό τή γλῶσσα τῶν θεῶν.

Ὁ Ὀμηρος μᾶς δίνει πληροφορίες καί γι' ἄλλα μαγικά φάρμακα, στά ὁποῖα ὅμως δέν ἔδωσε ὀνόματα. Ἀπό τήν Αἴγυπτο ἡ Ἑλένη εἶχε προμηθευτεῖ ἕνα «φάρμακο», πού ἔκανε τόν Τηλέμαχο καί τούς συντρόφους του νά ξεχάσουν τήν πίκρα τους:

*Ὅποιος αὐτό τό καταπιῆ σμιγμένο στό κροντήρι,
ὀλημερίς δέ χύνεται στό μάγουλό του δάκρυο,
μά κι ἄξαφνα ἄν ἡ μάννα του ἦ ὁ κύρης του πεθάνη,...*

(Ὀδ. 4.221)

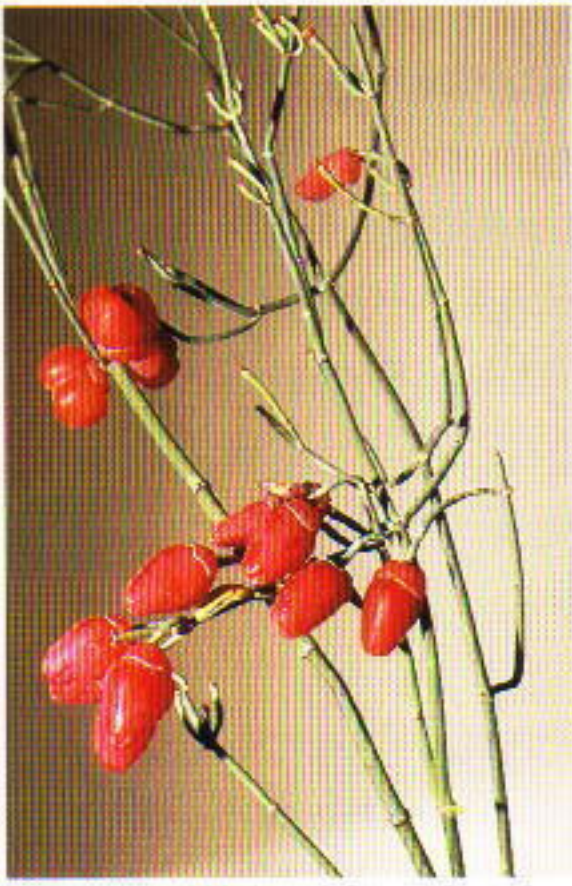
Πολλά μαγικά φάρμακα τά βρίσκουμε στά χέρια γυναικῶν, σάν τῆς Μήδειας, τῆς κλασσικῆς δηλητηριάστριας τοῦ ἑλληνικοῦ μύθου. Τίς γνώσεις τῆς τίς εἶχε ἀποκτήσει στήν πατρίδα τῆς τήν Κολχίδα. Ξανά-

δωσε τά νειᾶτα στόν Αἴσωνα, τόν πατέρα τοῦ Ἰάσωνα, κόβοντάς τον σέ μικρά κομμάτια καί βράζοντάς τα μέ μαγικά βότανα. Μέ τέτοια βότανα κοίμησε καί τό δράκο πού φύλαγε τό χρυσόμαλλο δέρας. Ἐνα ἀπ' αὐτά τά μαγικά βότανα ἦταν καί τό «ἐφήμερον» πού ἐπιζεῖ στά ἀλκαλοειδῆ κολχικά (*Colchicum sp.*). Τά κολχικά ἔχουν στήν Ἑλλάδα 26 183, 184 αὐτοφυῆ εἶδη, πού εἶναι ἀπό τά ωραιότερα στολίδια τοῦ φθινόπωρου. 185, 186 Ὁ Διοσκορίδης τά ἤξερε σάν «ἄγρια κρεμμύδια», ἀλλά δέν τούς ἀναγνώριζε καμιά θεραπευτική ιδιότητα. Τά ἀναφέρει ἀπλῶς, ὅπως λέει ὁ ἴδιος, γιά νά μή τά πάρουν οἱ ἄνθρωποι γιά φαγώσιμα κρεμμύδια, ἐνῶ εἶναι πολύ φαρμακερά.

Συγγενικό εἶδος μέ τά κολχικά εἶναι καί τό ἄσπρο βέρατρο ἢ στερόγιαννη (*Veratrum album*), πού τό ἐπιστημονικό του ὄνομα ἀνάγεται 181 στόν Πλίνιο. Παρ' ὅλες του τίς φαρμακευτικές ιδιότητες τό φυτό δέν χρησιμοποιόταν στήν ἰατρική, ἴσως ἐπειδή φύτρωνε μόνο στά βουνήσια λιβάδια τῆς κεντρικῆς καί βόρειας Ἑλλάδας πού ἦταν χωράφια τῶν θεῶν.

Ἀπό τή Κολχίδα κατάγεται καί ἡ πικροδάφνη, γνωστή ἀπό πολύ παλιά σάν φυτό δηλητηριῶδες γιά τά ζῶα. Σήμερα ἀκόμα, οἱ ποντικότροπες φράζονται μέ φύλλα πικροδάφνης: ὅταν τά ποντίκια προσπαθήσουν νά φᾶνε τά φύλλα, ψοφᾶνε. Στόν ἄνθρωπο ὅμως τά φύλλα, μέσα σέ κρασί, δίνονται γιά τά δαγκώματα δηλητηριωδῶν ζώων (Διοσκορίδης 4.82). Ὁ σύγχρονος ταξιδιώτης χαίρεται τά ἄφθονα ρόζ καί ἄσπρα λουλούδια τῆς πικροδάφνης πού γεμίζουν κάθε καλοκαίρι τίς ρεμματιές καί τίς ὄχθες τῶν ποταμῶν. 233

Στά δηλητηριώδη φυτά τῶν ἀρχαίων ἀνήκει καί ἡ «ἄτροπος» τοῦ Διοσκορίδη (*Atropa belladonna*), ἓνας θάμνος ὕψους ὡς δύο μέτρα, 182 πού συναντοῦμε στά γυμνά μέρη τῶν δασῶν ἢ στίς ἄκρες τῶν δρόμων καί πού ἀνθίζει τόν Ἰούνιο. Τίς τοξικές του ιδιότητες περιέγραψε ὁ Διοσκορίδης (4.74) μέ μεγάλη λεπτομέρεια, λέγοντας πώς ὁ χυμός, σέ βάρος μιᾶς δραχμῆς, προκαλεῖ φαντασιώσεις, σέ βάρος δυό δραχμῶν οἱ φαντασιώσεις κρατοῦν τέσσερις μέρες καί μέ 4 δραχμές ἐπέρχεται ὁ θάνατος. Στούς κινδύνους αὐτοῦ τοῦ φυτοῦ ἀποδίδεται καί τό ὄνομα του, ἄτροπος, πού ἐτυμολογικά σημαίνει ἀδυσώπητος, ἄκαμπτος, ὑπονοώντας ἔτσι τή δραστηριότητα τοῦ δηλητηρίου. Δέκα ὡς δώδεκα καρποί εἶναι ἄλλωστε θανάσιμοι καί γιά τόν ἄνθρωπο. Τό ἐπιστημονικό ὄνομα τοῦ εἶδους «*Belladonna*» σημαίνει ωραία γυναῖκα, γιατί ὁ χυμός τοῦ καρποῦ χρησίμευε στήν ἀρχαιότητα γιά τή διαστολή τῆς κόρης τῶν ματιῶν, πράγμα πού τά ὁμόρφαινε. Ἡ ἐνεργός οὐσία ἀ-

214

214 Τό περίεργο λουλούδι της *Aristolochia Cretica*.

215 Οί καρποί της *Ephedra fragilis*.

216 'Ο άπήγανος (*Ruta chalepensis*). Φαρμακευτικό φυτό πού χρησιμοποιείται καί σήμερα.

215

216

217

218

219

220

221

222

223

224

225

226

217 *Marrubium velutinum*. Ένδημικό φυτό τῶν Ἑλληνικῶν βουνῶν. Οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Ἰπποκράτη χρησιμοποιοῦσαν ἓνα συγγενές εἶδος γιά πνευμονικές παθήσεις.

218 *Salvia pratensis*. Ἐνα εἶδος φασκομηλιάς.

219 Ἡ ἀγριολεβάντα (*Lavandula stoechas*).

220 *Cionura erecta*.

221 *Eupatorium cannabinum*. Τό ὄνομα προέρχεται ἀπό τόν βασιλιά τοῦ Πόντου Εὐπάτορα.

222 *Agrimonia eupatoria*. Φυτό θεωρούμενο εὐεργετικό γιά τό σηκῶτι.

223 *Lithodora zahnii*. Ένδημικό φυτό τῆς Μάνης.

224 *Tordylium arulum*. Ἐνα εἶδος καυκαλήθρας πού χρησιμοποιοῦσαν οἱ ἀρχαῖοι γιά τούς πόνους τῶν νεφρῶν.

225 *Alcea rosea*. Εἶδος διακοσμητικῆς μολόχας.

226 *Globularia alypum*, κ. σέννα, ἓνας μικρός θάμνος μέ γαλάζια λουλούδια.

τροπίνη χρησιμοποιείται ακόμα και σήμερα στην οφθαλμολογία.

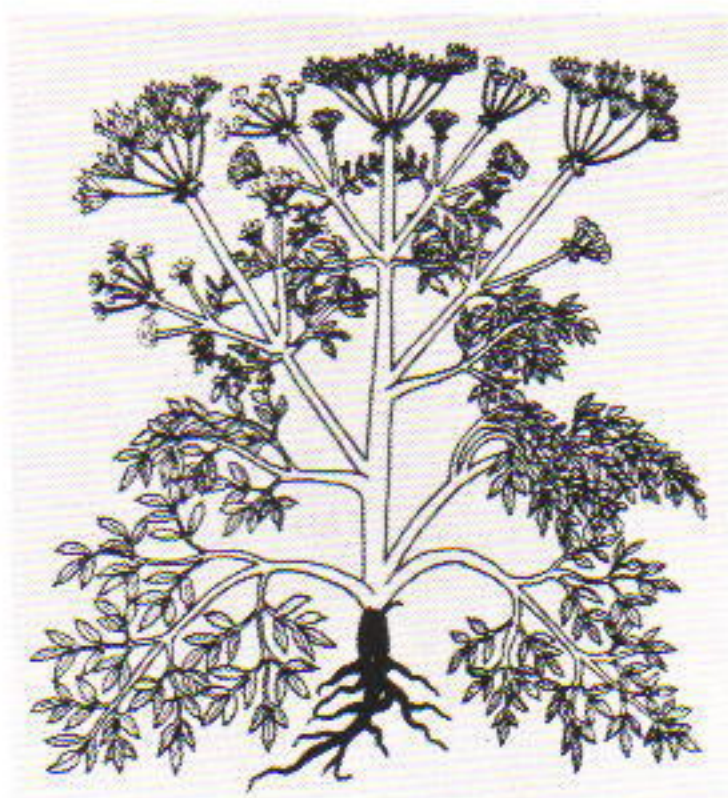
227 Τή δηλητηριώδη ενέργεια του κόνιου (*Conium maculatum*) αναφέρει ο Πλάτων στη καταδίκη σέ θάνατο του Σωκράτη. Ο Διοσκορίδης (4.79) περιγράφει τό φυτό σάν «άδυνατίζον», «παυσίπονον» καί «τερματίζον τήν ζωήν». Ο Πλίνιος (25.151) προσθέτει ότι τό κόνιον είναι μέν μισητόν, αλλά προσφέρει καί πολύτιμες υπηρεσίες σέ πολλούς ανθρώπους.

188 Μιά ώραία περιγραφή του πολύχρηστου φάρμακου παναγιόχορτο (*Teucrium polium*) μάς άφησε ο Πλίνιος (21.19.84). Κατά τόν Μουσαίο καί τόν Ήσίοδο, νά αλείφεται μέ «πόλιον» όποιος έπιδιώκει δόξα καί άξία καί τό φυτό νά καλλιεργείται καί νά βρίσκεται πάντα διαθέσιμο γιά τά δαγκώματα τών φιδιών. Οι γιατροί τό έδιναν μέ ξύδι στους σπληνοπαθείς καί μέ κρασί σ' αυτούς πού υπόφεραν από τό σηκώτι. Στίς γυναίκες τό βότανο κάνει καλό στους πόνους του στομαχιού, εκκενώνει τήν κύστη καί έπιδρά στα έρεθισμένα μάτια. Γιά τό στομάχι όμως είναι βλαβερό καί προκαλεί πονοκέφαλο. Τό κοινό όνομα «παναγιόχορτο» όφείλεται στίς θεραπευτικές καί προστατευτικές ιδιότητες του φυτού. Στή σύγχρονη λαϊκή ίατρική τό εκχυμα του φυτού συνιστάται γιά τό έλκος του στομαχιού καί γι' αυτό υπάρχει καί τό όνομα «στομαχοβότανο».

191 'Ανάλογες προστατευτικές ιδιότητες αποδίδονται από τήν αρχαιότητα καί στην άσκέλλα (*Urginea maritima*), πού κάθε φθινόπωρο ύψώνει τά ώραία άνθισμένα βλαστάρια της πάνω από ένα μέτρο ύψος. Η κρεμμύδα χρησίμευε από τήν αρχαιότητα σά φυλαχτό καί τή κρεμοϋσαν πάνω από τίς πόρτες τών σπιτιών. 192 'Ακόμα καί ο Διοσκορίδης (2.202) εκθειάζει τήν κρεμμύδα κρεμασμένη πάνω από τήν πόρτα καί κατατάσσει τήν άσκέλλα στους «πάνακες». Κι' ο σπουδαίος Πυθαγό-

IV.
Βοσκοτόπια
του
Παρνασσού.

227 Τό κόνιον (*Conium maculatum*), από μεσαιωνική εικόνα.

ρας ακολουθοῦσε αὐτή τή συνήθεια. Τό γιγαντιαῖο κρεμμύδι, πού ἐπιζεῖ στήν καλοκαιρινή ξηρασία γιά νά βγάλει τό φθινόπωρο τούς ψηλούς στάχεις λουλουδιῶν, συμβολίζει τή δύναμη πού ἤθελαν νά περάσουν στά κτήματα καί στά σπίτια τους. Γιά τούς Ἰπποκράτειους ἡ ἀσκέλλα ἦταν ἓνα ἀπό τά πιό ἀρχαῖα φαρμακευτικά φυτά.

Γιά ὅλες τίς ἀρρώστιες ἦταν τελικά καί τό «δωδεκάθεον» τῶν ἀρχαίων, πού ἴσως νά ταυτίζεται μέ ἓνα βουνήσιο εἶδος ἀπό τά φυτά γνωστά σάν παναγίτσες τήν *Primula elatior*. Σύμφωνα μέ ἄλλες πηγές ¹⁸⁹ τό δωδεκάθεον ἦταν ἓνα φάρμακο, φτιαγμένο ἀπό δώδεκα βότανα. Τά λουλούδια του τά συλλέγουν οἱ δρυάδες μέ τό νέο φεγγάρι καί τά προσφέρουν στούς ἀνθρώπους γιά τή μελαγχολία.

Τά φάρμακα τῶν γιατρῶν

Ὡς τά χρόνια αὐτά ἡ θεραπεία τῶν ἀρρώστων ἦταν κυρίως ἔργο τῶν θεῶν καί τῶν μάγων. Μέ τό πέρασμα ὅμως τοῦ χρόνου ἡ συνειδητοποίηση τῆς πραγματικότητας καί ἡ ἐρμηνεία τῶν συμπτωμάτων κάθε ἀρρώστιας τοῦ ἀνθρώπου ἐξελείχθηκαν σέ ἰατρική ἐπιστήμη. Ὁ Ἰπποκράτης καταπολέμησε μέ πάθος τήν παλιά πίστη στήν ὑπερφυσική προέλευση κάθε ἀρρώστιας καί ὁ Διοσκορίδης, σάν ἐμπειρικός, διαπίστωσε τίς θεραπευτικές ιδιότητες τῶν φαρμάκων του, ἀλλά γιά πολύ καιρό ἡ γνώση καί ἡ δεισιδαιμονία ἐξακολουθοῦσαν νά συνυπάρχουν. Ἡ πίστη ἄλλωστε στήν ὑπερφυσική δύναμη διαφόρων βοτάνων ἔχει, σέ ὀρισμένες περιπτώσεις, διατηρηθεῖ ὡς καί σήμερα.

Εἶναι φυσικό γιά ἓνα λαό πού ἦταν συνεχῶς μπλεγμένος σέ πολέμους, τά θεραπευτικά βότανα νά εἶχαν ιδιαίτερη σημασία στή φαρμα-

228

229

230

231

232

233

228 Πολλές γαλα-
τσίδες είχαν για τόν
Διοσκορίδη φαρμακευ-
τικές ιδιότητες. Στην
φωτογραφία μας, ή
Euphorbia characias.
229 *Sempervivum*
marmoreum.

230 *Centaureum*
erythraea.

231 *Inula viscosa*, ή ψυλλήθρα, πού άρωματίζει τήν ύπαιθρο τό φθινόπω-
ρο.

232 Ή γεντιανή του Άσκληπιου (*Gentiana asclepiadea*).

233 Πικροδάφνες στό Λυβικό Πέλαγος τής Κρήτης.

234

235

236

237

238

239

240

- 234 Άβρουνιές (*Tamus communis*), φυτό τοῦ κενταύρου Χείρωνα.
 235 *Osyris alba*. Τό πλευριτόξυλο. Φυτό πού χρησίμευε στούς ἀρχαίους Ἕλληνες γιά νά φτιάχνουν ἕνα εἶδος σαπούνι.
 236 *Salvia sclarea*. Ἕνα ἀρωματικό φυτό συγγενές μέ τό φασκόμηλο.
 237 *Valeriana crinii*. Ἕνα εἶδος νανώδους βαλεριάνας τῶν βράχων.
 238 *Silene graeca*.
 239 *Ononis spinosa*.
 240 *Veronica chamaedrys*.

κολογία. Έτσι οί ἀρχαῖοι μᾶς μετάδωσαν πληροφορίες γιά πολλά βότανα πού θαύμαζαν, γιά τήν ἀποτελεσματικότητά τους στίς πληγές κάθε εἴδους.

193 «Λυσιμαχία» ἔλεγαν οί ἀρχαῖοι ἓνα εἶδος αἰμοστατικοῦ βότανου (*Lysimachia atropurpurea*), θέλοντας νά τιμήσουν τή μνήμη τοῦ Λυσίμαχου τοῦ στρατηγοῦ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καί παντοδύναμου ἄρχοντα τῆς Θράκης, πού πρωτοβρῆκε τό φυτό αὐτό καί τό χρησιμοποίησε μέ ἐπιτυχία γιά νά γιαιτρέψει τίς πληγές τῶν στρατιωτῶν του. Τήν αἰμοστατική ιδιότητα τοῦ φυτοῦ ἀναφέρει καί ὁ Διοσκορίδης (4.3) συνιστώντας το ἰδιαίτερα γιά τίς αἰμορραγίες τῆς μύτης. Ἐτυμολογικά τό ὄνομα τοῦ φυτοῦ μπορεῖ νά προέρχεται καί ἀπό τό «λυσι-μαχεῖν», δηλαδή τό σταμάτημα τῆς μάχης, πού εἶναι καί ἡ ὥρα γιά τήν ἐπίδεση τῶν τραυμάτων.

195 Γιά τή θεραπεία τῶν πληγῶν χρησίμευε καί τό «βαλσάμινο» (*Hypericum sp.*), πού ἦταν συγχρόνως καί δραστικό φάρμακο γιά τήν ἰσχιαλγία. Σύμφωνα μέ μιά ἐκδοχή, τό φυτό αὐτό, πού τό περιγράφει ὁ Διοσκορίδης (3.50) σάν «χειρώνειον πάνακες», κατάλληλο γιά τά δαγκώματα φιδιῶν, ἴσως νά εἶναι τό βαλσάμινο τό ὀλυμπιακόν (*Hypericum* 196 *olympicum*). Πολλά ἄλλα φυτά, ὅπως τό *Thalictrum orientale* ἢ τά διάφορα εἶδη δρακοντιᾶς (οἶκογ. *Araceae*), τά θεωροῦσαν ἐπίσης οί ἀρχαῖοι σάν θεραπευτικά βότανα γιά τραύματα.

200 Τό φυτό τῶν τοίχων καί χαλασμάτων «περδικάκι» (*Parietaria judaica*), πού ἀνθίζει ὅλο τό καλοκαίρι, συνδέεται στενά μέ μιά ἱστορία τοῦ Περικλῆ πού μᾶς διηγεῖται ὁ Πλίνιος (22.17). Ἐνας ἀπό τοὺς ἐργάτες πού δούλευε στόν Παρθενῶνα εἶχε πέσει ἀπό τή στέγη τοῦ ναοῦ καί εἶχε τραυματισθεῖ σοβαρά. Ἐκείνη τήν ὥρα ἐμφανίσθηκε ἡ Ἀθηνᾶ στόν Περικλῆ καί τοῦ ὑπόδειξε τό βότανο περδικάκι, πού φυτρώνει ἄφθονο στήν Ἀκρόπολη, γιά νά περιποιηθεῖ τόν ἐργάτη. Πραγματικά ὁ Περικλῆς γιάτρεψε τίς πληγές τοῦ δούλου βάζοντας ἀπάνω τους φύλλα ἀπό περδικάκι. Ἀπό τότε οί ἀρχαῖοι ὀνόμασαν τό φυτό «παρθένιον» σέ ἀνάμνηση τῆς Ἀθηνᾶς - Παρθένου, ἀπ' ὅπου καί τό δεύτερο κοινό ὄνομα «παρθενούδι». Ὁ Διοσκορίδης (4.86) ὀνομάζει τό περδικάκι καί «ἐλξίνη» ἀναφέροντας τίς δροσιστικές καί στυπτικές του ιδιότητες. Τό φυτό αὐτό χρησιμοποιεῖται καί σήμερα ἀκόμα σάν καταπραῦντικό καί ἀντιφλογιστικό φάρμακο.

199 Τίς κοπανισμένες ρίζες τοῦ πυράκανθου (*Pyracanthus coccinea*) χρησιμοποιοῦσαν οί ἀρχαῖοι γιά νά βγάζουν τ' ἀγκάθια ἀπό τό δέρμα. Ὁ Θεόφραστος ἄφησε λεπτομερῆ περιγραφή τοῦ ἀγκαθωτοῦ αὐτοῦ

θάμνου, δίνοντάς του τό ὄνομα «ὄξυάκανθος». Ὁ πυράκανθος εἶναι σήμερα περισσότερο γνωστός ὡς καλλιεργημένος καλοπιστικός θάμνος, ἀλλά ἐξακολουθεῖ νά εἶναι αὐτοφυής στή βόρεια Ἑλλάδα.

«Ὁφιοστάφυλο» ἔλεγε ὁ Διοσκορίδης (4.181) τό σημερινό ποντικοστάφυλο (*Bryonia dioica*) θέλοντας προφανῶς νά δείξει τή μεγάλη τοξικότητα τοῦ φυτοῦ. Στίς ρίζες, τά φύλλα καί τούς καρπούς ἀπόδιδαν μεγάλες θεραπευτικές ἰκανότητες, ἰδίως σέ οἰδήματα, φλεγμονές, ἐπιληψία καί δαγκώματα φιδιῶν. Ὅμως ὁ Διοσκορίδης προειδοποιεῖ ὅτι ἡ χωρίς ἔλεγχο χρήση τοῦ φάρμακου μπορεῖ νά ἔχει δυσάρεστες συνέπειες. Ὁ Ἱπποκράτης μεταχειρίζεται τή ρίζα τοῦ ποντικοστάφυλου γιά τόν τέτανο. Οἱ καρποί χρησιμοποιόνταν καί γιά τήν ἀποτρίχωση δερμάτων ζώων.

Τό χολοκούκι (*Daphne gnidium*), ἕνας μικρός θάμνος μέ μακρουλά φύλλα, ἄσπρα λουλούδια, καί κόκκινους καρπούς, εἶναι ἴσως ἡ «χαμελαία» τοῦ Διοσκορίδη (4.169), πού τήν ὀνομάζει καί «κνιδικόν κόκκον», γιάτί ὅπως μᾶς λέει, τό ἄγαλμα τῆς Ἀφροδίτης τῆς Κνίδου ἦταν στολισμένο μέ στεφάνι ἀπό χολοκούκι. Μέ τούς καρπούς τοῦ φυτοῦ ἔφτιαχναν καί τό «κνιδικόν ἔλαιον», πού ἦταν καθαρτικό καί χρησιμοποιεῖται καί σήμερα ἀκόμα γιά τόν ἴδιο σκοπό. Ἡ βουνήσια δάφνη ἡ ἐλαιοειδής, κοινῶς χαμολιά (*Daphne oleoides*), μᾶλλον δέν θά ἦταν γνωστή στό Διοσκορίδη γιάτί φυτρώνει σέ μεγάλα ὑψόμετρα πού δέν ἦταν τότε εὐκόλα προσιτά. Πάντως ὁ Θεόφραστος περιγράφει ἕνα εἶδος τέτοιου φυτοῦ (6.2.2) μέ φύλλα ἐλαιόμορφα πού ὅμως ξεχωρίζει σαφῶς ἀπό τό χολοκούκι.

Στά θαυματουργά βότανα τῶν ἀρχαίων ὑπάγεται καί ὁ δίκταμος (*Origanum dictamnus*). Τόν ὀνόμαζαν καί «ἀρτεμίδιον» δίνοντάς του τό ὄνομα τῆς θεᾶς πού πλήγωνε μέ τά δηλητηριασμένα βέλη της ἀλλά γιάτρευε καί τίς πληγές πού προκαλοῦσε. Ἡ θαυματουργή δύναμη τοῦ φυτοῦ ἐκθειάζεται μέχρι καί τόν 4ο μ.Χ. αἰώνα ἀπό 24 διαφορετικούς συγγραφεῖς. Ἐνδημικό φυτό τῆς Κρήτης, φυτρώνει ἀπό τήν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας ὡς τά 1600 μ., καί ἀποτελοῦσε ἕνα πολύτιμο εἶδος γιά τό ἐξαγωγικό ἐμπόριο τοῦ νησιοῦ. Ὁ Ἱπποκράτης χρησιμοποιοῦσε τόν κρητικό δίκταμο στήν Κῶ γιά τήν χολή, τά πνεμόνια καί σάν κατάπλασμα στά πρηξίματα. Ὁ Διοσκορίδης (3.34) μεταχειρίζονταν τό φυτό γιά νά γιάτρευε τραύματα ἀπό πολεμικά ὄπλα. Μέ τό δίκταμο ἡ Ἀφροδίτη ἔκανε καλά τόν Αἰνεΐα στόν Τρωϊκό Πόλεμο (Βιργίλιος Αἰν. 12.412). Τήν πιο φανταστική ὅμως ἱστορία γιά τή δύναμη τοῦ δίκταμου μᾶς τήν λέει ὁ Ἀριστοτέλης: ὅταν τά ἀγριοκάτσικα στόν Ψη-

241/242

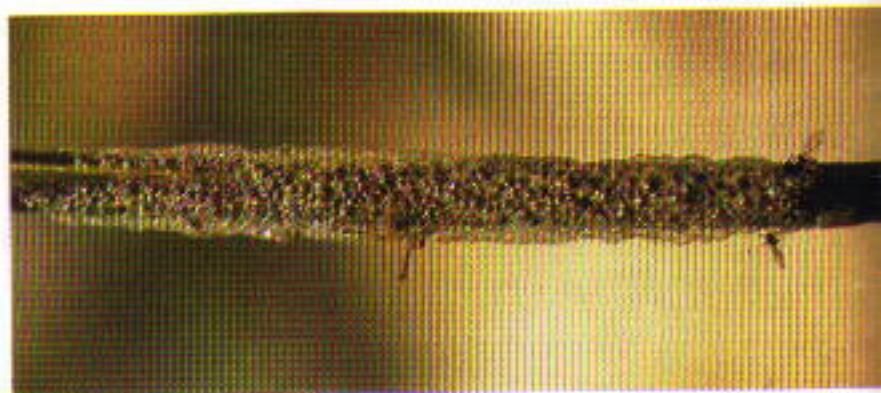
243

246

244

245

241/242 Ένα σπάνιο είδος φουσκούδι (*Silene compacta*).

243 *Cerinthe major*.

244 Η πικραγουριά (*Ecballium elaterium*). Μέ το παραμικρό άγγιγμα οι καρποί τινάζουν τούς σπόρους σε μεγάλη απόσταση.

◁ 245 Μίσχος είδους σιληνής που δείχνει τό ίξῶδες μέρος.

◁ 246 Ένα περίεργο κηκίδιο τής άγριοτριανταφυλλιᾶς.

247 Οί περιγραφές του φλαμανδοῦ *O. Darper* (1703) ἔχουν πολλές φανταστικές ιστορίες από τήν Ἑλλάδα. Μιά άπ' αὐτές, που πηγάζει από τόν Ἄριστοτέλη, μιλά για τά άγριοκάτσικα τής Κρήτης, που όταν τραυματισθοῦν τρώνε δίκταμο καί γίνονται καλά.

λορείτη δέχονταν τά δηλητηριασμένα βέλη τῶν κυνηγῶν ἔτρωγαν δίκταμο, καί ἔτσι απόβαλαν τά βέλη καί ἔκλειναν οί πληγές τους.

ἌΟ Θεόφραστος (9.16.1) ἐπανάλαβε τήν ιστορία του μεγάλου του δάσκαλου καί ὁ μῦθος αὐτός ἐξακολούθησε ν' ἀπασχολεῖ τοὺς ξένους περιηγητές μέχρι τόν 17ο αἰώνα. Στο μεσαίωνα, τά μοναστήρια ἔ- 247 φιαχναν ἕνα ποτό, που εἶχε μέσα δίκταμο, καί σήμερα ἀκόμα τά καλά βερμούτ ἀρωματίζονται μέ δίκταμο.

Οί ἀρχαῖοι χρησιμοποιοῦσαν διάφορα βότανα καί για τά ἐσωτερικά ὄργανα του σώματος. Τό κορακόχορτο (*Digitalis sp.*) ἦταν ὅπως καί 208 σήμερα ἕνα περιζήτητο τονωτικό τής καρδιάς. Τό εὐπατόριον (*Eupatorium cannabinum*) τό ἔλεγε ὁ Διοσκορίδης (4.41) καί «ἥπατίτη» γιατί 221 εἶχε θεραπευτική ἐπίδραση στό σηκῶτι. ἌΟ Πλίνιος δίνει στό φυτό βασιλική αἶγλη γιατί πῆρε τ' ὄνομά του από τόν βασιλιᾶ Εὐπάτορα, που κυβερνοῦσε στόν Πόντο στά 123 - 64 π.Χ. καί χρησιμοποίησε πρῶτος τό βότανο για τό σηκῶτι. Καί ἄλλο βότανο μέ τήν ὀνομασία *Agri- 222 monia eupatoria* ἔχει τό ὄνομα του βασιλιᾶ τής Μαύρης Θάλασσας, γιατί ἔχει ἀνάλογες θεραπευτικές ιδιότητες

Τό φυτό που ἔχει πάρει σήμερα τό ὄνομα *Lithodora* (κ. δαδάκι), ἦ- 223 ταν γνωστό στοὺς παλιούς σάν «λιθόσπερμον». ἌΟ Διοσκορίδης (3.148) του δίνει καί τό ὄνομα «αιγόνυχον». Τά ὀνόματα αὐτά προέρ-

χονται από τούς σκληρούς σπόρους του φυτού, πού κατά τούς αρχαίους είχαν τή δύναμη νά συντρίβουν τίς πέτρες τῶν νεφρῶν. Καί ὁ Πλίνιος ἀναφέρει τούς σάν μικρά μαργαριτάρια σπόρους πού εἶναι ἀποτελεσματικοί γιά τίς πέτρες τῆς χολῆς. Ἐχουμε κι ἐδῶ ἕνα παράδειγμα ἀπό τήν πίστη πού εἶχαν οἱ ἀρχαῖοι σέ ὀρισμένα βότανα πού, τά ἔβλεπαν σάν θεραπευτικά ἀπό τή μορφή ἢ τό σχῆμα πού εἶχαν τά φύλλα, οἱ καρποί, οἱ ρίζες, κλπ. Ἐνα πολύ ὠραῖο εἶδος ἀπό τό γένος, ἡ

223 *Lithodora zahni*, εἶναι ἐνδημικό του Ταϋγету.

Στά κράσπεδα τῶν δρόμων συναντοῦμε συχνά τήν καυκαλίδα ἢ μοσχολάχανο, ἕνα κοινό μεσογειακό φυτό. Ἀπό τά χρόνια του Διοσκορίδη ἦταν γνωστό σάν «*τορδύλιον*» (3.56). Οἱ γιατροί τῆς ἀρχαιότητος συνιστοῦσαν τό ζουμί του βλαστοῦ, ἀνακατεμένο μέ γλυκό κρασί, γιά τίς ἀρρώστιες τῶν νεφρῶν, ἔπρεπε ὅμως νά παίρνεται γιά 10 μέρες. Ἐνα ἄλλο φυτό γιά ὀρισμένες νεφροπάθειες καί στομαχικές ἀνωμα-

225 λίες ἦταν ἡ μολόχα, πού φυτρώνει παντοῦ. Τό ἔδιναν καί σάν ἕνα εἶδος ἐμβολίου γιά τά δαγκώματα δηλητηριωδῶν ζώων. Οἱ ἀρχαῖοι (Διοσκορίδης 4.177) ἀπόδιδαν ιδιότητες καθαρισμοῦ τῆς χολῆς καί στό

226 φυτό πού λέγεται σήμερα ἀλληλούϊα ἢ σέννα (*Globularia alyrum*). Τό

230 θερμοβότανο (*Centaureum erythraea*) πίστευαν πώς καθαρίζει τό αἷμα καί σήμερα ἀκόμα θεωρεῖται σάν χωνευτικό.

229 Τά σαρκώδη φύλλα του ἀμάραντου (*Sempervivum marmoreum*) περνοῦν καί στήν ἐποχή μας γιά φάρμακα του αὐτιοῦ καί τῶν ματιῶν. Στήν ἀρχαιότητα του ἀπόδιδαν ἀνάλογες ιδιότητες καί τά φύλλα μέσα σέ κρασί τά ἔπαιρναν γιά τήν ταινία του ἐντέρου.

228, 233 Ὁ Διοσκορίδης θεωρεῖ τίς διάφορες γαλατσίδες (*Euphorbia sp.*) καθαρτικές. Ὑπάρχουν στήν Ἑλλάδα πάνω ἀπό 40 εἶδη γαλατσίδες, ὅλες σχεδόν μέ κίτρινα λουλούδια. Ὁ γαλακτώδης χυμός τους προκαλεῖ φλεγμονές στό δέρμα καί σέ ἐσωτερική χρήση εἶναι δηλητηριώδης. Ὁ Διοσκορίδης ἀναφέρει ἐπτά εἶδη μέ τίς ἴδιες ιδιότητες. Μιά συνταγή ἀπό τά χρόνια του Ἴπποκράτη συμβουλεύει 7 σταγόνες πάνω σ' ἕνα σῦκο, πρὶν ἀπό τό φαγητό, γιά τήν ὑδρωπικία. Ἡ κίτρινη παπαρού-

213 να (*Glaucium flavum*), πού συχνά συναντοῦμε τό καλοκαίρι στίς παραθαλάσσιες περιοχές, εἶναι γιά τόν Θεόφραστο δραστικό καθαρτικό.

209 Ἡ βουζιά (*Sambucus ebulus*), μέ τά μυρωδάτα λουλούδια καί τούς μαύρους καρπούς, ἦταν ἐπίσης καθαρτικό γιά τούς ἀρχαίους (Διοσκορίδης 4.171). Γιά τό φάρμακο μεταχειρίζονταν τούς καρπούς καί τό φλοιό, ἐνῶ ὁ κόκκινος χυμός τῶν καρπῶν χρησίμευε γιά τό χρωματισμα του κρασιοῦ.

Ἡ ρετινολαδιά (*Ricinus communis*) ἦταν γνωστή στὸν Διοσκορίδη 211
μέ τὸ ὄνομα «κρότων» γιατί ὁ σπόρος τῆς μοιάζει μέ τὸ ὁμώνυμο ἔν- 212
τομο (τσιμούρι). Λέει ὅτι τὸ λάδι τῆς ρετινολαδιάς δέν εἶναι φαγώσι-
μο, ἀλλὰ πολὺ κατάλληλο γιὰ λυχνάρια. Καί ὁ Ἱπποκράτης δέν φαίνε-
ται νά γνώριζε τίς καθαρκτικές ιδιότητες τοῦ ρετινολάδου, ἐνῶ ὁ Ἡ-
ρόδοτος (2.94) γράφει ὅτι τὸ χρησιμοποιοῦσαν σέ μεγάλη κλίμακα οἱ
Αἰγύπτιοι. Τὸ τροπικὸ αὐτὸ δέντρο προφανῶς ἔχει εἰσαχθεῖ στήν Ἑλ-
λάδα σάν καλωπιστικὸ καί ἔχει σιγά σιγά ἐγκλιματισθεῖ στὸν τόπο μας.
Στίς τροπικές χῶρες ἡ ρετινολαδιά καλλιεργεῖται γιὰ τὸ λάδι τῆς πού
χρησιμεύει γιὰ βιομηχανικούς σκοπούς. Ἐπειδὴ τὸ ρετινολάδο δέν
παγώνει καί στίς πολὺ χαμηλές θερμοκρασίες καί μένει λεπτόρευστο,
ἔχει μεγάλη ἀξία γιὰ τὴ λίπανση εὐπαθῶν μηχανημάτων. Ὁ ὠμὸς καρ-
πὸς τῆς ρετινολαδιάς εἶναι πολὺ δηλητηριώδης καί εἶναι θανατηφό-
ρος σέ δόση τριῶν ἕως δέκα σπόρων.

Ἡ ἀγκαθιά ἢ παπαδίτσα ἦταν γνωστή στοὺς ἀρχαίους μέ τὸ ὄνομα
«ἠρύγγιον». Πιθανόν τὸ ὄνομα νά προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐρυγή (ρέψιμο), 210
ἀφοῦ ὁ Διοσκορίδης (3.21) καί ὁ Θεόφραστος (6.1.3) συνιστοῦσαν τὴ
ρίζα του γιὰ τὰ φουσκώματα τοῦ στομαχιοῦ. Ἐνα πολὺ ὠραῖο εἶδος
τοῦ γένους, τὸ *Eryngium maritimum*, μέ τὰ ἀσημοπράσινα φύλλα καί
τὰ γαλάζια λουλούδια, στολίζει ἀκόμα τίς ἑλληνικές παραλίες, ἀλλὰ
κινδυνεύει στὸ τόπο μας καί ἀλλοῦ ἀπὸ τὴ συλλεκτικὴ μανία τῶν του-
ριστῶν, πού τὸ μαζεύουν γιὰ ἐνθύμιο.

Διάφορα βότανα χρησίμευαν στή θεραπεία τῶν ἀναπνευστικῶν
ὀργάνων. Τὸ πολυκόμπι (*Ephedra fragilis*) περιγράφεται ἀπὸ τὸν Διο- 215
σκορίδη (4.48) μέ ιδιότητες ἀνάλογες μ' αὐτές πού ἔχουν τὰ σύγχρο-
να ἀποχρεμπτικά φάρμακα. Ἡ ἀποτελεσματικότητά τῆς ἐφεδρίνης σὲ 214
ἄσθμα ἦταν ἤδη γνωστὴ στοὺς Κινέζους ἐδῶ καί 5000 χρόνια. Τὴ χα-
μολεύκη ἢ καί βήχανι (*Tussilago farfara*), πού εἶναι σήμερα συστατικὸ
γιὰ πολλὰ ἀντιβηχικά φάρμακα, τὴν ταυτίζουμε μέ τὸ «βήχιον» τοῦ
Διοσκορίδη (3.116), δηλαδή φάρμακο γιὰ τὸ βῆχα. Τὸ φυτὸ τὸ χρησι-
μοποιοῦσαν ἀκόμα καί οἱ Ἱπποκράτειοι σέ ἀρρώστιες τοῦ ἀναπνευστι-
κοῦ συστήματος δίνοντας τὴ ρίζα του ἀνακατεμμένη μέ μέλι καί γάλα.
Σάν ἀντιβηχικὸ θεωροῦσαν καί τὸ βρωμόμουρο (*Marrubium veluti-
num*), τὸ «πράσιον» τοῦ Διοσκορίδη (3.109), ἓνα μικρὸ θάμνο πού 217
φυτρώνει σέ ὑπαλπικά λιβάδια.

Τὸ φασκόμηλο (*Salvia sp.*) ἦταν ἓνα ἀγαπητὸ ρόφημα γιὰ τοὺς ἀρ- 218
χαίους. Ὁ Θεόφραστος, ὁ Διοσκορίδης καί ὁ Πλίνιος γράφουν μέ πολ-
λές λεπτομέρειες γιὰ τὴ χρησιμοποίησή του σέ θεραπευτικούς σκο-

πούς. Καί σήμερα τό φασκόμηλο θεωρεῖται σάν ἓνα ἀπό τά πιό ἀποτελεσματικά θεραπευτικά φυτά καί συνιστᾶται γιά κρυολογήματα, τίς παθήσεις τοῦ λαιμοῦ, τόν πυρετό, τό στομάχι, τούς ρευματισμούς, ἀκόμα καί γιά τήν τόνωση τῆς μνήμης. Ὁ Διοσκορίδης (3.35) μεταχειρίζεται τά βρασμένα φύλλα του γιά τό βάψιμο τῶν μαλλιῶν.

Τά δηλητήρια καί τά ἀντίδοτά τους εἶχαν στήν ἀρχαιότητα ξεχωριστή θέση ἀνάμεσα στά φάρμακα. Ἐνα φυτό, πού καλλιεργοῦσαν στήν ἀρχαιότητα, ἀλλά ὑπάρχει καί ἄγριο, εἶναι ὁ ἀπήγανος (*Ruta sp.*) πού ἦταν φημισμένο σάν ἀντίδοτο στά δαγκώματα τῶν φιδιῶν καί ἄλλων δηλητηριάσεων, ἀλλά καί σάν ἀποτελεσματικό φάρμακο γιά τή δύσπνοια (Διοσκορίδης 3.45). Οἱ Ἱπποκράτειοι χρησιμοποιοῦσαν τόν ἀπήγανο καί κατά τῆς ὑστερίας καί ὁ Πλίνιος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι οἱ ζωγράφοι καί οἱ γλύπτες ἔβαζαν ἀπήγανο μέσα στό φαί τους γιά νά διατηρήσουν γερά μάτια. Ὁ Ἀθήναιος (3.85) λέει πώς οἱ καλεσμένοι τοῦ Κλέαρχου ἀπό τήν Ἡράκλεια ἔτρωγαν προληπτικά ἀπήγανο γιατί ἤξεραν ὅτι ὁ τύραννος εἶχε σκοπό νά τούς δηλητηριάσει μέ ἀκόνιτον. Ἐνα πολυζήτητο ἀντίδοτο ἦταν καί ἡ ἀγριολεβάντα (*Lavandula stoechas*).

Οἱ τοξικές ιδιότητες τῆς ἀγριοκαππαριᾶς ἢ ψόφου (*Cionura erecta*) ἦταν γνωστές στούς ἀρχαίους πού τή χρησιμοποιοῦσαν σάν δόλωμα γιά τά ζῶα. Τά φύλλα, ὅπως τό ἀναφέρει ὁ Διοσκορίδης (4.81), τά ἔκαναν μικρά ψωμάκια καί τά ἔδιναν στ' ἀδέσποτα σκυλιά, στίς ἀλεπούδες καί στούς λύκους. Ὄταν τά ἔτρωγαν τά ζῶα πάθαιναν παράλυση στά πόδια τους. Σύμφωνα μέ ταξιδιωτικές περιγραφές τοῦ περασμένου αἰῶνα, ἡ φλούδα τοῦ ψόφου δινόταν ἀκόμα ἐκείνη τήν ἐποχή στή Σαλαμίνα σέ λυσσασμένα σκυλιά. Ἀντίθετα ὁ Πλίνιος (25.2.6) ἔδινε στά σκυλιά ρίζα ἀγριοτριανταφυλλιᾶς (*Rosa canina*) γιά τόν ἴδιο σκοπό.

Γιά τήν προστασία ἀπό ἄγρια ζῶα, ἀλλά καί κουνούπια, οἱ ἀρχαῖοι ἔκαιγαν ὀρισμένα φυτά, ὅπως τήν ψυλλήθρα (*Inula viscosa*) τό μικρό αὐτό θάμνο, πού στολίζει τό φθινόπωρο τά κράσπεδα τῶν δρόμων μέ τά κίτρινα λουλουδάκια του.

Τή γεντιανή ὀνομάζει ὁ Διοσκορίδης (3.3) καί «ρίζα κενταύρου», γιατί εἶχε πραγματικά πολλές θεραπευτικές ιδιότητες, πού πιθανόν νά χρησιμοποίησε καί ὁ κένταυρος Χείρων. Ἐνα εἶδος, ἡ *Gentiana asclepiadea*, πού μέ τή σειρά της ἔχει πάρει τ' ὄνομα τοῦ Ἀσκληπιοῦ, φυτρώνει ἀκόμα σήμερα σέ πολλά ὑγρά μέρη καί ἰδιαίτερα στό δροσερό Πήλιο, πατρίδα τοῦ Χείρωνα καί τόπο τῶν βοτανολογικῶν σπουδῶν

του Ἀσκληπιού. Τό ἐπιστημονικό ὄνομα *Gentiana* προέρχεται ἀπό τό βασιλιά Γέντιον τῆς Ἰλλυρίας, ὅπου τό φυτό, κατά τόν Πλίνιο, ἦταν ἄφθονο. Ὁ Γέντιος ζοῦσε τό 2ο π.Χ. αἰώνα καί λέγεται ὅτι ἦταν ὁ πρῶτος πού ἀναγνώρισε τή φαρμακευτική ἀξία τοῦ φυτοῦ στή μάχη κατά τῆς πανούκλας. Καί σήμερα ἀκόμα ἡ ρίζα τῆς γεντιανῆς θεωρεῖται σάν ἀντιπυρετική. Ἴσως ἡ τελευταία αὐτή ιδιότητα νά βοηθοῦσε στή καταπολέμηση τῆς πανούκλας.

Μεταξύ τῶν ἡρεμιστικῶν τοῦ Διοσκορίδη εἶχε ιδιαίτερη θέση ἡ βαλεριάνα (1.6). Γι' αὐτό, ἓνα ἀπό τά εἶδη αὐτοῦ τοῦ φυτοῦ ἔχει πάρει τ' ὄνομα *Valeriana dioscoridis*. Οἱ Ἱπποκράτειοι συνιστοῦσαν τήν βαλεριάνα γιά τά γυναικεῖα νοσήματα. Ὡς τοῦς νεώτερους χρόνους, οἱ γιατροί ἔδιναν στούς ἄρρωστους τσαῖ βαλεριάνας καί κρασί βαλεριάνας γιά τήν ἐπιληψία, χορεία, ὑστερία καί ἄλλες ἀνάλογες νευρικές παθήσεις. Ἐπειδή στήν ἀρχαιότητα θεωροῦσαν αὐτές τίς ἀρρώστιες σάν ἔργο τοῦ διαβόλου, ἡ ρίζα τῆς βαλεριάνας περνοῦσε σάν παντοδύναμο ἀντίδοτο στή μαγεία καί οἱ ἄνθρωποι εἶχαν πάνω τους ἓνα κομμάτι τέτοιας ρίζας γιά φυλαχτό. 237

Ἡ πικραγγουριά (*Ecballium elaterium*) περνοῦσε ἐπίσης σάν πανί-σχυρο φάρμακο γιά ὅλες τίς ἀρρώστιες. Ὁ ἀνίδεος περιπατητής τρομάζει ὅταν μέ τό ἄγγιγμα ἑνός ὠριμου καρποῦ προκαλεῖ τό ξετίναγμα τῶν σπόρων, πού φεύγουν σά βολίδες. Γι' αὐτό καί ὁ Πλίνιος ἀρχίζει τήν περιγραφή γιά τά θαύματα τῆς φύσης στά κηπουρικά φυτά μέ τή περίπτωση τῆς πικραγγουριάς. Καί ἐξηγεῖ πώς ἀπ' αὐτή παρασκευάζεται τό «ἐλατήριον», ὁ ἀποξηραμένος στόν ἥλιο χυμός τοῦ καρποῦ, πού εἶναι βοήθημα γιά πολλές ἀρρώστιες τῶν ματιῶν, τῶν δοντιῶν, τῶν ὄγκων τῶν αὐτιῶν, τήν κώφωση, τήν ψώρα κλπ. Κανένα φάρμακο δέν κρατᾶ τόσο καιρό. Ὅσο παλιότερο εἶναι τόσο καλύτερο. Ὁ Θεόφραστος (9.13.1) ἀναφέρει ἓνα γιαντρό πού μεταχειρίστηκε χάπια διακοσίων ἐτῶν μέ τά καλύτερα ἀποτελέσματα. Προκαλεῖ τοῦς πιό δυνατούς ἔμετούς κι αὐτό κατά τόν Θεόφραστο εἶναι χαρακτηριστικό τῆς δυνάμης του. 244

Ἄλλο σπουδαῖο φαρμακευτικό φυτό ἦταν ὁ ἀγιάννης (*Salvia sclarea*), ἓνα ψηλό φυτό μέ δυνατή μυρωδιά, πού φυτρώνει στά βουνά. Στά νεώτερα χρόνια τό μεταχειρίζονταν γιά νά κάνουν μοσχάτο τό κρασί. Τό ἐπιστημονικό ὄνομα τοῦ εἶδους *sclarea* προέρχεται ἀπό τό λατινικό *clarus*, πού σημαίνει καθαρό, πράγμα πού δείχνει ὅτι τό χρησιμοποιοῦσαν γιά τά μάτια. Ὄταν βάλουμε ἓνα σπόρο τοῦ φυτοῦ κάτω ἀπό τό βλέφαρο δημιουργεῖται μιά κολλώδης οὐσία πού βοηθᾶ ἀ- 236

ποτελεσματικά στην αποβολή κάθε ξένου σώματος από τό μάτι.

Πολλά φυτά χρησιμοποιούσαν οί ἀρχαῖοι καί στά κοσμητικά παρασκευάσματα. Ἔτσι, ὁ Πλίνιος (27.88) ἀναφέρει τό πλευριτόχορτο (*O-*
235 *syris alba*), πού οί κόκκινοι καρποί του ἔδιναν ἓνα σαπούνι γιά τίς γυ-
ναῖκες. Στά βότανα τοῦ Χείρωνα ἀνήκουν καί οί ἀβρουνιές (*Tamus*
234 *communis*), πού ὁ Διοσκορίδης ὀνομάζει ἀγριόκλημα καί συνιστᾷ τούς
καρπούς του γιά τίς φακίδες καί τούς λεκέδες γενικά τοῦ δέρματος.
Στή σημερινή ὁμοιοπαθητική, ἐξάγεται ἀπό τή ρίζα τῆς ἀβρουνιάς μιᾶ
οὐσία πού γιатρεύει τά ἐγκαύματα τοῦ ἡλίου. Καταπλάσματα μέ φύλ-
243 λα ἀπό νερολάχανο (*Cerinthē major*) ἐξαφανίζουν κατά τόν Διοσκορί-
δη (2.217), λεκέδες ἀπό τά νύχια τῶν χεριῶν, ἀλλά καί ἀπό τό πρόσω-
πο.

Σύμφωνα μέ τόν Πλίνιο (25.2.6), οί ἀρχαῖοι χρησιμοποιούσαν τή
246 στάχτη ἀπό ἓνα τριχοειδές βλάστημα τῆς τριανταφυλλιᾶς, πού προκα-
λεῖται ἀπό τό κέντρισμα ἑνός ἔντομου, γιά νά φτιάξουν μέ μέλι ἓνα ἔμ-
πλαστρο πού βοηθοῦσε τούς φαλακρούς νά ξαναβγάλουν μαλλιά. Καί
241 τό ἀγκαθωτό φυτό σκόλυμπος (*Scolymus hispanicus*), μέ τά χρυσο-
κίτρινα λουλούδια, χρησίμευε στή κοσμητική. Ὁ Διοσκορίδης (3.14)
καί ὁ Πλίνιος (22.22.43) λένε πώς ἡ ρίζα του, μεταξύ ἄλλων, εἶχε καί
ἀποσμητικές ιδιότητες. Ἔτσι, ὁ Πλίνιος ἀναφέρει τόν γλύπτη Ξενο-
κράτη, πού πλενόταν μ' ἓνα ἐκχύλισμα ἀπό τή ρίζα τοῦ σκόλυμπρου
μέσα σέ κρασί γιά νά ἐξαφανίζει τή μυρωδιά τοῦ ἰδρώτα.

Ὁ Πausanias (9.41.7) στήν περιγραφή τῆς Χαιρώνειας μᾶς μιλά καί
γιά ἓνα εἶδος φαρμακοβιομηχανίας, πού ὑπῆρχε στήν περιοχή. Ἐβρα-
ζαν κρίνους, τριαντάφυλλα καί νάρκισσους καί ἔφτιαχναν ἀλοιφές, πού
εἶχαν παυσίπονες ιδιότητες. Μέ τίς λεπτομέρειες τῆς περιγραφῆς, ὁ
κρίνος πού ἀναφέρει ὁ Pausanias, μπορεῖ ν' ἀναγνωρισθεῖ σάν τό νε-
422 ρόκρινο (*Iris pseudacorus*), πού ἔχει ρίζωμα μέ δεψικές οὐσίες καί
χρησιμοποιόταν παλιότερα στή βυρσοδεψία, ἀλλά ἐπίσης καί στήν ἰα-
τρική.

Εἶναι περίεργο ὅτι κανένα ἀπό τά πάνω ἀπό ἑκατό ἑλληνικά εἶδη
τοῦ φυτοῦ σιληνή (κοινῶς ἀσπροκάρφι, φουσκοῦδι κλπ.) δέν μπόρεσε
ν' ἀναγνωρισθεῖ στά κείμενα τῶν ἀρχαίων, ἐνῶ πρόκειται γιά ἓνα πο-
λύ χαρακτηριστικό γένος, ὅπου πολλά εἶδη ἔχουν κολλητικούς μί-
σχους. Οἱ βοτανικοί ἔδωσαν στά φυτά τό ὄνομα σιληνή σέ ἀνάμνηση
τῶν Σιληνῶν τῆς διονυσιακῆς μυθολογίας πού ἦταν συνεχῶς καλυμ-
μένοι μέ «σάλιον». Μερικοί ἀρχαῖοι συγγραφεῖς ἀναφέρουν καί τή συ-
νήθεια τῶν βοσκῶν ν' ἀλείφουν τά πόδια τους μέ τόν ἀφρό πού βγά-

ζουν πολλά φυτά για να προστατεύονται από τα φίδια. Ίσως η *Silene gigantea* να είναι ένα απ' αυτά τα φυτά.

245

Πολλά από τα σημερινά φαρμακευτικά φυτά δεν μπόρεσαν να ταυτισθούν με φυτά που αναφέρονται από τους αρχαίους. Σ' αυτά ανήκει και η *Veronica*, που είναι τόσο πλούσια σε δεψικές ουσίες και γλυκο- 240 σίδες. Ίσως να είναι το «άλυσσον» του Γαληνού.

Οι αρχαίοι είχαν επίσης διάφορα φάρμακα για τα δόντια. 'Η ανωνίδα (*Ononis spinosa*), βρασμένη με ξύδι, αναφέρεται από τον Διοσκορί- 239 δη (3.18) σαν καταπραϋντικό του πονόδοντου. Τα βατόμουρα τα αναγνώριζε ο Διοσκορίδης σά βαφή για τα μαλλιά, αλλά και σά γαργάρα για τό στόμα, τονωτική τῶν οὔλων.

Είδαμε με μερικά παραδείγματα πώς η ιατρική τῶν αρχαίων βασιζόταν κατά κύριο λόγο στα φαρμακευτικά βότανα, που ή φύση εἶχε τόσο πλούσια χαρίσει σ' αυτόν τόν τόπο, αρχίζοντας από μιά παμπάλαιη εμπειρία στή χρησιμοποίηση τῶν θείων δώρων που προσφέρει ή φύση, μέχρι και τήν καλῶς έννοούμενη ἐπιστήμη στα ἑλληνιστικά χρόνια.

ΤΑ ΔΩΡΑ ΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΑΣ

Οί ἀρχαῖοι εἶχαν ἰδιαίτερη ἐκτίμηση στούς θεούς πού τούς εἶχαν χαρίσει τά πλούτη τῆς γῆς, στήν Ἀθηνᾶ γιά τήν ἐλιά, στό Διόνυσο γιά τό κρασί, στόν Πάνα γιά τά ἄπειρα ἄγρια χόρτα καί βότανα. Τελείως ξεχωριστή ὁμως θέση εἶχε ἡ Δήμητρα, ἡ παντοδύναμη θεά τῆς γεωργίας καί τῆς εὐφορίας. Μέ τήν κυριαρχία της πάνω στή βλάστηση, εἶχε οὐσιαστικά ἐξασφαλίσει τή διατροφή τοῦ ἀνθρώπινου γένους καί οἱ ἄνθρωποι τῆς τό ἀνταπόδιναν μέ πολλή ἀγάπη, λατρεία καί τιμές. Ἡ 248 μεγαλύτερη προσφορά τῆς Δήμητρας ἦταν φυσικά τά δημητριακά.

248 Μέχρι καί τόν 4ο αἰώνα μ.Χ. γιόρταζαν στήν Ἐλευσίνα τά Μυστήρια. Πολλά διακοσμητικά γλυπτά δείχνουν τή συνεχιζόμενη λατρεία τῆς Δήμητρας.

Στά πρῶτα χρόνια τῆς ἱστορίας οἱ ἄνθρωποι ἦταν «συλλογεῖς» καί τρέφονταν μέ καρπούς, ρίζες, φύλλα καί σπόρους ἀπό τά ἄγρια φυτά, πού μάζευαν. Στή νεολιθική περίοδο καί ἀργότερα στά μινωϊκά χρόνια, θεμελιώθηκε ἡ γεωργική καί κηπουρική καλλιέργεια, πού περιλάβαινε ὄχι μόνο τούς κοινούς καρπούς τῶν χωραφιῶν, ἀλλά καί μιά μεγάλη ποικιλία ἀπό φρούτα. Μᾶς τό λέει ὡραῖα ὁ Ὅμηρος ὅταν περιγράφει τό κτῆμα τοῦ Ἀλκίνοου (Ὀδ. 7.112.):

*... δέντρα πλῆθος φαίνονται ἀψηλά καί φουντωμένα·
ἐκεῖ ἀπιδιές, ροδιές, μηλιές μέ τά λαμπρά τά μῆλα,
συκιές γλυκόκαρπες κ' ἐλιές γερές καί φουντωμένες.
Δέ λείπει ὄλοχρονίς καρπός, χειμῶνα καλοκαίρι·
τί ἄλλα τάγερνι τό γλυκό γεννάει κι ἄλλα ὠριμάζει.
Μεστῶνει ἀπίδι, κι ἄλλο ἀνθειῖ, καί μῆλο πᾶς στό μῆλο,
πᾶς στό σταφύλι ἄλλο τσαμπί, καί σῦκο πᾶς στό σῦκο...*

Μέ ανάλογη γλαφυρότητα ο Όμηρος περιγράφει και τό «πολύκαρπο» περιβόλι (Όδ. 24.246) τοῦ γέρο - Λαέρτη στήν Ίθάκη, όταν ο Όδυσσεύς γυρνᾶ στό σπίτι του.

249 Γλυπτό ἀπό τήν Ήλευσίνα. Ή Δήμητρα δείχνει στό νεαρό Τριπτόλεμο τά στάχια γιά νά μάθει ἔτσι τή γεωργία στούς ἀνθρώπους. Ή θεά κρατᾶ ἕνα συμβολικό σκῆπτρο. Ή Περσεφόνη στέκεται πίσω ἀπό τόν Τριπτόλεμο και τόν στεφανώνει μέ λουλούδια. Ἀρχαιολογικό Μουσείο, Ἀθήνα.

Τά όμηρικά έπη δέν μιλοῦν γιά τήν καλλιέργεια λαχανικῶν. Τό ψωμί, τό κρέας καί τό κρασί αποτελοῦσαν τά κύρια συστατικά ενός γεύματος τοῦ Όμήρου. Παρ' όλα αὐτά, οἱ ἀρχαῖοι πρέπει νά ἦταν μεγάλοι χορτοφάγοι, γιατί ὁ Θεόφραστος ἐπανελημμένα μιλά γιά τά πλούτη τῆς ἑλληνικῆς γῆς σέ χορταρικά. Ἀπό μιά περιγραφή τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα, ξέρουμε πώς στό σπιτικό ενός πλούσιο ἀθηναίου, πού τοῦ εἶχαν κατάσχει τήν περιουσία, ὑπῆρχαν μεγάλα ἀποθέματα σέ τρόφιμα, ὅπως ἐλιές, λάδι, κορύανδρον, φακές, λαθούρι, στάρι καί σουσάμι.

Ἐνῶ ἡ Δήμητρα κυριαρχοῦσε στίς ἀπόκρυφες δυνάμεις τῆς βλάστησης, ὁ Θεόφραστος (1.14) ἔδινε σαφεῖς ὁδηγίες γιά τήν καλλιέργεια τῶν σύκων, τῶν σταφυλιῶν, τῆς ἐλιᾶς, ροδιᾶς, ἀμυγδαλιᾶς καί ἀχλαδιᾶς. Γνώριζε ἐπίσης τήν καλλιέργεια φυτῶν μέσα σέ γλάστρες καί στήν Ἀθήνα εἶχε δημιουργήσει ἕνα πειραματικό κτῆμα, ὅπως τό μαρτυρεῖ ἡ ὑπαρξη ενός ὀρόσημου στή βόρεια πλευρά τῆς πλατείας Συντάγματος. Στά βορειοδυτικά τῆς πόλης, ὁ Σωκράτης δίδασκε σ' ἕνα μεγάλο κτῆμα, ὅπου ἀργότερα ὁ Ἀριστοτέλης ἐγκαίνιασε μέ τούς ὀπαδούς του τούς φιλοσοφικούς περιπάτους, πού ἔδωσαν καί τό ὄνομα στούς «περιπατητικούς». Ἡ ὑδρευση ἦταν καί τότε τό μεγάλο πρόβλημα τῆς Ἀθήνας. Γι' αὐτό τό λόγο τά γνωστά περιβόλια τῆς Ἀφροδίτης βρισκόταν στό ρέμμα τοῦ Ἰλισοῦ καί ἡ Ἀκαδημία τοῦ Πλάτωνος, πού εἶχε περιβάλλει ὁ Κίμων μέ σκιερά πλατάνια, στήν ὄχθη τοῦ Κηφισοῦ.

Ἡ ἀξιοποίηση τῶν φυσικῶν πηγῶν διατροφῆς ἦταν μιά ἀπαραίτητη ἀνάγκη τῆς ζωῆς, ἀλλά ὁ ἄνθρωπος πολύ γρήγορα ἔμαθε νά ἐκμεταλλεύεται καί ὅλα τ' ἄλλα μέσα πού τοῦ πρόσφερε ἡ φύση γιά νά ἱκανοποιεῖ τίς καθημερινές του ἀνάγκες. Πολλά ἀρχαιολογικά εὐρήματα μαρτυροῦν τήν χρησιμοποίηση ὑφαντικῶν ὑλῶν γιά τίς κάθε λογῆς ἀνάγκες τῆς καθημερινῆς ζωῆς καί φυτικῶν χρωμάτων γιά τήν ἱκανοποίηση τῶν αἰσθητικῶν ἀπαιτήσεων.

Στήν αρχή ό άνθρωπος τρεφόταν μέ άγριόχορτα. Τό άγριο καρότο *Daucus carota*, ό πρόγονος του περιβολαρίσιου καρότου, δέν είχε ού- 250,251
τε ένα δάχτυλο πάχος. Τρωγόταν βραστό όπως και σήμερα. Άργότε-
ρα, οί αρχαίοι ανακάλυψαν πώς τά φύλλα του άγριου καρότου είχαν
θεραπευτικές ιδιότητες και κυρίως για τά καρκινώματα (Διοσκορίδης,
3.52).

Και ή μαύρη ρίζα τής σταρίδας (*Scorzonera sp.*), ήταν ένα πολυζή- 254
τητο λαχανικό. Ιδιαίτερη νοστιμάδα βρίσκαν οί αρχαίοι στίς ρίζες του
τραγοπώγωνα (*Tragorogon sp.*), πού ό Θεόφραστος (7.7) όνόμασε 252,253
έτσι για τήν όμοιότητα πού έχει ό πάππος του φυτού μέ τά γένεια του
τράγου. Ό Διοσκορίδης (2.172) σύγκρινε τή δέσμη από τρίχες, πού
βγαίνει από τόν κάλυκα, μέ χαιτή και έδωσε στό φυτό και τό όνομα
«κόμη».

Άπό τά φυλλώδη φυτά θεωρούσαν τό πικρό ραδίκι (*Cichorium in-
tybus*) σάν πολύ όφέλιμο για τήν υγεία. Τά νέα φύλλα βράζονται και 255
σήμερα ακόμα και τρώγονται μέ λάδι και ξύδι σάν σαλάτα. Ό Διοσκο-
ρίδης (2.159) έκτιμά τίς διουρητικές ιδιότητες του φυτού, πού είναι ό-
φέλιμο και για τό στομάχι. Τό πικρό ραδίκι αναφέρεται ακόμα και σ' έ-
ναν πάπυρο τής 4ης π.Χ. χιλιετηρίδας και παράμεινε σ' όλη τήν αρ-
χαιότητα σάν ένα πολύτιμο θεραπευτικό χόρτο. Σέ μερικά μέρη τής
Ευρώπης, από τή ρίζα αυτού του φυτού φτιάχνουν ένα υποκατάστατο
του καφέ (*chicorée*).

Στόν ξερό έλληνικό χώρο είχαν βέβαια ιδιαίτερη πέραση όλα τά φυ-
τά πού δίνουν φρέσκα χορταρικά στους ξερούς μήνες. Ένα τέτοιο φυ- 256
τό είναι ή άντράκλα (*Portulaca oleracea*), πού είναι αυτοφυής στην
Έλλάδα και σκεπάζει τό καλοκαίρι μέ τά άνθεκτικά στή ξηρασία σαρ-
κώδη φύλλα της τά άκαλλιέργητα μέρη. Γίνεται δροσιστική σαλάτα και
χρησιμοποιείται ακόμα και σήμερα. Και οί αρχαίοι γιατροί είχαν ά-
ναγνωρίσει στα φύλλα τής άντράκλας δροσιστικές ικανότητες. Ό Διο-
σκορίδης (11.150) συνιστά τήν «άνδράχνη», όπως τήν όνομάζει, για
τόν πονοκέφαλο, τό έλκος του στομαχιού, τά νοσήματα τής κύστης και
τής σπλήνας, και για τήν καούρα του στομαχιού και ακόμα και για τά
μάτια. Στή λαϊκή ίατρική, ή άντράκλα θεωρείται ακόμα και σήμερα σάν
διουρητική και χρήσιμη στίς χολολιθιάσεις. Ό Πλίνιος (20.120) έπε-
κτείνει στό άπειρο τίς θεραπευτικές ικανότητες τής άντράκλας και τήν
βλέπει ακόμα και σάν φυλαχτό για κάθε κακό. Και ό Γαληνός χρησιμο-

ποιοῦσε τήν άντράκλα σάν φάρμακο καί μιλοῦσε γιά τήν ἐξαιρετική δύναμη τοῦ χυμοῦ τῶν φύλλων της.

Ἐνα ἄλλο φυτό μέ σαρκώδη φύλλα, πού τό ἐκτιμοῦσαν πολύ στήν
258 ἀρχαῖα κουζίνα, ἦταν τό κρίταμο (*Crithmum maritimum*), πού φυτρῶ-
νει στά παραθαλάσσια βράχια. Μέ τό ὄνομα «κρίθμον» οἱ ἀρχαῖοι ἀ-
σφαλῶς ἤθελαν νά δείξουν τήν ὁμοιότητα πού ἔχουν οἱ σπόροι τοῦ
260 φυτοῦ μέ τό κριθάρι. Πρίν ἀπό τήν ἀνθηση, τά νεαρά φύλλα βράζον-
ταν σέ κρασί καί τρώγονταν σάν σαλάτα. Γινόταν ἀκόμα καί ἕνα εἶδος
τουρσί μέσα σέ ξύδι καί ἄλμη, πράγμα πού συνηθίζεται καί σήμερα
259 στίς παραθαλάσσιες μας περιοχές. Ὁ Διοσκορίδης (2.156) καί ὁ Πλί-
νιος (26.50) εἶχαν μεγάλη ἐκτίμηση γιά τό κρίταμο, πού περιέχει αἰθέ-
ρια ἔλαια, μεταλλικά ἄλατα, ἰώδιο καί βιταμίνες, ὅλα συστατικά ὀρεκτι-
κά, τονωτικά καί καθαρκτικά τοῦ αἵματος.

Στά παραθαλάσσια μέρη βρίσκονται καί οἱ ἀρμυρήθρες. Ἀπό τά
257 πολλά εἶδη φυτῶν πού ἔχουν αὐτό τό ὄνομα, ἡ *Salicornia* εἶναι ἕνα τυ-
πικό φυτό τῶν παραλιακῶν ἀλιπέδων, πού ἀποθηκεύει στά κύτταρά
του μέχρι 17% ἀλατιοῦ καί εἶναι τροφή πλούσια σέ θερμίδες. Ἀπό
τούς ἀρχαίους, τό ἀναφέρει μόνον ὁ Γαληνός, ἐξηγώντας πῶς μέ τήν
καύση του παράγεται νάτριον (σόδα) γιά τήν κατασκευή σαπουνιοῦ.
Εἶναι περίεργο ὅτι οἱ ἀρχαῖοι, πού ἤξεραν καλά τίς θρεπτικές οὐσίες
τῶν διαφόρων φυτῶν, δέν ἀναφέρουν τήν ἀρμυρήθρα σάν χορταρικό.
Ἡ θρεπτική της ἀξία καί ἡ περιεκτικότητά της σέ θερμίδες ἐκτιμήθη-
καν ἰδιαίτερα ἀπό τίς νεώτερες γενιές.

Ὁ Διοσκορίδης μᾶς ἄφησε καί μιά λεπτομερῆ περιγραφή γιά τήν
261 κάππαρη (*Capparis spinosa*), στήν ὁποία ὅμως ἔκανε καί ἕνα λάθος.
262 Συγχέει τόν καρπό μέ τό μπουμπούκι, γιατί αὐτό τό τελευταῖο εἶναι
πού, πρίν ἀνοίξει, γίνεται τουρσί. Ἡ κάππαρη τρωγόταν, ὅπως καί σή-
μερα, μέσα σέ σαλάτες καί σάλτσες. Ὁ Ἀθηναῖος ἀναφέρει τήν κάπ-
παρη σέ ἕξη σημεία τοῦ βιβλίου του καί βάζει τό φιλόσοφο Ζήνωνα νά
ὀρκίζεται στήν κάππαρη, ὅπως ὁ Σωκράτης ὀρκιζόταν στόν σκύλο. Ὁ
ποιητής Ἀντιφάνης ἀναφέρει τήν κάππαρη στόν κατάλογό του τῶν
μπαχαρικῶν, μαζί μέ τό ἀλάτι, τό θυμάρι, τό σουσάμι, τήν μαντζουρά-
να, τό ξύδι καί τίς ἐλιές.

264 Τό Μούσκαρι τό πολύκομον (*Muscari comtosum*) ἴσως νά ταυτίζε-
ται μέ τόν μόνο φαγώσιμο βολβό πού ἀναφέρει ὁ Θεόφραστος
(7.12.1). Στούς βολβούς αὐτοῦ τοῦ φυτοῦ ἔδιναν διουρητικές ιδιότη-
τες, ὅπως καί σ' ὅλα γενικά τά κρεμμύδια, καί τούς ἐκθείαζαν σάν νό-
263 στιμη καί θρεπτική τροφή (Διοσκ. 2.200). Ὁ βουκολικός ποιητής Θεό-

250 252

253

254

250/252 Ἐπί παλαιά ἡ καλλιέργεια τῶν ἀγροτικῶν καρπῶν ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ τὴν διατροφή τοῦ ἀνθρώπου.

253 Ρίζα τοῦ ἀγρίου καρότου.

254 *Scorzonera rosea*.

κριτος αναφέρει τούς «βολβούς», όπως τούς ονομάζουμε και σήμερα, σαν απαραίτητο συστατικό ενός χωριάτικου γεύματος, μαζί με σαλιγκάρια και λίγο καλό κρασί.

270 Ένα είδος αυτής της οικογένειας (*Muscari macrocarpum*) συναντιέται στη Σάμο και στη Λέσβο, όπου είναι γνωστό με το όνομα «κόρη». Φυτεύεται συχνά στους κήπους και στις αυλές σαν διακοσμητικό φυτό.

Όπως και σήμερα, οι αρχαίοι έδιναν νοστιμιά στα φαγητά τους με άρωματικά φυτά. Σέ Μυκηναϊκά πήλινα πινακίδια βρέθηκαν λογαριασμοί για το εμπόριο κορυάνδρου, κίμινου, μέντας και μάραθου. Στα
267 χωράφια μάζευαν το μαϊντανό, πού ίσως νά ήταν ο «σίσων» του Διο-
269 σκορίδη. Το «άνιθον» του ίδιου (3.60), με τή χαρακτηριστική του μυρωδιά, ήταν ιδιαίτερα περιζήτητο στ' αρχαία χρόνια. Η μεγάλη αξία πού είχε το φυτό για τούς αρχαίους λαούς φαίνεται και από τό Εύαγγέλιο του Ματθαίου, όπου αναφέρεται μιά ιδιαίτερη φορολογία για τήν καλλιέργεια και έμπορεία του άρωματικού αυτού φυτού. Το σκόρδο
268 (*Allium sp.*) είναι ίθαγενές στις στέπες τής κεντρικής Άσίας, αλλά καλλιεργήθηκε από πολύ νωρίς και στις μεσογειακές χώρες. Άκόμα και οι Αιγύπτιοι γνώριζαν τό τονωτικό αυτό όρεκτικό. Ο Άριστοφάνης έβλεπε στό σκόρδο ένα σύμβολο σωματικής δύναμης. Οι θεοί όμως τό περιφρονοῦσαν για τή μυρωδιά του και κανένας πιστός δέν μπορούσε νά πατήσει σέ ναό όταν είχε φάει σκόρδο. Ο Διοσκορίδης αναφέρει και μιά άγρια ποικιλία σκόρδου πού ονομάζει «όφιόσκορδον» και τής αποδίδει διάφορες ιδιότητες: πρόκληση δίψας, αποβολή τής ταινίας του έντέρου, θεραπεία για δαγκώματα από σκύλους και φίδια, κλπ. Σέ ανάμιξη με μέλι τό σκόρδο χρησιμοποιόταν για τή λέπρα και τά εκζέματα.

274,275 Τά μανιτάρια αναγνωρίστηκαν σαν τροφή μόνο στα τελευταία χρόνια τής αρχαιότητας και είχαν μεγάλη εκτίμηση στους Ρωμαίους. Ο Όμηρος θεωροῦσε ότι τά μανιτάρια ήταν μιά ένωση ουρανοῦ και γῆς. Τό αϊφνίδιο φύτρωμα τῶν μανιταριῶν από τή γῆ ήταν άκατανόητο για τούς αρχαίους, πού θεωροῦσαν τά δημιουργήματα αυτά σαν παιχνίδια τής φύσης. Ο Άθήναιος ήταν σίγουρος πως τό μέγεθος και ή συχνότητα στήν εμφάνιση όρισμένων ειδῶν μανιταριῶν είχε σχέση με τόν αριθμό και τή δύναμη τῶν κεραυνῶν. Ο Διοσκορίδης πάντως διαχώριζε τά μανιτάρια σέ έδώδιμα και δηλητηριώδη. Δηλητηριώδη τά έβλεπε όταν φύτρωναν κοντά σέ σκουριασμένα καρφιά ή στις φωλιές φιδιῶν. Ο Πλίνιος, σαν Ρωμαῖος, εκθιάζει τά μανιτάρια σαν έξαιρετική

V. Γκορτσιά στήν Πελοπόννησο.

τροφή, αλλά αναφέρει καί τό γεγονός ότι χρησιμοποιοῦνται συχνά γιά έγκλήματα, θέλοντας ασφαλῶς νά υπενθυμίσει τή δηλητηρίαση μέ μανιτάρια τοῦ αὐτοκράτορα Τιβέριου Κλαύδιου.

Στά λίγα παραδείγματα μανιταριῶν πού εἰκονίζουμε συμπεριλάβαμε καί τό Γήαστρον (*Geaster hygrometricus*). Οἱ ἀρχαῖοι θά μπορούσαν 276

255

256

257

258

259

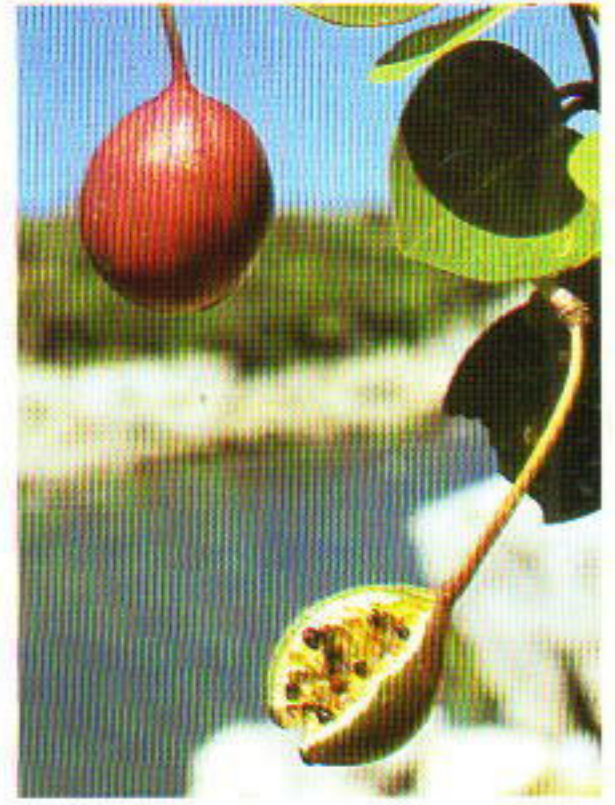

260

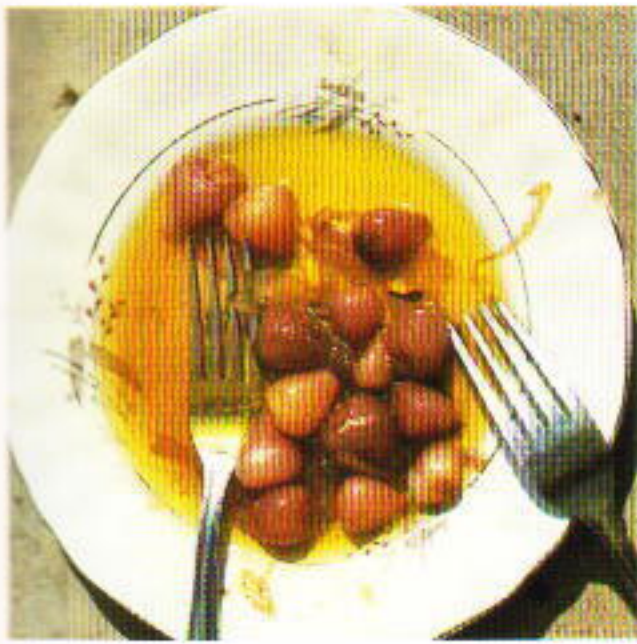
- 255 *Cichorium intybus*. Ένα από τὰ άγρια ραδίκια.
 256 Η άντράκλα, ή γλιστρίδα (*Portulaca oleracea*).
 257 *Salicornia sp.* Ένα από τὰ κοινά φυτά στά άλμυρά παραθαλάσσια λιβάδια.
 258 Άνθισμένο κρίταμο (*Chrythmum maritimum*).
 259 Τά φύλλα του κρίταμου τρώγονται άκόμα και σήμερα σαλάτα ή τουρσί.
 260 Οί σπόροι του κρίταμου μοιάζουν μέ κριθάρι. Άπ' αυτό προέρχεται τό παλιό όνομα του φυτου, κριθμον.

261

262

263

261 Άνθισμένη κάππαρη (*Carraris spinosa*).

262 Καρποί της κάππαρης.

263 Οί βολβοί ήταν καί στην αρχαιότητα ένας καλός μεζές.

264 Βολβός άνθισμένος (*Muscari comosum*).

265 Ένα άλλο κοινό είδος, τό *Muscari neglectum*.

264

265

νά τό εἶχαν χρησιμοποιοῦσαι σάν ὑγρόμετρο. Τό περίεργο αὐτό μανιτάρι διαιρεῖται σέ 6 ὡς 10 λοβούς, πολύ ὑγροσκοπικούς, πού ἀπλώνονται σάν ἀστέρι στό χῶμα ὅταν ὁ καιρός εἶναι ὑγρός. Μέ ξερό καιρό οἱ
277 λοβοί τυλίγονται σ' ἓνα μικρό μπαλάκι στό κέντρο. Τό μανιτάρι αὐτό δέν τρώγεται καί φυτρώνει τό φθινόπωρο σέ ἀμμώδη ἐδάφη ἢ σέ δάση κονωφόρων. Διακρίνεται εὐκόλα ὅταν μέ ὑγρό καιρό εἶναι ἀνοιχτό σάν ἄστρο.

Ἡ ἑλληνική γῆ ἀπό παλιά ἔδινε ὠραῖα φρούτα. Πρὶν εἰσαχθοῦν ἀπό τήν Περσία τά ἐξευγενισμένα εἶδη φρούτων, ὅπως τά ροδάκινα, καί πρὶν μάθουν οἱ Ἕλληνες τήν τέχνη τοῦ μπολιάσματος, στό τραπέζι τῶν προγόνων μας ὑπῆρχαν οἱ καρποί πού τοὺς ἔδινε ἡ φύση. Σάν πρώτη ἐκδήλωση τῆς ἀναγέννησης τῆς φύσης, τό τοπίο στολιζόταν, ἀπό τόν Φεβρουάριο, μέ τά ρόζ λουλούδια τῆς ἄγριας ἀμυγδαλιάς
279 (*Prunus webbii*). Οἱ καρποί τοῦ μικροῦ αὐτοῦ δέντρου εἶναι μικροί καί ἀσήμαντοι, ἀλλά οἱ ἀρχαῖοι τοὺς θεωροῦσαν μαζί μέ μέλι σάν ἐκλεκτό γλύκισμα. Τά πικραμύγδαλα, μέ τό πρωσσικό ὄξύ, χρησιμοποιόνταν ὅπως καί σήμερα γιά τά γλυκίσματα ἢ γιά τήν παραγωγή ἑνός λαδιοῦ πού ἔμπαινε στίς ἀλοιφές καί τά ἀρώματα. Ἐπειδή ἡ ἔσοδεία τῶν ἀμυγδάλων γενικά ἦταν μικρή, γινόταν καί σημαντική εἰσαγωγή. Στό ναυάγιο ἑνός ἐμπορικοῦ πλοίου 15 μ. μάκρους, ἔξω ἀπό τό λιμάνι τῆς Κυρήνειας, βρέθηκε ἓνα φορτίο ἀπό 10.000 σακκιά ἀμύγδαλα.

281 Ἡ γκορτσιά (*Pyrus spinosa*) εἶναι ἓνα παμπάλαιο ἑλληνικό δέντρο πού συχνά μπολιάζεται ἀκόμα καί σήμερα. Τά στυφά μικρά ἀχλάδια πού παράγει τό ἄγριο δέντρο, ὑποκαθιστοῦσαν τό ψωμί στούς Ἀργείους, ὅπως τά βελανίδια στούς Ἀρκάδες.

280,282 Ἐνα πολύ πιό ζουμερό φρούτο ἦταν ἓνα κίτρινο δαμάσκηνο (*Prunus domestica*) πού ὁ Διοσκορίδης ὀνομάζει «κοκκύμελον» (1.174). Κι αὐτό τό εἶδος εἶναι αὐτοφυές στή Νότια Εὐρώπη καί τή Μικρά Ἀσία ἀπό πολύ παλιά. Στά δαμάσκηνα, πού χώριζαν οἱ ἀρχαῖοι σέ φαγώσιμα καί
283 σέ λιγότερο χρήσιμα, ὑπάγεται καί ἡ τσαπουρνιά (*Prunus spinosa*). Τό ἀγριοκορόμηλο αὐτό εἶναι ἤδη γνωστό ἀπό τοὺς νεολιθικούς οἰκισμούς τῆς Ἰταλίας καί ἐπομένως ἀνήκει στά ἐδώδιμα φρούτα. Καί ὁ Ἀθήναιος (2.50) τό κατατάζει στά φαγώσιμα φρούτα τῆς ἐποχῆς του.

284 Τό κεράσι ἀναφέρεται σέ ἓνα διάλογο στό βιβλίον τοῦ Ἀθήναιου (2.51), ὅπου ἓνας ἀπό τοὺς καλεσμένους στό δεῖπνο Ρωμαίους κατηγορεῖ τοὺς Ἕλληνες, πῶς ἐνῶ θέλουν νά τά ξέρουν ὅλα καί νά δίνουν ὀνόματα σ' ὅλα τά πράγματα, δέν γνωρίζουν ὅτι ὁ Ρωμαῖος στρατηγός Λούκουλος ἦταν ὁ πρῶτος πού ἔφερε τό κεράσι στήν Ἰταλία καί τοῦ

ἔδωσε τό ὄνομα «κέρασος», ἀπό τόν τόπο καταγωγῆς του, τήν Κερασούντα τοῦ Πόντου. Σ' αὐτό τό σημεῖο σηκώνεται ἔτοιμος γιά καυγᾶ ὁ Δίφιλος ἀπό τή Σίφνο, λέγοντας ὅτι πολλά χρόνια πρὶν ἀπό τόν Λούκουλο ὁ διάδοχος τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου Λυσίμαχος εἶχε εἰσάγει τό κεράσι ἀπό τή Μικρά Ἀσία σάν ἓνα ὠραῖο ζουμερό φρούτο πού τρώγεται χωρίς νά ψηθεῖ. Ἔτσι ἀποδείχθηκε πώς ἡ κερασιά ἦταν γνωστή στούς ἀρχαίους Ἕλληνες. Ἐνας συνταυτισμός τῆς κερασιάς μέ τήν «κέρασον» τοῦ Θεόφραστου (3.12.13) δέν εἶναι δυνατός γιατί ἡ περιγραφή εἶναι ἑλλειπής. Γεγονός πάντως εἶναι ὅτι ἡ ἀγριοκερασιά εἶναι αὐτοφυῆς στή Στερεά Ἑλλάδα, τήν Εὐβοία καί τήν Πελοπόννησο. Στά δάση τῆς βόρειας Ἑλλάδας φυτρώνει καί ἡ γλυκειά κερασιά.

Μέ τό ὄνομα «Διός βάλανος» οἱ ἀρχαῖοι γνώριζαν καί τήν καστανιά. 289 Ἡ ὑπαρξη τοῦ ὠραίου αὐτοῦ δέντρου στή Μακεδονία, στό Πήλιο, καί

266 Νόμισμα τῆς Μήλου μέ παράσταση καρποῦ, πού εἶναι μᾶλλον κυδώνι παρά ρόδι, ὅπως συνήθως ἀναφέρεται.

στήν Εὐβοία, ὅπου φυτρώνει καί σήμερα, εἶναι βεβαιωμένη ἀπό τόν Θεόφραστο (4.5.4.). Πολλοί οἰκισμοί εἶχαν ἀπό τήν ἀρχαιότητα τό ὄνομα «Καστανέα» (Ἡρόδοτος 7.183).

Ἐνα εὐπρόσδεκτο συμπλήρωμα στή φρουτιέρα τῶν ἀρχαίων ἦταν καί οἱ χυμώδεις σπόροι τῆς ροδιάς, ἓνας καρπός πού ἔπαιζε τόσο μέ- 286 γάλο ρόλο στόν μύθο σάν σύμβολο τῆς γονιμότητας.

Τά χρυσά μήλα τῶν Ἑσπερίδων τά παίρνουμε συχνά σάν νά εἶναι τά ἔσπεριδοειδῆ πού καλλιεργοῦνται σήμερα σ' ὅλες σχεδόν τίς ζεστές χῶρες, ἀλλά πού δέν ὑπῆρχαν στήν ἀρχαία Ἑλλάδα. Γι' αὐτό εἶναι παραλογισμός νά θεωροῦμε τά ὠραῖα περιβόλια μέ πορτοκαλιές 493 πού συναντοῦμε στήν ἱστορική Ἀργολίδα σάν στοιχεῖο τῶν ὀμηρικῶν τοπίων. Ὁ Θεόφραστος (4.4.2.) γνώριζε τό δέντρο σάν «μηδικό μήλο», ἀπό τίς βοτανικές ἐξερευνήσεις τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καί ἔχει περιγράψει πολύ χαρακτηριστικά τό εἶδος: ἀειθαλές φυτό, μέ ἀγ-

267

268

269

270

271

- 267 *Athamanta macedonica*, φυτό συγγενές με τον μαϊντανό.
 268 *Allium heldreichii*, ένα ένδημικό είδος σκόρδου.
 269 Ό άνηθος (*Anethum graveolens*).
 270 Κόρες (*Muscari macrocarpum*), ένα είδος που στήν Ελλάδα συναντιέται μόνο στα ανατολικά νησιά του Αιγαίου.
 271 *Bellevalia ciliata*. Είδος συγγενές με τά *muscaria*.
 272 *Amanita muscaria*. Ένα από τά δηλητηριώδη μανιτάρια.

272

273

274

275

276

277

273 Σ' αυτό τό είδος μανιταριοῦ (*Coprinus comatus*), ἡ γρήγορη ἀποσύνθεση παράγει ἓνα ὑγρό μαῦρο σά μελάνη.

274 Τά φαγώσιμα μανιτάρια ἦταν γιά τόν Πλίνιο μιά ἐξαιρετική τροφή.

275 Ἡ ἀπότομη ἐμφάνιση τῶν μανιταριῶν ἦταν γιά τοὺς ἀρχαίους μιά ἰδιοτροπία τῆς φύσης.

276 Αὐτό τό μανιτάρι (*Geaster hygrometricus*) ἀπλώνεται στό ἔδαφος σάν ἄστρο ὅταν ὁ καιρός εἶναι ὑγρός.

277 Μέ τόν ξερό καιρό τό ἴδιο μανιτάρι κλείνει καί σχηματίζει μιά σφαίρα.

κάθια καί μή ἐδώδιμους καρπούς, ἀλλά μέ ἀρωματική φλούδα. Ἐσφαλῶς ἔχουμε ἐδῶ νά κάνουμε μέ τήν νεραντζιά. Μόνο ἡ λεμονιά (*Citrus*
287 *limon*) ἦταν προφανῶς γνωστή στήν παλιά Ἑλλάδα, ὅπου εἶχε εἰσαχθεῖ τόν 4ο π.Χ. αἰῶνα ἀπό τίς στρατιές τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου.
288 Ἐπί νεώτερες ἔρευνες ἔχει ἀποδειχθεῖ πῶς τό κυδώνι ἦταν γνωστό ἀπό τήν ὀμηρική ἐποχή. Τό «κυδώνιον μῆλον» μᾶς ὀδηγεῖ στήν Κρήτη, τή χώρα τῶν Κυδώνων, ὅπου σίγουρα ἡ κυδωνιά εἶχε εἰσαχθεῖ πολύ νωρίς ἀπό τήν Ἀσία. Μέ τό ὄνομα «μῆλον» οἱ Ἕλληνες ἐννοοῦσαν ὁποιοδήποτε φρούτο, ἀλλά τό κυδώνι πού γινόταν, ὅπως καί σήμερα, ἐκλεκτό γλυκό μέ τό ὄνομα «μηλομέλι» ἢ «κυδωνομέλι», εἶχε ἰδιαίτερη ἐκτίμηση. Καί τό χρυσό μῆλο τῆς ἔριδας, πού τό ἀφιέρωσε ὁ Πάρις στήν ὠραιότερη θεά, ἦταν προφανῶς κυδώνι. Ἐπί τότε τό κυδώνι ἦταν ἱερός καρπός τῆς Ἀφροδίτης καί τό θεωροῦσαν σάν σύμβολο ἀγάπης. Ὁ Σόλων εἶχε περιλάβει τό κυδώνι στούς νομοθετικούς του κανονισμούς γιά τήν τελετουργία τῶν γάμων. Οἱ νιόπαντροι ἦταν ὑποχρεωμένοι νά φᾶνε ἕνα κυδώνι πρίν ἀπό τή γαμήλια νύκτα γιά νά ἔχουν φρεσκάδα στό στόμα.

Τό κυδώνι πρέπει νά θεωρηθεῖ καί σάν τό μῆλο τῆς Μήλου, πού
286 στόλιζε τά νομίσματα αὐτοῦ τοῦ νησιοῦ. Αὐτά τά σύμβολα ἦταν συνήθως παρμένα ἀπό τά ὀνόματα τῶν πόλεων. Ἡ ἐκλογή τοῦ κυδωνιοῦ στή Μήλο δείχνει καί τήν συμπάθεια πρὸς τήν θεά στήν ὁποία ἦταν ἀφιερωμένο. Τό ἄγαλμα τῆς Ἀφροδίτης πού βρέθηκε στό νησί ἐπιβεβαιώνει αὐτή τήν ἀφοσίωση. Τό πίσω μέρος τοῦ νομίσματος παριστάνει ἕνα κεφάλι κριαριοῦ, πού κι αὐτό συνδέεται μέ τό ὄνομα τῆς πόλης, γιατί μῆλον στά ἀρχαῖα σημαίνει πρόβατο.

285 Ὁ λωτός (*Diospyros kaki*) τό φθινόπωρο παρουσιάζει τοὺς ἐντυπωσιακοὺς του καρπούς πάνω στά ξεγυμνωμένα κλαριά του. Τό δέντρο μᾶς θυμίζει τή χώρα τῶν λωτοφάγων τοῦ Ὀδυσσεῆ. Εἶναι ἀμφίβολο ὅμως ἂν ὁ σημερινός λωτός ἀντιστοιχεῖ μέ τοὺς καρπούς πού ἀναφέρει ἡ Ὀδύσεια. Μᾶλλον πρόκειται γιά ἕνα δεύτερο εἶδος τοῦ γένους, τόν *Diospyros lotus*, μέ καρπούς σάν μεγάλα τζίτζιφα, πού βγαίνει μόνο στή Β. Ἀφρική.

Ὁ γνωστός μας λωτός, πού προέρχεται ἀπό τή Δυτική Ἀσία, εἶχε εἰσαχθεῖ ἀπό πολύ παλιά στήν Ἑλλάδα. Ὁ Θεόφραστος (3.13.3) μιλά γιά ἕναν «διόσπυρο», πού ἡ περιγραφή του ἀντιστοιχεῖ ἀπόλυτα μ' αὐτή τοῦ δικοῦ μας καρποῦ.

Κοντά σ' αὐτά τά ἄγρια φρούτα καί χορταρικά βρισκόνταν βέβαια καί τά διάφορα δημητριακά πού εἶναι ἀπό τά βασικά συστατικά τῆς ἀν-

θρώπινης διατροφής και γι' αυτό βαλμένα κάτω από την προστασία της Δήμητρας. Αν αναλογιστούμε ότι οι παλιοί Άρκάδες τρέφονταν με βελανίδια και ρίζες ασφόδελου, πρέπει να παραδεχθούμε πως η εισαγωγή της «μάζας» του Όμηρου, που ήταν χυλός κριθαριού, ήταν μεγάλη μαγειρική πρόοδος. Τίς περισσότερες φορές, τό κριθάρι ψηνόταν όλόκληρο, γιατί τό άλεσμα τών δημητριακών με τό χέρι, ανάμεσα σε δύο επίπεδες πέτρες, ήταν πολύ κουραστικό. Άργότερα έφτιαχναν ένα είδος πίπτας από χονδροαλεσμένο κριθάρι που έψηναν πάνω σε καυτές πέτρες. Με κάτι ανάλογο, ανάμικτο με μέλι, τυρί και άρωματικά φυτά, έκαναν διάφορα είδη γλυκισμάτων.

278 Σε πολλά μέρη άλωνίζουν ακόμα με τόν πατροπαράδοτο τρόπο.

Άπό τά πολλά είδη άγριου σταριού, μόνο τό μονόκοκκο *Triticum boeoticum* είναι ίθαγενές στην Ελλάδα, και έχει άσήμαντη άπόδοση. Γι' αυτό από τά άρχαία χρόνια καλλιεργόντουσαν είδη σταριού που είχαν εισαχθεί από άλλα μέρη. Τό στάρι καθαριζόταν από τ' άχυρα στ' άλώνια όπως και σήμερα.

Ο καθημερινός κατάλογος φαγητών τών άρχαίων περιλάμβανε και τά όσπρια. Έκτός από τά φασόλια και τίς φακές, θεωρούσαν και τά ρεβίθια πολύτιμη τροφή. Ο «έρέβινθος» όπως τόν λέει ο Όμηρος (Ίλ. 13.589) πρέπει να είχε εισαχθεί από την Άσία, από πολύ παλιά. Με τή μεγάλη άνθεκτικότητά της στην ξηρασία, ή ρεβιθιά άποδίδει πάνω από 120 κιλά καρπό στό στρέμμα, με μόνο ένα ή δυό ποτίσματα. Τά ρεβίθια, με 86% θρεπτικές ουσίες, θεωρούνται και σήμερα ένα από τά πιο πλούσια όσπρια σε θερμίδες. Αυτό τό διαπιστώνει και ο Θεόφρα- 297

279

280

281

282

283

284

- 279 Άνθισμένη πικραμυγδαλιά (*Prunus webbii*).
280 Μιά μπουρνελιά (*Prunus domestica*).
281 Οι καρποί της γκορτσιάς (*Pyrus spinosa*).
282 Οι μπουρνέλες ἄρεσαν ἀσφαλῶς καί στούς ἀρχαίους.
283 Οι ἀρχαῖοι ἔτρωγαν τοὺς καρπούς της τσαπουρνιάς (*Prunus spinosa*).
284 Τό κεράσι (*Prunus avium*) ἦρθε ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία στὴν Ἑλλάδα τὸν 3ο αἰῶνα π.Χ.

285

286

287

288

289

- 285 Οί λωτοί (*Diospyros kaki*), πού συχνά αναφέρονται από σύγχυση σάν τούς γλυκούς καρπούς τών Λωτοφάγων.
286 Τό ρόδι (*Punica granatum*).
287 Λουλούδι λεμονιάς (*Citrus limon*).
288 Άνθισμένη κυδωνιά (*Cydonia oblonga*).
289 Ή καστανιά (*Castanea sativa*), ό «βάλανος τοῦ Δία» τών ἀρχαίων.

στος (2.4.2), πού συνιστᾶ ἀκόμα τὰ ρεβίθια νά μουσκεύονται, ὅπως καί σήμερα, μιά νύχτα πρὶν τό μαγεῖρεμα, γιά νά μὴν πέφτουν βαρειά στό στομάχι.

Ἐνάμεσα στ' ἄγρια χορταρικά ἔπαιζε κάποιο ρόλο καί τό λούπινο, σάν τροφή γιά τούς ἀνθρώπους καί τὰ ζῶα. Ὁ Διοσκορίδης ξεχώριζε δύο εἶδη λούπινα, ἓνα γλυκό κι ἓνα πικρό, πού εἶχαν καί τὰ δύο θρεπτικές ιδιότητες. Ὁ Ἀθήναιος (2.55) λέει ὅτι τὰ λούπινα εἶναι, σάν καί τὰ ρεβίθια, μιά τροφή γιά τούς πεινασμένους. Ἀκόμα καί στὸν 19ο αἰῶνα, οἱ κάτοικοι τῆς Μάνης, πού ξεχώριζαν γιά τή φτώχεια τους, ἦταν γνωστοί σάν «λουπινοφάγοι». Γιά τήν πικρή γεύση τοῦ λούπινου ὑπάρχει μιά ἱστορία πού ἀποδίδεται στὸν Ζήνωνα ἀπὸ τό Κίτιο, πού ἦταν ὁ θεμελιωτής τῆς στοϊκῆς σχολῆς. Σύμφωνα μ' αὐτή τήν ἱστορία, ὁ Ζήνων σύγκρινε τὸν ἑαυτό του μέ ἓνα λούπινο πού ξεπικραίνει ὅταν μουσκευτεῖ σέ ὑγρό, ὅπως καί ὁ ἴδιος γινόταν πιό εὐγενικός ὅταν ἔπινε κρασί.

Τὰ λούπινα ἦταν καί ἡ εἰδική τροφή τῶν ἐπισκεπτῶν τοῦ Νεκρομαντείου στὸν Ἀχέρωνα, σάν προετοιμασία γιά τήν ἐπικοινωνία τους μέ τούς νεκρούς. Ὅρισμένα ἀλκαλοειδῆ, πού περιέχουν τὰ λούπινα, προκαλοῦν ἔκσταση καί ἐλάττωση τῶν αἰσθήσεων, ὅπως τό ἤθελαν οἱ μάντεις γιά νά ἐπιτύχουν τήν ἐπικοινωνία μέ τίς ψυχές τῶν πεθαμένων.

Ἐνα ἄλλο πολύ θρεπτικό φυτό, πού εἶχε εἰσαχθεῖ στήν Ἑλλάδα στήν ἀρχαιότητα — ἴσως ὅμως νά ἦταν καί ἰθαγενές στή Κρήτη καί στή
292 Ρόδο — εἶναι ἡ χαρουπιὰ (*Ceratonia siliqua*). Τό ἐπιστημονικό του ὄνομα προέρχεται ἀπὸ τό «κέρατον», πού δείχνει καί τή μορφή πού ἔχει ὁ
293 καρπός. Οἱ ξεραμένοι σπόροι χρησίμευαν στήν Ἀφρική σάν βαρίδια γιά τό ζύγισμα τῶν μπαχαρικῶν, καί στίς Ἰνδίες γιά τό χρυσάφι καί τὰ
294 πετράδια. Ἀπὸ αὐτό προέρχεται καί ἡ μονάδα βάρους «καράτι», πού χρησιμοποιεῖται καί σήμερα γιά τὰ κοσμήματα. Τό βάρος τοῦ σπόρου τῆς χαρουπιᾶς κυμαίνεται ὁμοιόμορφα μεταξύ 189 καί 205 χιλιοστῶν τοῦ γραμμαρίου καί τό σημερινό καράτι ἔχει ἐπίσημα καθορισθεῖ στά 200 χιλιοστά τοῦ γραμμαρίου.

Ὁ Πλίνιος περιγράφει τὰ γλυκά φασόλια τῆς χαρουπιᾶς σάν τροφή γιά τὰ γουρούνια. Καί ὁ Θεόφραστος περιέγραψε (4.2.4) τή χαρουπιὰ μέ μεγάλη ἀκρίβεια, ἴσως γιατί δέν τήν γνώριζαν οἱ ἀναγνώστες του ἀπὸ δική τους ἀντίληψη. Μέ τήν προσοχή πού τὸν διακρίνει, ὁ Θεόφραστος παρατήρησε σωστά πῶς οἱ καρποὶ τῆς βγαίνουν ἀπὸ τὸν κορμό τοῦ δέντρου, κι αὐτό γιὰ τὰ λουλούδια φυτρώνουν πάντοτε στίς μα-

σχάλες τῶν φύλλων ἢ ἀπ' εὐθείας ἀπό τὰ παλιά κλαριά.

Τό σημαντικότερο ὅμως καί βασικότερο φυτό τῆς μεσογειακῆς δενδροκομίας εἶναι ἡ ἐλιά. Εἶχε δοθεῖ στήν Ἀθήνα ἀπό τήν ἴδια τήν Ἀθη- 298
νᾶ, ἀλλά ξέρουμε τώρα ὅτι ἐλαιόδεντρα ὑπάρχουν ἀπεικονισμένα καί 299
στίς τοιχογραφίες τῆς Κνωσσοῦ. Στήν Ἀθήνα, τὰ ἐλαιόδεντρα συντε-

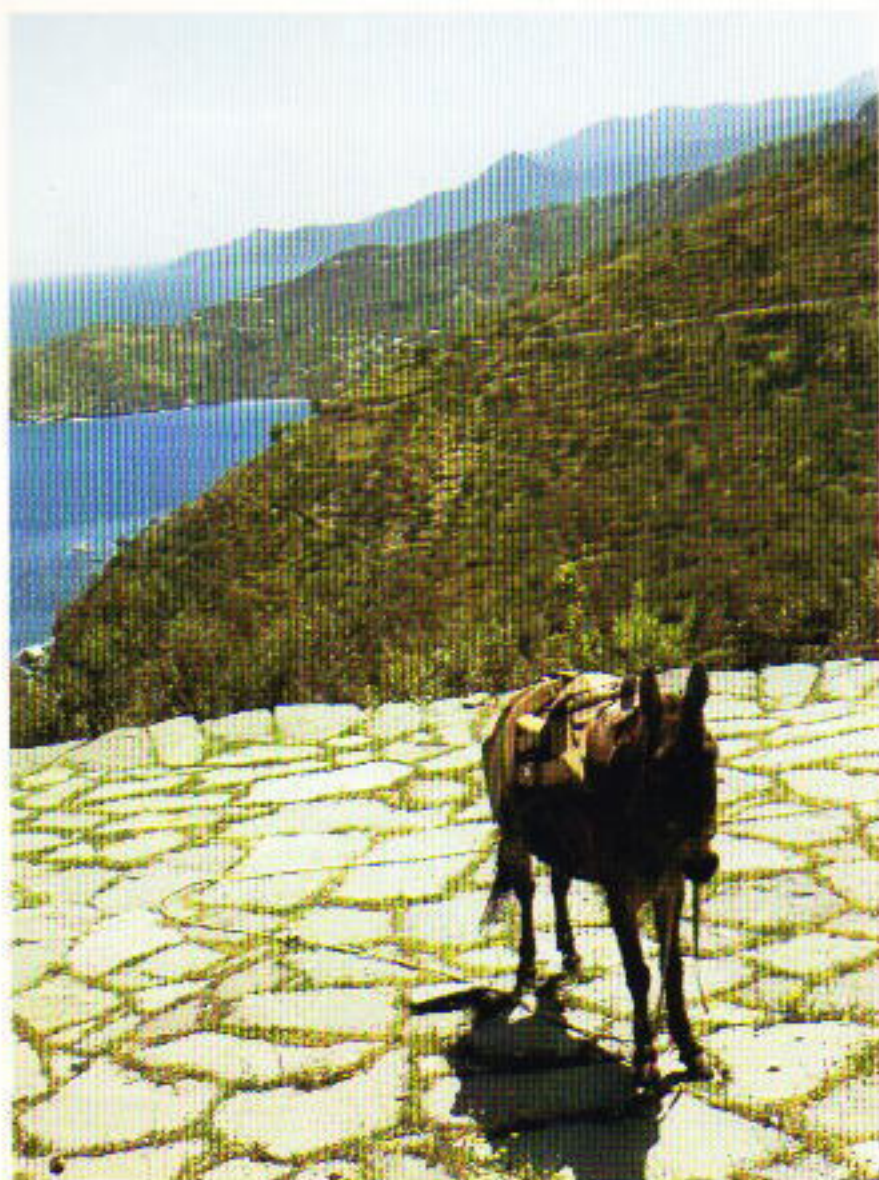

290 Γέρικη ἐλιά σέ μιά
ροδίτικη αὐλή. Ἡ καλλιέρ-
γεια τῆς ἐλιάς ἀνάγεται
στούς ὀμηρικούς χρόνους.

λοῦσαν στόν πλοῦτο τῆς πόλης στά χρόνια τοῦ Περικλῆ. Μέ λάδι πλήρωναν τό στάρι πού ἔφερναν ἀπ' ἔξω, καί ἡ ἀξία του ἦταν τέτοια πού ἡ ἐξαγωγή του ἦταν μονοπώλιο τοῦ Κράτους. Ὁ Σόλων ἔδινε τόση σημασία στήν καλλιέργεια τῆς ἐλιάς, ὥστε εἶχε ρυθμίσει μέ νομοθέτημα ἀκόμα καί τίς ἐλάχιστες ἀποστάσεις πού ἔπρεπε νά φυτεύεται τό ἕνα δέντρο ἀπό τό ἄλλο, γιά νά ἐξασφαλίζεται καλή σοδειά. Τό λάδι εἶχε πολλές χρήσεις: τό πρῶτο πρεσάρισμα ἔδινε τό φαγώσιμο λάδι, τό δεύτερο τό λάδι γιά ἀλοιφές, καί τό τρίτο τό λάδι φωτισμοῦ. 301

Ὁ Ὅμηρος γνώριζε ἀπό δική του ἀντίληψη μόνο τήν ἀγριελιά (*Olea europaea*), πού μπολιάστηκε ἀργότερα μέ τὰ ἡμερα εἶδη.

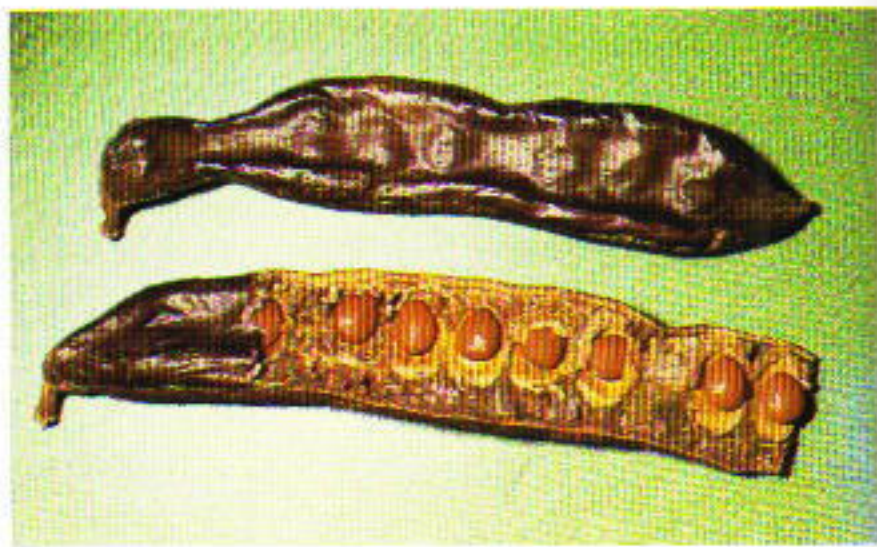
Ἡ καλλιεργημένη ἐλιά ἦρθε ἀπό τή νότια Ἀσία, ὅπου οἱ σημιτικοί λαοί εἶχαν μπολιάσει τό δέντρο ἀπό πολύ νωρίς. Γιά τίς πρῶτες συστηματικές καλλιέργειες στήν Ἰωνία μιᾶ ὁ Ὅμηρος στήν Ἰλιάδα (17.53).

291

292

293

291 Ένα νησιώτικο άλώνι.

292 Χαρουπιά (*Ceratonia siliqua*) άνθισμένη.

293 Χαρούπια καί οί σπόροι τους.

294 Ό σπόρος του χαρουπιού ήταν μονάδα βάρους. Παλιότερα χρησιμοποιούσαν αυτούς τούς σπόρους για να ζυγίζουν τό χρυσάφι καί τά πετράδια.

294

295 Τά έγχώρια είδη σιταριού δέν είναι άποδοτικά καί χρειάστηκε από τά προϊστορικά χρόνια να γίνει είσαγωγή ειδών για καλλιέργεια.

296 Ένα είδος άστράγαλου (*Astragalus lusitanicus, subsp. orientalis*).

297 Τό ρεβίθι (*Cicer arietinum*) ήταν συνηθισμένη τροφή στην αρχαιότητα.

295

296

297

298

299

300

301

302

303

298 Παμπάλαιος ελαιώνας στη Ζάκυνθο.

299 Έλαιώνας στην Κέρκυρα.

300 Οι έλιές ήταν ανέκαθεν μιά από τις βασικές τροφές.

301 Τυπικά άγγεϊα της αρχαιότητας για τό λάδι. Άριστερά ένας άρύβαλλος για χρήση των άθλητών, στό μέσον πυξίς για τά βάλσαμα καί δεξιά λυχνάρι.

302 Τά κλήματα άντέχουν στην ξηρασία.

303 Οι σταφίδες, πού ξεραίνονται στον ήλιο, έξακολουθοϋν νά είναι μιά πλούσια τροφή.

304 Σαρκοφάγος του Μιστρά, με παράσταση τρυγητού.

304

Ἡ ἀρχαιολογική ἔρευνα ἔχει τοποθετήσει τήν ἐμφάνιση τοῦ κρασιοῦ στά μέρη μας γύρω στό 2000 π.Χ. Πρίν ἀπ' αὐτή τήν ἐποχή τό κρασί ἦταν γνωστό στήν Κίνα καί στήν Αἴγυπτο. Στήν Ἑλλάδα ἀναφέρεται γιά πρώτη φορά, ἀπό τόν Ὅμηρο. Ὁ Ἀχιλλέας εἶχε παραγγείλει στόν Ἥφαιστο μιά ἀσπίδα μ' ἓνα ἀνάγλυφο κλῆμα: «Κι ἔβαζε μέγα ἀμπέλι ἀπάνω του, σταφύλια φορτωμένο, χρυσό, πανέμορφο, κι ἐκρεμοῦνταν τσαμπιά ἀπό κάτω μαῦρα, κι ὡς πέρα ἐστύλωναν τά κλήματα διχάλες ἀσημένιες...» (Ἰλ. 18.562). Τούς λαούς πού δέν γνώριζαν τήν ἀμπελοκαλλιέργεια τούς θεωροῦσε ὁ Ὅμηρος βάρβαρους.

Ἡ ἱστορία τοῦ κρασιοῦ χάνεται στά βάθη τῶν αἰώνων. Τά πρῶτα κλήματα ὑποτίθεται πώς τά χάρισε ὁ Διόνυσος σ' ἓνα νεαρό μέ τό ὄνομα «Ἄμπελος», πού ἦταν γυιός ἐνός σάτυρου καί μιᾶς νύμφης. Κατά ἓνα ἄλλο μῦθο, ὁ Διόνυσος χάρισε τό πρῶτο κλῆμα στόν βασιλιά τῆς Καλυδῶνας Οἰνέα, ἀπό τόν ὁποῖο πῆρε καί τό ὄνομά του ὁ οἶνος. Σέ ὄλους αὐτούς τούς μύθους τό κρασί εἶχε μαγική δύναμη. Ἡ ἀνακάλυψη τῆς ζήμωσης ἦταν μάλλον τυχαῖα, ἀλλά σάν θεϊκή ἐκδήλωση, δημιούργησε τήν σχέση μεταξύ κρασιοῦ καί θεῶν.

Ὁ Ὅμηρος δέν μιλά γιά γεῦμα χωρίς ν' ἀναφέρει καί τό κρασί σάν ἀπαραίτητο συμπλήρωμα. Τό σκέτο κρασί δέν τό ἔπιναν οἱ ἀρχαῖοι, ἀλλά τό ἀνακάτεβαν πολύ μέ νερό. Ἡ σωστή πρόσμιξη ἦταν τρία μέρη νερό γιά ἓνα μέρος κρασί. Ἔτσι μποροῦσαν νά πιοῦν τήν ποσότητα ὑγροῦ πού ἀπαιτεῖ τό ζεστό κλίμα μας χωρίς νά ὑπάρχουν δυσάρεστες παρενέργειες. Τίς ποιότητες τίς ξεχώριζαν, ὅπως καί σήμερα, ἀνάλογα μέ τίς προελεύσεις καί ἔκαναν διάκριση μεταξύ κόκκινου, λευκοῦ, βαριοῦ καί ἑλαφριοῦ κρασιοῦ. Ἰδιαίτερη ἐκτίμηση εἶχαν τά κρασιά πού δέν ἔφερναν πονοκέφαλο (Ἀθήναιος 1.31). Γιά τίς γυναῖκες ὑπῆρχαν ποτά χωρίς οἰνόπνευμα. Ἔτσι, ἡ Δήμητρα δέν πίνει κρασί, ἀλλά τόν «κυκεῶ», ἓνα μίγμα ἀπό νερό, ἀλεύρι, κριθάρι καί μέντα.

Τά καλύτερα κρασιά ἔβγαιναν στή Χίο, στή Ρόδο, στή Θάσο καί στή Συκιώνα. Ἀντί γιά ζύμωση, ἔβραζαν συχνά τό μοῦστο ἢ τοῦ ἔβαζαν ἀλάτι γιά τή διατήρησή του. Πρόσθεταν ἀρωματικά φυτά ὅπως τριαντάφυλλο, βιολέτα, σμυρτιά, ἄνιθο, θυμάρι ἢ καί μέλι. Ἡ ρετσίνα τοῦ πεύκου χρησίμευε ἐπίσης γιά τό ἀρωμάτισμα καί τή διατήρηση τοῦ κρασιοῦ. Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅμως, πώς ὁ μόνος ἀρχαῖος συγγραφεύς πού ἀναφέρει ρετσινᾶτο κρασί εἶναι ὁ Διοσκορίδης.

Ὡστόσο, εἶναι πολύ πιθανό ἡ ρετσίνα νά ἦταν ἓνα συνηθισμένο ποτό στήν ἀρχαιότητα, πράγμα πού ἴσως ν' ἀποδείχνει ὁ «θύρσος» τοῦ Διόνυσου, πού στήν ἄκρη του ἔχει ἓνα κουκουνάρι. Ὅπως μᾶς λέει ὁ

VI.
Ἄλώνισμα
στή
Σκύρο.

Διοσκορίδης (5.43), τὰ ρετσινάτα κρασιά πίνονται ἀπό διάφορους λαούς, ιδιαίτερα σέ χῶρες ὅπου λόγω κλίματος τὰ σταφύλια δέν ώριμάζουν καί τό κρασί θά ξύνιζε χωρίς τό ρετσί. Σ' αὐτούς τούς λαούς ἔβαζαν στούς ἀμφορεῖς μέ τό κρασί ἓνα κομμάτι φλούδας μέ τό ρετσί-νι καί ὄχι ὅπως σήμερα καθαρό ρετσί, πού προέρχεται ἀπό τό χάραγμα τῶν δέντρων. Τά ρετσινάτα κρασιά τὰ συνιστᾶ ὁ Διοσκορίδης σάν 52 χωνευτικά.

Καί τὰ ξεραμένα σταφύλια ἦταν μιά ἐκλεκτή τροφή γιά τούς ἀρ- 303 χαίους. Τά ξερά σῦκα ἦταν ἐξ ἴσου γνωστά. Στά παλιά χρόνια, μιά ἐλιά, ἓνα κλῆμα καί μιά συκιά, μαζί μ' ἓνα πηγάδι μέ δροσερό νερό, ἦταν ὅλα ὅσα χρειαζόταν ἓνα εὐτυχισμένο σπιτικό. Ἔτσι καί στή Βίβλο τὰ τρία αὐτά πράγματα ἀναφέρονται ἐπανειλημμένα σάν σύμβολο εἰρήνης καί εὐημερίας.

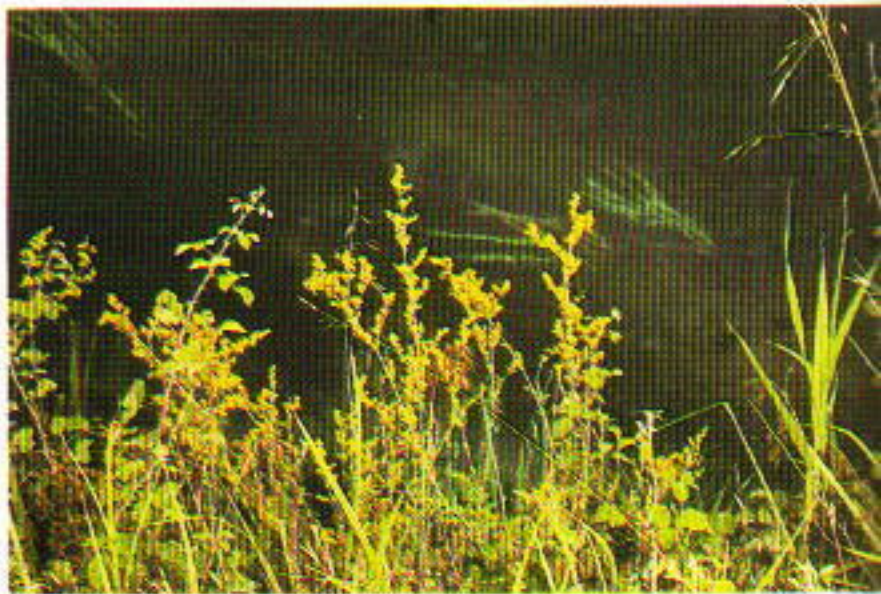
Ἡ πρώτη συκιά εἶχε φυτρώσει στήν Ἀθήνα μέ διαταγή τῆς Δήμη- 307 τρας. Γι' αὐτό οἱ ἐλιές, τὰ σταφύλια καί τὰ σῦκα, ἦταν στήν Ἀθήνα ἡ πῖό συνηθισμένη τροφή τοῦ καθενός. Ἀκόμα καί τόν Πλάτωνα τόν εἶχαν ὀνομάσει «φιλόσυκο». Ὁ Ἀθηναῖος (14.651) ἀφιέρωσε ὀλόκληρο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου του στά ξερά σῦκα. Κάποτε λένε, πρόσφεραν 307 ἀπτικά σῦκα στόν Ξέρξη, ὅποτε καί πῆρε αὐτός τήν ἀπόφαση νά κατακτήσει τή χώρα πού ἔβγαζε αὐτά τὰ σῦκα.

Ὁ ιδιαίτερος τρόπος γιά τή γονιμοποίηση τοῦ σύκου μέ τούς ὀρ- 307 νοούς, ἦταν ἤδη γνωστός στόν Ἡρόδοτο. Καί ὁ Θεόφραστος (2.2.4) εἶχε παρατηρήσει αὐτή τήν ἰδιορρυθμία τῆς φύσης.

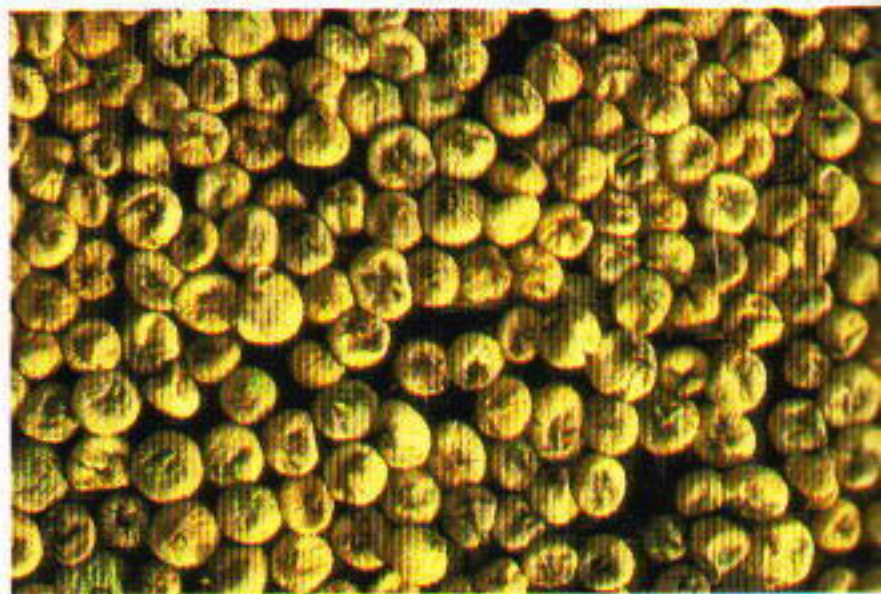
Ἀπό καιρό σέ καιρό, ὁ ἄνθρωπος τῆς παλιάς ἐποχῆς συμπλήρωνε τήν φυτική του τροφή μέ κυνήγι. Στά θηράματα περιλαμβάνονται καί τὰ διάφορα πουλιά, πού τὰ κυνηγοῦσαν μέ δίχτυα καί ξόβεργες, χρησι-

305

306

307

308

305 Οί καρποί τής σορβιάς (*Sorbus aucuparia*). Χρησίμευαν γιά δόλωμα γιά τά πουλιά.

306 Είδος *Galium*. Μέ τά φυτά αὐτά οἱ ἀρχαῖοι ἔπηζαν τό γάλα.

307 Τά σύκα εἶναι πολύ θρεπτική τροφή.

308 Μιά συκιά φυτρώνει στή στέγη τής βυζαντινῆς ἐκκλησίας τής Πόρτα Παναγιάς, κοντά στά Τρίκαλα.

309

310

309 Πάντα οι άνθρωποι προσπαθοῦσαν νά δώσουν λαμπερά χρώματα στά ὑφαντά τους. Στήν εἰκόνα, Μετσοβίτισσες πηγαίνουν στή λειτουργία.

311

312

313

314

310 Τό *Reseda lutea* πού δίνει ωραῖο κίτρινο χρώμα.

311 Στά μάλλινα ὑφάσματα γινόταν ἐπεξεργασία μέ ἕνα σπάδικα ἀγκαθιοῦ. Σήμερα χρησιμοποιοῦμε ἕνα ἀγκαθωτό κύλινδρο γι' αὐτή τήν ἐργασία.

312 Τό ἄγριο ἄσπρο λινάρι (*Linum leucanthum*).

313 *Crocus sativus cartwrightianus*. Ἄγρια μορφή τοῦ καλλιεργημένου κρόκου.

314 Τά στίγματα τοῦ κρόκου ἀπ' ὅπου βγαίνει ἡ ζαφορά.

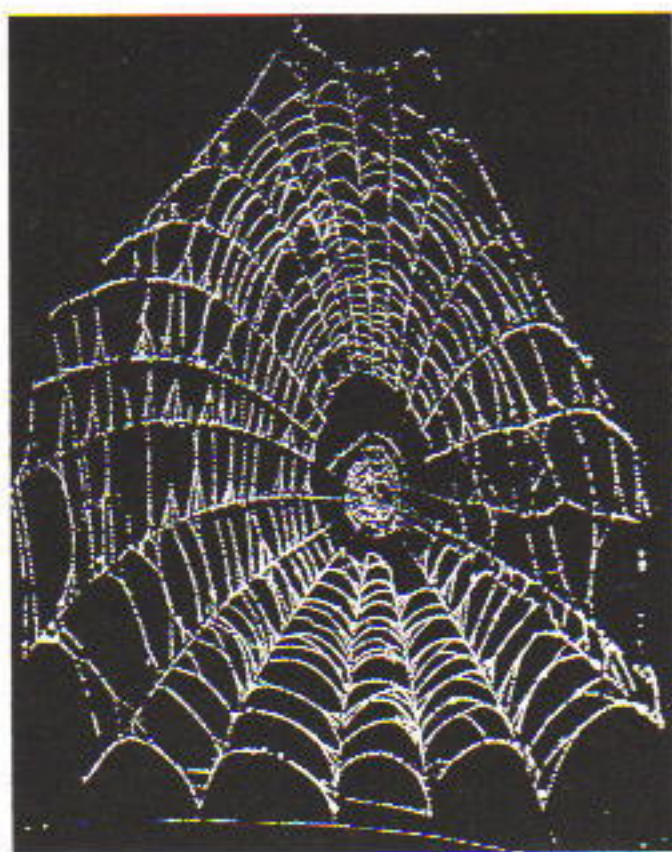
μοποιώντας και διάφορα δολώματα. Ένα απ' αυτά τα δολώματα ίσως
305 νά ήταν και οι καρποί της σορβιάς (*Sorbus aucuparia*), μιας από τις
πέντε ποικιλίες του φυτού αυτού στην Ελλάδα.

Όταν οι απαιτήσεις του ανθρώπου αυξήθηκαν, εμφανίσθηκαν και οι
νομάδες που είχαν ήμερώσει τα ζώα και διατηρούσαν κοπάδια. Στην
κτηνοτροφία, το γάλα είχε μεγαλύτερη σημασία από το κρέας, γιατί με
τό γάλα έφτιαχναν το τυρί, που ήταν μία σπουδαία τροφή. Το γάλα τό
πήζαν με μαγιά σύκου. Ο Διοσκορίδης (4.95) γνώριζε όμως και ένα
306 φυτό, το «γαλάτιον» (*Galium verum*), που περιέχει ένα ένζυμο που πή-
ζει το γάλα.

Τά φυτά στή χειροτεχνία

Μιά από τις σπουδαιότερες χειροτεχνίες της αρχαιότητας ήταν ή ύ-
φαντουργία. Η Αθηνά, που ήταν και προστάτιδα της χειροτεχνίας και
των καλών τεχνών, είχε έφεύρει τόν άργαλειό. Η θεά ήταν τόσο πε-
315 ρήφανη για τήν τέχνη της, ώστε μεταμόρφωσε σε άράχνη τήν κόρη έ-
νός βαφέα από τήν Ίωνία που ήθελε νά τήν συναγωνισθει.

Γιά τήν άριστοτεχνία των αρχαίων γυναικών στήν κλώση και στήν

315 Η Άράχνη συνα-
γωνιζόταν τήν Αθηνά
στήν ύφαντική τέχνη.

ύφανση μας μιλά ο Όμηρος. Από παλιά ο πόθος του ανθρώπου ήταν
309 ν' ανακαλύπτει καινούργιες ύλες για νά όμορφαίνει τήν καθημερινή
ζωή του.

Αν έξαιρέσουμε τό μετάξι, για τό όποιο ξέρουμε πολύ λίγα στήν
προβυζαντινή Ελλάδα, και τό μαλλί που έδιναν τά πρόβατα, ή μόνη
φυτική ίνα που χρησιμοποιούσαν οι αρχαίοι για τήν ύφαντουργική ή-

ταν τό λινάρι. Οί Μακεδόνες τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου εἶχαν γνωρίσει στίς ὄχθες τοῦ Ἰνδοῦ τό βαμβάκι, ἀλλά ἡ καλλιέργεια αὐτοῦ τοῦ φυτοῦ διαδώθηκε στήν Ἑλλάδα μόνο τόν 10ο αἰώνα μ.Χ. Ἡ καλλιέργεια τοῦ λιναριοῦ, πού εἶχε παλιά παράδοση στήν Αἴγυπτο, ἀποδείχεται ἀπό σπόρους τοῦ φυτοῦ πού βρέθηκαν στά ἀρχαιολογικά στρώματα τῆς πρωτοελλαδικῆς Λέρνας, καθώς καί ἀπό πήλινα πινακίδια στήν Πύλο. Ὁ Ὅμηρος ἀναφέρει λινά ὑφάσματα πού χρησίμευαν γιά ροῦχα, πανιά ἰστιοπλοΐας καί δίχτυα γιά ψάρεμα. Ὅπως καί σήμερα, οἱ ἀρχαῖοι ἔπαιρναν τίς ἴνες ἀπό τούς βλαστούς τοῦ φυτοῦ, τίς ξέρεναν στόν ἥλιο καί κατόπιν τίς ἔβρεχαν, τίς ἔσπαζαν, τίς ξέναν καί τίς ἔγνεθαν σέ κλωστή. Μετά τήν ὑφανση στόν ἀργαλειό, τίς λεύκαιναν μέ χυμό παπαρούνας.

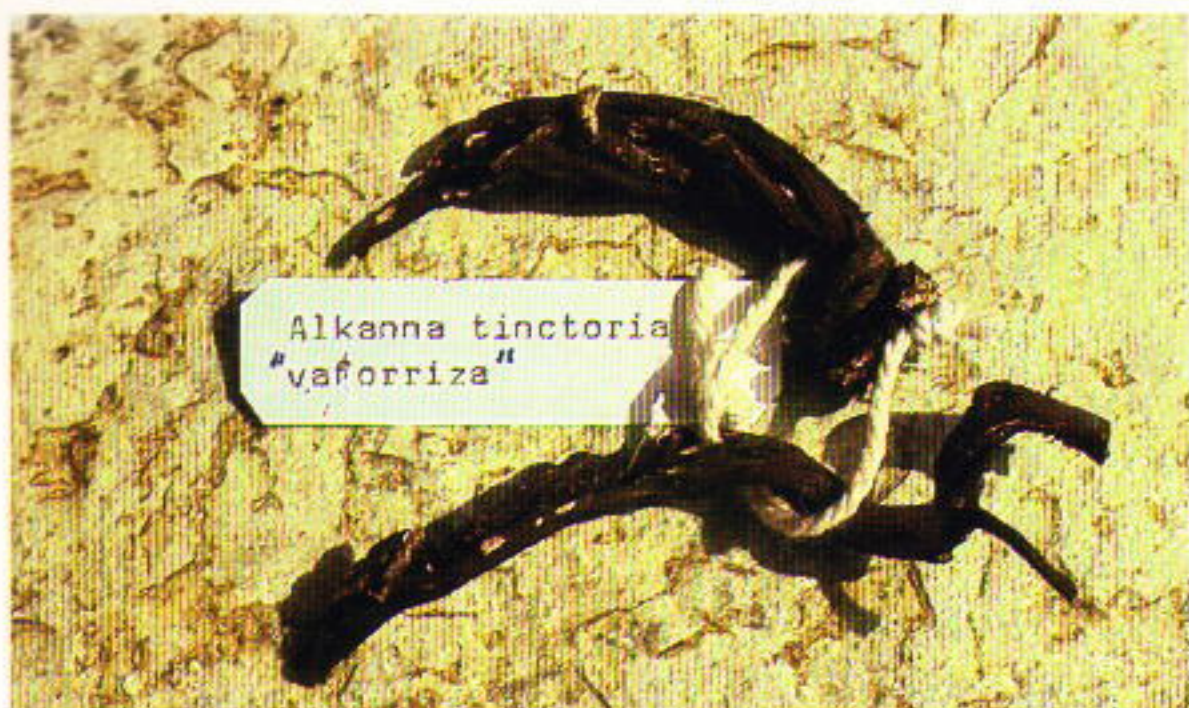
Ὁ Πλίνιος ἐκφράζει μεγάλο θαυμασμό γιά τίς ιδιότητες τοῦ λιναριοῦ, πού τίς βλέπει σάν προσφορά ἀπό τή φύση. Μέ τό προϊόν ἑνός σχεδόν ἀόρατου σπόρου τόλμησαν, ἔλεγε, οἱ ἄνθρωποι νά ὀργώσουν τίς θάλασσες χάρη στά πελώρια πανιά πού ἔφτιαχναν ἀπ' αὐτόν καί νά περνοῦν τήν ἀπόσταση πού χωρίζει τήν Ἀφρική καί τήν Ἀσία μέσα σέ δύο μόνο ἡμέρες.

Γιά τά ροῦχα, οἱ Ἰωνες προτιμοῦσαν τά λινά ὑφάσματα, ἐνῶ οἱ Δωριεῖς φοροῦσαν μάλλινα. Γιά νά τά κάνουν πιό μαλακά, τούς ἔκαναν μιά ἐπεξεργασία τρίβοντάς τα μέ ἕνα τομάρι σκαντζόχοιρου ἢ καί μέ τόν σπάδικα τοῦ λουλουδιοῦ ἀπό ἕνα εἶδος ἀγκαθιοῦ. 311

Τό εἶδος τοῦ λιναριοῦ πού χρησιμοποιεῖται γιά τήν κλώση δέν καλλιεργεῖται πιά σήμερα στήν Ἑλλάδα. Ὑπάρχουν ὅμως στήν αὐτοφυῆ ἑλληνική χλωρίδα πάνω ἀπό 10 εἶδη λιναριοῦ πού ξεχωρίζουν γιά τή 312 λεπτότητα τῶν λουλουδιῶν τους.

Ἀπό πολύ νωρίς, οἱ Ἕλληνες αἰσθάνθηκαν τήν ἀνάγκη νά δώσουν στά νήματα καί στά ὑφάσματά τους λαμπερά χρώματα. Ὁ Πλίνιος (9.133) δίνει μιά λεπτομερῆ περιγραφή τοῦ τρόπου βαφῆς τῶν κλωστοῦφαντουργικῶν προϊόντων, στήν ὁποία χρησιμοποιοῦσαν σειρά ὀλόκληρη ἀπό φυτά. Ἄλλα φυτά ἔδιναν τό κατάλληλο χρῶμα στίς ἀλοιφές καί στίς καλλυντικές βαφές τῶν γυναικῶν. Μέ τή φλοῦδα τῶν καρυδιῶν ἔφτιαναν μιά μαύρη βαφή γιά τά μαλλιά. Καί στή βυρσοδεψία χρησιμοποιοῦσαν φυτικά προϊόντα, ὅπως τόν φλοιό τοῦ πεύκου, τά φύλλα τοῦ χρυσόξυλου ἢ τά βελανίδια.

Ὁ κρόκος (*Crocus sativus*) ἦταν ἕνα ἀπό τά κυριότερα βαφικά φυτά. Μέ τά κόκκινα στίγματα του ἔβαφαν τά ὑφάσματά τους κίτρινα. «Ἡ 314 αὐγή ἡ κροκομαντοῦσα μέσ' ἀπ' τό μέγα ρέμμα τοῦ Ὠκεανοῦ, τό φῶς

316

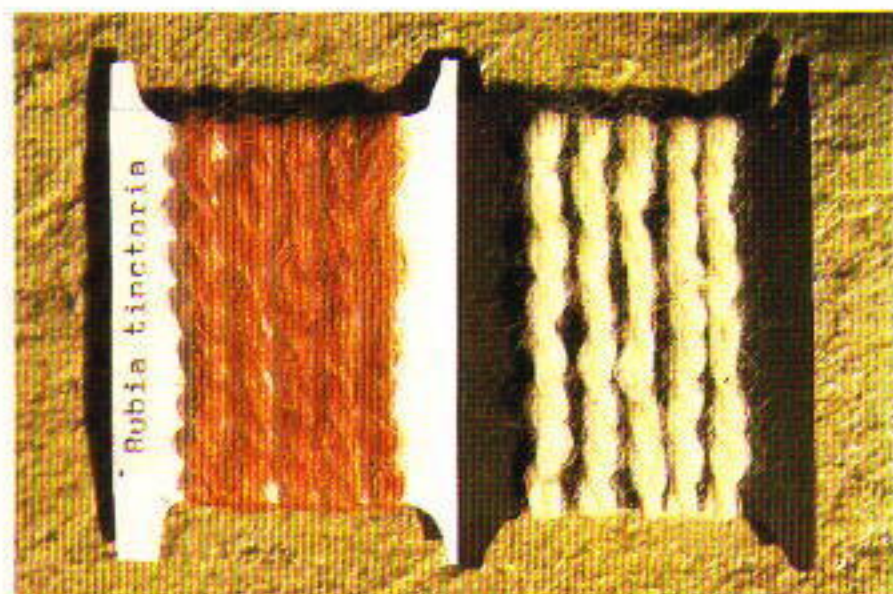
317

318

319

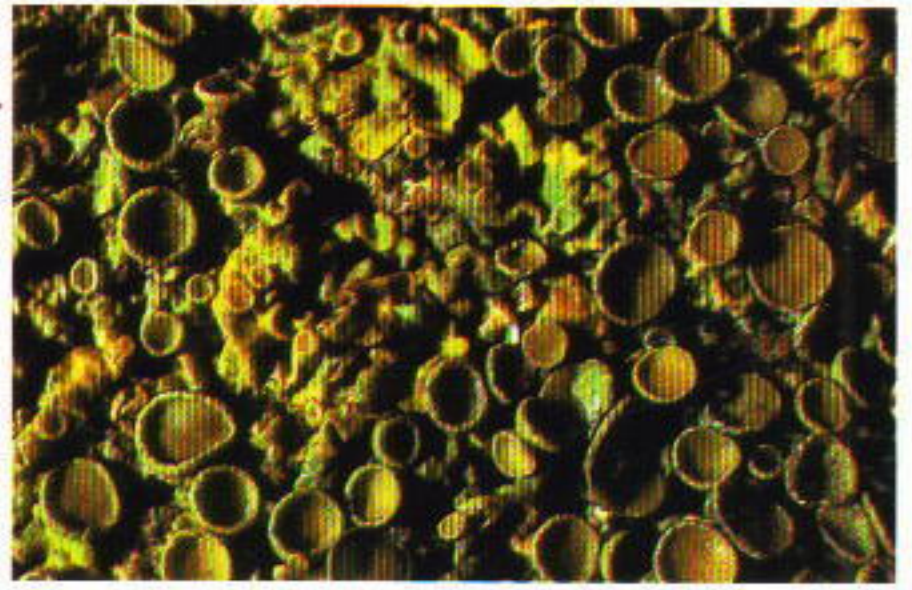

320

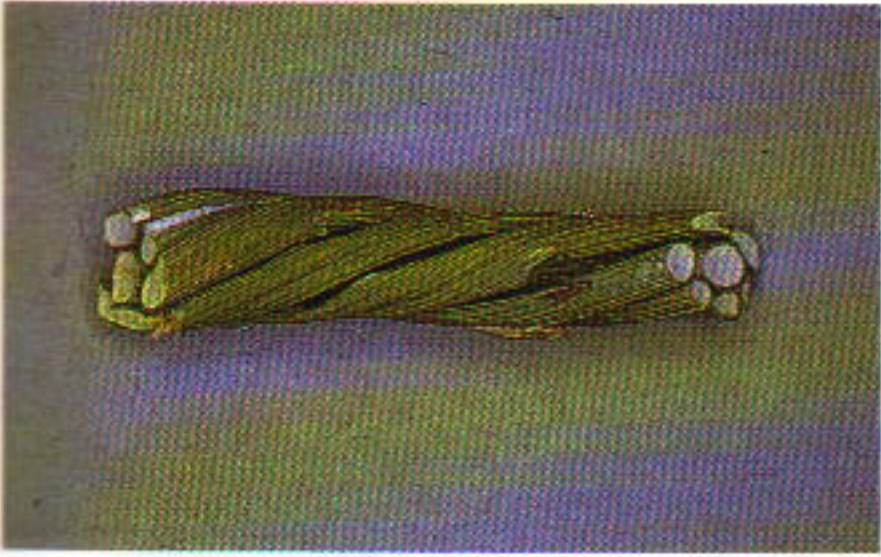

321

- 316 Ἡ βαφόριζα (*Alkanna tinctoria*) πού δίνει μιά κόκκινη χρωστική οὐσία.
 317 Ἡ *Rubia* ἔδινε ἕνα ὠραῖο κόκκινο χρῶμα.
 318 Οἱ «κόκκοι» τοῦ πουρναριοῦ μετά τήν ἐξοδο τῶν ἐντόμων.
 319 Τό ξύλο τοῦ χρυσόξυλου (*Cotinus coggygria*) δίνει μιά κίτρινη βαφή.
 320 Δοκιμή βαφῆς μέ *Rubia tinctoria*.
 321 Κηκίδια κοκορεβιθιάς (*Pistacia terebinthus*) πού ἔδιναν κίτρινο χρῶμα.

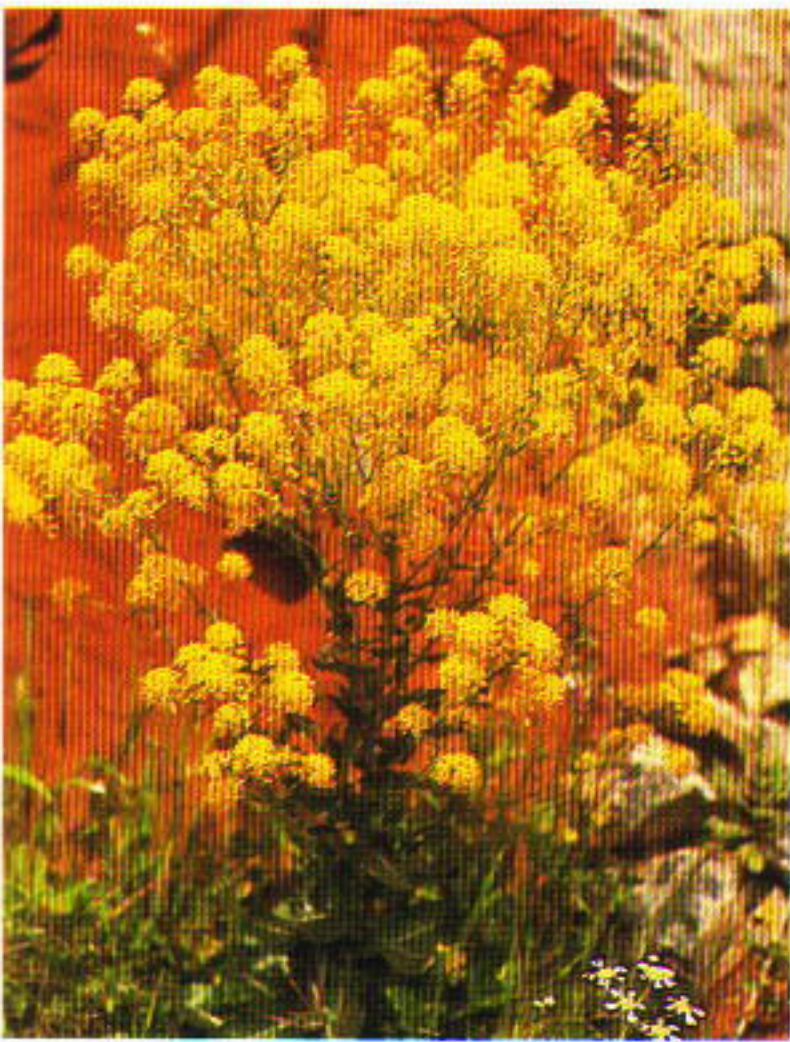

323

324

325

326

327

322 'Ο σχίνος (*Pistacia lentiscus*) έδινε ένα ρετσίνι πού χρησίμευε στά καλ-
λυντικά παρασκευάσματα.

323 'Από βλαστούς του σπάρτου κατασκεύαζαν σχοινιά γιά νά δένουν τά
πλοία τους.

324 'Ορισμένοι λειχήνες έδιναν χρωστικές ούσιες (είδος *Xanthoria*).

325 Τό σπάρτο (*Spartium junceum*).

326 'Η *Isatis tinctoria*, πού έδινε ένα γαλάζιο χρώμα γνωστό σαν παστέλ.

327 *Thymelaea tartaronraira*. 'Αναφέρεται ότι έδινε ίνες κατάλληλες γιά τήν
κατασκευή σχοινιών γιά τά πλοία.

σέ άθανάτους καί θνητούς νά φέρει» (Ίλ. 19.1), έτσι περιγράφει ό "Ομηρος τό χρῶμα τοῦ ήλιου πού άνατέλλει, συγκρίνοντάς το μέ τό χρῶμα τοῦ κρόκου.

Τό καθαυτό σαφράνι φυτρώνει στή Μικρά Άσία καί στίς ὄχθες τής Κασπίας Θάλασσας, ὅπου τό καλλιεργοῦσαν ὡς τά χρόνια μας γιά νά βάφουν τά μαλλιά τῶν χαλιῶν. Στήν Ἑλλάδα βγαίνει μόνο ή ποικιλία
313 *Crocus sativus cartwrightianus* πού εἶναι ένδημική. Ἐάν συλλογιστεῖ κανεῖς πῶς γιά ἕνα κιλό ξεραμένο σαφράνι χρειάζονται τά στίγματα 100 ὡς 140.000 λουλουδιῶν κρόκου, θά πρέπει νά θεωρήσουμε μάλλον άπίθανο ὅτι οἱ άρχαῖοι διέθεταν τόσο μεγάλες ποσότητες από αὐτό τό φυτό, ἔκτός ἄν ἔκαναν εἰσαγωγή από τή Μικρά Άσία.

319 Κίτρινες βαφές γίνονταν μέ τό χρυσόξυλο (*Cotinus coggygria*) πού ἔχει ὠραῖα χρωματισμένο ξύλο. Ἐπό τή ρίζα τοῦ ριζαριοῦ (*Rubia tinctoria*),
317,320 ἑνός άναρριχόμενου φυτοῦ μέ σπονδυλωτά φύλλα καί μασχालιαῖα ἄνθη, ἔβγαζαν ἕνα καφετί χρῶμα.

Ἐνα από τά πιό περιζήτητα χρώματα ἦταν τό κόκκινο. Τό ἔβγαζαν από τίς ρίζες διαφόρων φυτῶν. Γιά τό βάψιμο τῶν μαλλιῶν προτιμοῦσαν τήν «άγχοῦσα» (*Alkanna tinctoria*) τοῦ Διοσκορίδη (4.23). Ἡ ρίζα
316 αὐτοῦ τοῦ φυτοῦ δίνει ἕνα τόσο έντονο κόκκινο χρῶμα, ὡστε ὁ Ἡσύχιος ὁ Ἄλεξανδρεῦς, πού ἔγραψε ἕνα από τά πιό πλούσια άρχαῖα λεξικά, νά ἔξηγεῖ ὅτι ή λέξη «άγχουσίζεσθαι» σημαίνει τό νά βάφει μιά γυναῖκα τά μάγουλά της μέ άγχοῦσα.

Ἐνα από τά άρχαιότερα χρώματα πού άναφέρει ὁ "Ομηρος εἶναι τό ἄλικον, πού μαζί μέ τήν πορφύρα εἶχαν μεγάλη οἰκονομική άξία. Τά βαφεία στίς άρχαῖες Σάρδεις τής Λυδίας ἦταν τόσο ὀνομαστά πού ή ἔκφραση «ὁ ἔρυθρός ὀπός» από τίς Σάρδεις εἶχε γίνει παροιμιώδης. Τό κόκκινο χρῶμα προέρχεται από τό θηλυκό ἑνός ήμίπερου έντόμου πού σχηματίζει τά γνωστά κόκκινα ἔξογκώματα, ή κηκίδια, πάνω στά
318 πουρνάρια (*Quercus coccifera*). Μέ τή μεγάλη παρατηρητικότητα του ὁ Θεόφραστος δέν παράλειψε νά άναφέρει τά κόκκινα αὐτά σώματα πού ὅμως θεωρεῖ σάν ἕνα εἶδος καρποῦ, ένῶ ὅπως γνωρίζουμε, εἶναι ἔργο τῶν έντόμων. Ὁ Διοσκορίδης (4.48) μιλά περί «κόκκου βαφικῆς», στήν περιγραφή του τοῦ πουρναριοῦ. Ὁ Πausanias (10.36.2) συνδέει τή βαφή μαλλιοῦ μέ τό αἷμα τοῦ έντόμου πού ζεῖ πάνω στά πουρνάρια. Τό έντομο, πού άποξηραμένο δίνει αὐτό τό χρῶμα, εἶναι γνωστό σάν «κόκκος ὁ βαφικός». Ἐπό τόν κόκκο αὐτόν προέρχεται ή ὀνομασία «κόκκινο». Μέ αὐτό τό χρῶμα, πού άργότερα ἦταν γνωστό σάν κρεμέζι, ἔβαφαν τό μαλλί, τά δέρματα καί τά εἰσαγόμενα ὑφάσμα-

τα από μετάξι. Ἐπειδή τό χρώμα ἦταν ἀκριβό, τό κρατοῦσαν γιά τούς πλούσιους. Κατά τόν Πλούταρχο, ὁ Θησεῆς χρησιμοποίησε πανιά πού ἦταν βαμμένα μέ τέτοιο χρώμα ὅταν πῆγε στήν Κρήτη γιά νά νικήσει τόν Μινόταυρο. Στή Σπάρτη δέν συμπαθοῦσαν τούς βαφεῖς γιατί ἀφαιροῦσαν ἀπό τό μαλλί τό ὠραῖο ἄσπρο χρώμα του, γιά νά γελάσουν ἔτσι τή φύση. Σέ νεώτερα χρόνια ὅμως, οἱ Σπαρτιάτες ἔβαφαν τόν πολεμικό τους ρουχισμό κόκκινο γιά νά μή διακρίνονται οἱ λεκέδες ἀπό αἷμα.

Τά περίεργα κερατοειδῆ ἐξογκώματα πού παρουσιάζονται τό χειμῶνα στήν κοκκορεβιθιά (*Pistacia terebinthus*) εἶναι ἐπίσης κηκίδια 322 πού προέρχονται ἀπό ἔντομα. Κίνησαν βέβαια τό ἐνδιαφέρον τῶν ἀρχαίων, πού ἔβγαζαν ἀπ' αὐτά μιά κίτρινη χρωστική οὐσία μέ τήν ὁποία ἔβαφαν τά μεταξωτά ὑφάσματα τῆς Ἀνατολῆς. Ἐνα ἄλλο εἶδος ἀπό τήν οἰκογένεια τῆς φυστικιάς εἶναι ὁ σχῖνος (*Pistacia lentiscus*), πού ἔ- 323 δινε ἀκόμα καί στά παλιά χρόνια ἕνα διαφανές ρετσίνι (Διοσκ. 1.91). Στή Χῖο, καί σήμερα παράγεται ἀπό μιά ποικιλία τοῦ φυτοῦ ἡ γνωστή μας μαστίχα. Στήν ἀρχαιότητα ἡ μαστίχα χρησίμευε γιά καλλυντικούς σκοπούς, γιά νά κολλοῦν τά βλέφαρα τῶν ματιῶν. Ἐπί Τουρκοκρατίας ἡ μαστίχα ἦταν πολύτιμο προϊόν ἐμπορίας, γιατί τό χρησιμοποιοῦσαν πολύ στά χαρέμια σάν δροσιστικό τοῦ στόματος. Ἀπό μιά ταξιδιωτική περιγραφή τοῦ 18ου αἰῶνα ξέρουμε ὅτι ὁ Σουλτάνος ἀπαιτοῦσε τή μισή παραγωγή γιά τόν ἑαυτό του, ἀπό τήν ὁποία τό μεγαλύτερο μέρος κατανάλωνε τό σεράϊ.

Ἡ Ἴσατις ἡ βαφική (*Isatis tinctoria*) κάλυπτε τίς ἀνάγκες σέ γαλάζια 326 χρώματα. Ἡ χρωστική ὕλη ἔβγαινε ἀπό τά φύλλα πού εἶχαν ὑποστεῖ ζύμωση. Ὁ Ἡρόδοτος (1.203) ἀναφέρει ἀπό τό ταξίδι του στόν Καύκασο, πώς ἐκεῖ οἱ λαοί τρέφονται μέ ἄγρια φροῦτα καί παρασκευάζουν ἀκόμα ἀπό τά φύλλα ἑνός φυτοῦ ἕνα πολύ ἀνθεκτικό χρώμα, πού ἀντέχει σέ πολλά πλυσίματα. Ἀσφαλῶς πρόκειται γιά τήν ἴσατι, σάν πρόδρομο τοῦ ἰνδικοῦ λουλακιοῦ ἀπό τήν Ἀσία, πού πραγματικά εἶχε τήν ιδιότητα πού ἀναφέρει ὁ Ἡρόδοτος, νά μή ξεβάφει στό νερό.

Ἀκόμα καί οἱ λειχήνες (*Lichenes*) δέν παραμελήθηκαν ἀπό τούς ἀρ- 324 χαίους σάν πηγές χρωστικῶν οὐσιῶν. Ὁ Διοσκορίδης (1.20, 4.53) τούς θεωρεῖ καί σάν ἀποτελεσματικά φάρμακα. Ὁ Θεόφραστος εἶχε ἐντυπωσιαστεῖ ἀπό τίς διάφορες μορφές πού παρουσιάζουν οἱ λειχήνες πάνω σέ κορμούς δέντρων, σέ βράχους, στούς τοίχους καί στίς σκεπές τῶν σπιτιῶν. Σάν βοτανικός ὅμως διαπίστωσε τήν ἔλλειψη κάθε συστηματικότητας, σάν κι αὐτή πού ὑπάρχει στ' ἄλλα φυτά, καί ἀ-

328

329

330

331

332

333

328 *Colchicum bowlesianum*. Ένα από τά ωραία κολχικά τής Έλλάδας.

329 Έπολείμματα στερεοποιημένου μελιού στό Νεκρομαντεϊόν του Άχέρωντα.

330 *Campanula incurva*. Μιά ένδημική έλληνική καμπανούλα.

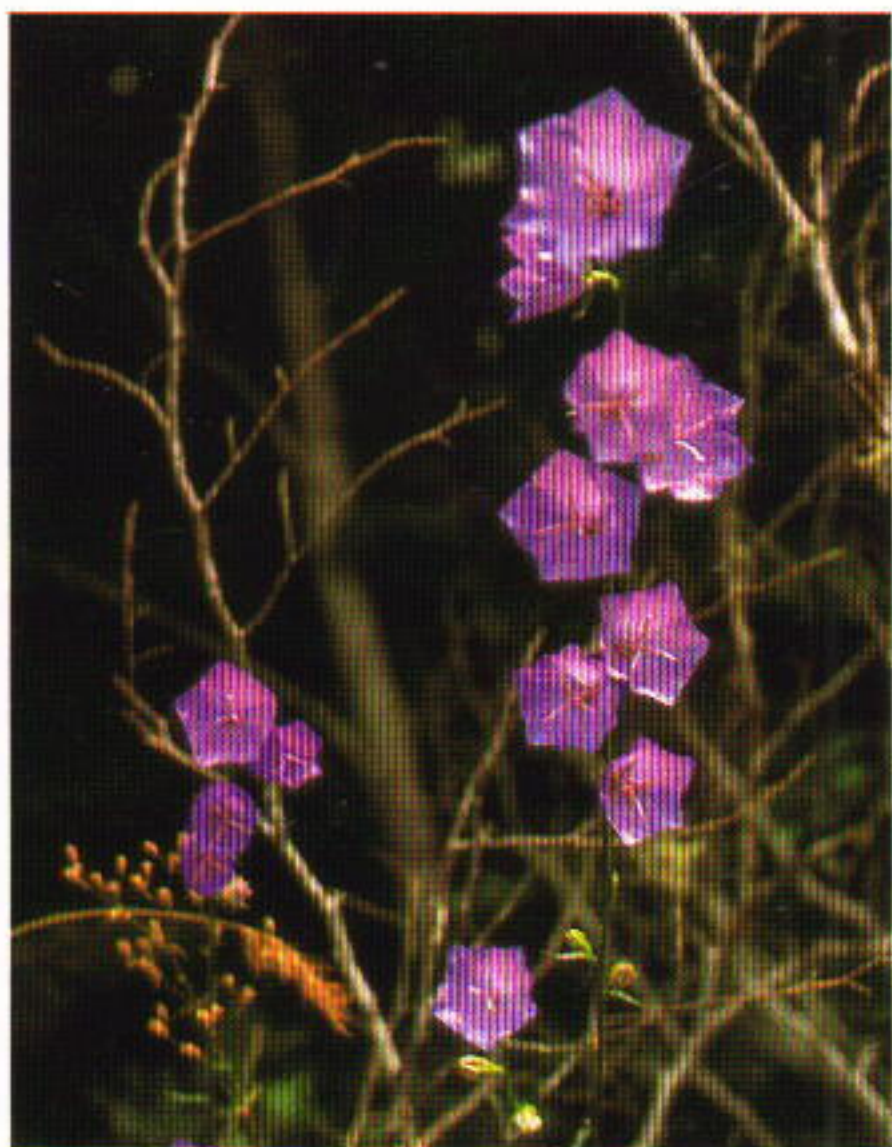
331 Ένα από τά πολλά είδη άγριων μενεξέδων καί πανσέδων πού φύονται στην Έλλάδα.

332 Ό Έβενος ό Κρητικός πού στολίζει τόν Μάιο τά Κρητικά φαράγγια.

333 Άνοιξιάτικο χωράφι στή νότια Πελοπόννησο.

334

335

336

337

334 Σύμφωνα με πολλές δοξασίες, ή άγριοτριανταφυλλιά βγήκε εκεί πού ή Άφροδίτη είχε ποτίσει τή γή μέ νέκταρ.

335 *Campanula persicifolia*.

336 *Glaucium corniculatum*. Ένα είδος κιτρινοκόκκινης παπαρούνας.

337 *Melittis melissophyllum*. Φυτό τών όρεινών δασών, πού τό έπισκέπτονται συχνά οί μέλισσες.

ποφάνθηκε ὅτι δέν εἶναι δυνατόν νά περιγραφοῦν. Οἱ σημερινές ἐπισημονικές μελέτες δείχνουν πώς ἡ πολυμορφία καί οἱ συνήθειες ζωῆς τῶν λειχήνων ὀφείλονται σέ μιά συμβίωση ανάμεσα ἀπό μύκητες καί φύκη. Ἐάν λάβει κανεῖς ὑπ' ὄψη ὅτι οἱ λειχήνες εἶναι καί σημαντικοί βιολογικοί δείκτες — ἡ παρουσία ἢ ἡ ἀπουσία τους δείχνει τήν ποιότητα τῆς ἀτμόσφαιρας — μποροῦμε νά ὑποθέσουμε ὅτι οἱ ἀρχαῖοι πιθανόν νά γνώριζαν καί μερικές ποικιλίες λειχήνων πού σήμερα ἔχουν ἐξαφανισθεῖ ἀπό τήν προοδευτική μόλυνση τῆς ἀτμόσφαιρας. Ὅπως καί σήμερα ἀκόμα ὀρισμένα σκοτσέζικα ὑφάσματα βάφονται μέ λειχήνες, ἔτσι καί οἱ ἀρχαῖοι ἴσως νά ἔβαφαν μέ κάποιο εἶδος λειχήνα πού ἔχει χαθεῖ, τίς κόκκινες κορδέλλες μέ τίς ὁποῖες οἱ νέες κοπέλλες ἔδεναν τά μαλλιά τους.

Πολλά φυτά χρησιμοποιόνταν ἀπό τοὺς ἀρχαίους καί γιά ἄλλους τεχνικούς σκοπούς. Ἐτσι, οἱ σκληρές βέργες τοῦ σπάρτου (*Spartium junceum*) 325 χρησίμευαν γιά τό δέσιμο τῶν κλημάτων. Οἱ βοσκοί ἔπλεκαν παπούτσια καί ροῦχα ἀπό ξεραμένους καί μουσκεμένους βλαστούς τοῦ σπάρτου. Τά ἀνθεκτικά βλαστάρια τῆς θυμελαΐας, κ. θερόκαλο, 327 (*Thymelaia sp.*) χρησίμευαν γιά τό πλέξιμο σχοιניῶν γιά τά καράβια. Ὁ μικρός αὐτός θάμνος μέ τά ἐριώδη φύλλα, πού ἀνθίζει ἀπό τόν Ὀκτώβρη ὡς τόν Μάη, ἴσως νά εἶναι ὁ «μέλας κνέωρος» τοῦ Θεόφραστου (6.2.2) τοῦ ὁποίου ἐκθιάζει τήν ἀνθεκτικότητα καί τή μακριά περίοδο ἀνθησης ὅλο τό χειμῶνα.

Νέκταρ καί Ἀμβροσία

Ἀμβροσία ἦταν ἡ τροφή τῶν ἀθανάτων, νέκταρ ὁ γλυκός χυμός τῶν λουλουδιῶν πού ἀποτελοῦσε τό μυθολογικό ποτό τῶν θεῶν. Στήν κρητική Ἴδη ἡ μυθολογική κατσίκα Ἀμάθεια καί ἡ σύντροφός της Μέλισσα τρέφουν τόν νεαρό Δία μέ γάλα καί μέλι.

Ἡ συγκομιδή ἀπό ἄγριο μέλι εἶναι γνωστή ἀπό τοὺς ἀρχαίους Αἰγύπτιους. Στόν ἐλληνικό χῶρο, ἡ τέχνη τοῦ μαζέματος σμηνῶν μελισσῶν, ἡ μεταφορά τους σέ κατάλληλα μέρη καί γενικά ἡ ἐκτροφή τους, ἦταν γνωστές ἀπό τά χρόνια τοῦ Ὀμήρου. Σέ μυκηναϊκές γραφές ἀναφέρεται μέλι μέσα σέ ἀμφορεῖς, δηλαδή σέ ἀξιόλογες ποσότητες, σάν χορηγήσεις σέ ἄτομα ἢ προσφορές στοὺς θεούς. Τοὺς νεκρούς τοὺς ἐφοδίαζαν μέ ἓνα κομμάτι γλυκό μέ μέλι γιά νά καθησυχάσουν τόν Κέρβερο. Βρέθηκαν πραγματικά μεγάλες ποσότητες μελιοῦ στό Νεκρομαντεῖο τοῦ Ἀχέρωνα καί σώθηκαν μέχρι σήμερα σάν ἀπανθρα- 329

κωμένα λείψανα, μετά από την πυρπόληση του ναού από τους Ρωμαίους. Ἀκόμα καί ὁ Ὀδυσσεύς πρόσφερε στούς θεούς τοῦ κάτω κόσμου μέλι καί γάλα, ὅταν ἡ Κίρκη τόν συμβούλευσε νά ἐπικοινωνήσῃ μέ τήν ψυχή τοῦ τυφλοῦ μάντι Θηρεσία, γιά νά μάθει γιά τό μέλλον του. Στά ὁμηρικά ἔπη, ἡ ἔννοια «γλυκύς» ἦταν συνυφασμένη μέ τό μέλι, καί μέ τό ἐπίθετο «μέλισσα» περιγραφόταν ἡ πιό ἐκλεκτή ποίηση. Ἡ παράδοση λέει πώς στά χεῖλη τοῦ Πίνδαρου, τοῦ Σοφοκλή καί τοῦ Πλάτωνα κάποτε κάθησαν μέλισσες, πού ἔδωσαν στήν ποίησή τους ἔκφραση καί γλύκα.

Καί γιά τούς ἀνθρώπους ὅμως τό μέλι, σάν μόνο γλυκαντικό τῆς ἐποχῆς, ἦταν ἓνα βασικό συστατικό τῆς τροφῆς τους. Ὁ βασιλιάς Ἀρισταῖος ἀπό τήν Ἀρκαδία, γιός τοῦ Ἀπόλλωνα καί τῆς νύμφης Κυρήνης, πού ἀνατράφηκε στό λουλουδιασμένο Πήλιο ἀπό τόν Χείρωνα, φαίνεται νά εἶναι ὁ πρῶτος πού δίδαξε στόν ἄνθρωπο τή μελισσοκομία. Ὁ Κύπριος Ἀριστόμαχος ἀσχολήθηκε 58 χρόνια μέ τή ζωή τῶν μελισσῶν καί τίς παράβαλε μέ τούς ἀνθρώπους. Ζοῦν λέει κοινωνικά — ὅπως τό διαπίστωσε ἀπό τότε — ἔχουν ἓνα σύνταγμα, δική τους ἐστία καί κοινή ἰδιοκτησία, ἀσκοῦν δικαιοσύνη καί κυβερνοῦνται μοναρχικά. Εἶναι ἀφοσιωμένες στή δουλειά καί ἀνδρεῖες, ἀγαποῦν τήν καθαριότητα καί ἀποφεύγουν τό κρέας σάν αὐστηροί Πυθαγόρειοι, πού ἀρκοῦνται στό ψωμί καί τό μέλι. Οἱ ἀρχαῖοι εἶχαν ἐπίσης παρατηρήσει πώς ὀρισμένες μέλισσες στήν Κρήτη κρατοῦν μιά πέτρα «γιά νά μή τίς παρασύρει ὁ ἄνεμος». Ὅπως γνωρίζουμε σήμερα, πρόκειται γιά ἓνα εἶδος μέλισσας πού μεταφέρει κομμάτια λάσπης γιά τό χτίσιμο τῆς φωλιᾶς της.

Οἱ μέλισσες, πού κατά τήν γνώμη τῶν ἀρχαίων, βγάζουν τό κερί ἀπό τή γύρη καί τό μέλι ἀπό τόν ἀέρα, ἦταν ἓνα ἀπό τά πρῶτα στάδια τῆς κτηνοτροφίας. Ἐσπερναν ἀπό τότε γιά τίς μέλισσες εἰδικά φυτά, σάν τό τριφύλλι, τίς καμπανοῦλες, τίς ἀνεμώνες, τούς μενεξέδες, τίς 330-343 παπαροῦνες καί διάφορα εἶδη θυμαριοῦ καί θάμνων ἢ μεταφέρανε τίς 345 κυψέλες ἀπό μιά ἀνθισμένη περιοχή σέ ἄλλη. Οἱ κυψέλες αὐτές ἦταν φτιαγμένες ἀπό κλαριά λυγαριᾶς ἢ ἀπό πηλό. Τό καλύτερο καί πιό γλυκό μέλι προερχόταν ἀπό τήν Ἀττική, ὅπου ἦταν ὡς πρόσφατα ἓνα πολύτιμο προϊόν ἐμπορίας. Καί ἡ Κρήτη, οἱ Κυκλάδες, ἰδίως ἡ Κέα, ὅπως καί ἡ Κάλυμνος, ἡ Κῶς καί ἡ Κύπρος, ἦταν ὀνομαστές γιά τό μέλι τους. Πολλά παραδείγματα μαρτυροῦν γιά τήν οἰκονομική σπουδαιότητα τῆς μελισσοκομίας στήν ἀρχαιότητα. Πήλινες κυψέλες, ὅπως μεταχειρίζονται ἀκόμα στήν Πάρο, βρέθηκαν στό Αἰγάλεω, στή Βάρη καί στό 347

338 Ἡ δεινδρῶδης μηδική (*Medicago arborea*) ἤρθε στήν Ἑλλάδα μέ τούς μηδικούς πολέμους. Εἶναι φυτό διακοσμητικό, κτηνοτροφικό καί μελισσοκομικό.

338

339 *Berberis cretica*. Ἐνας θάμνος μέ σκληρά ἀγκάθια.

339

340 Τό ἄνθος τῆς ἀσφάκας (*Phlomis fruticosa*). Ὁ γνωστός θάμνος μέ τά μεγάλα κίτρινα λουλούδια πού καλύπτει τεράστιες ἐκτάσεις πάνω στούς ξερούς λόφους.

340

341 Ὁ ἀσπάλαθος (*Calycotome villosa*). Ἐνας ἀκανθωτός θάμνος.

342

343

344

345

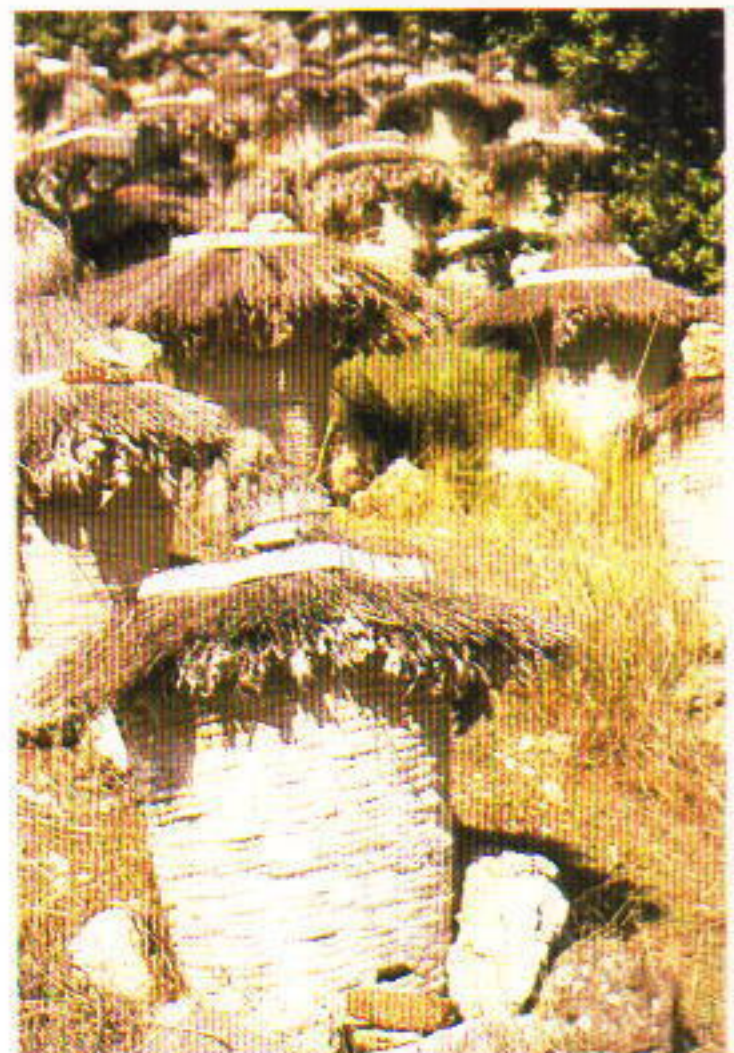
342 *Borago officinalis*, κ. βοράντζα. Τά λουλούδια του τραβοῦν τίς μέλισσες.

343 Λουλούδια θυμαριού (*Coridothymus capitatus*).

344 *Rhododendron luteum*. "Ένας μεγάλος θάμνος μέ δηλητηριώδεις ιδιότητες πού στήν Ἑλλάδα φυτρώνει μόνο στή Μυτιλήνη.

345 Τό ρετσίνη του σχίνου ἀπό τό ὁποῖο παράγεται στή Χίο ἡ μαστίχα.

346 Σέ μερικά μέρη οἱ κυφέλες δέν ἀλλάξαν μορφή ἀπό τά παλιά χρόνια.

346

κτῆμα Τράχωνες: ἦταν ἓνα ἀπό τά βασικά ἐργαλεῖα τῶν ἀρχαίων ἀγροκτημάτων. Μιά καλά διατηρημένη πήλινη κυψέλη χρησιμοποιήθηκε σάν σαρκοφάγος στήν ταφή ἑνός παιδιοῦ στό Μαραθῶνα καί βρίσκεται σήμερα στό τοπικό μουσεῖο.

Τό μέλι ἦταν τροφή γιά τά μωρά, χρησίμευε γιά φαρμακευτικούς σκοπούς, γιά γλυκίσματα καί ποτά καί σάν προσφορά στούς θεούς καί στούς νεκρούς. Ἡ παραγωγή ἦταν μεγάλη καί τήν εὐνοοῦσε ἡ πλούσια βλάστηση. Καί τό κερί ἀπό μέλισσες εἶχε ἰδιαίτερη σημασία. Τό χρησιμοποιοῦσαν γιά τό γυάλισμα τῶν κιονόκρανων, γιά τό σφράγι-

347 Ἀρχαία καί σύγχρονη πήλινη κυψέλη.

σμα τῶν ἀμφορέων ἢ γιά τή στεγανοποίηση τῶν караβιῶν. Τά φτερά τοῦ Ἴκαρου ἦταν συγκολλημένα μέ κερί μέλισσας, γι' αὐτό καί ἔλυωσαν ὅταν ἡ πτήση ἔφτασε πολύ κοντά στόν ἥλιο. Οἱ σύντροφοι τοῦ Ὀδυσσεά βούλωσαν τ' αὐτιά τους μέ κερί μέλισσας, γιά νά μή ἀκούσουν τίς Σειρήνες. Τό κερί ἦταν πάντα ἓνα ἀπαραίτητο ἐφόδιο στά караβία, γιατί μ' αὐτό βούλωναν κάθε διαρροή πού παρουσιαζόταν στά ὕφαλα.

Τό μέλι ξεχώριζε πάντα ἀνάλογα μέ τήν ποιότητα καί τήν χωνευτικότητα του. Ἔτσι τό μέλι πού προερχόταν ἀπό ρεῖκι τό θεωροῦσαν ἀπό τότε, δεύτερης ποιότητας. Ὁ Ἀριστοτέλης, καί μετά ἀπ' αὐτόν ὁ Διοσκορίδης καί ὁ Πλίνιος (11.13), μιλοῦν γιά ἓνα εἶδος μελιοῦ στόν Πόντο, πού τό ὀνόμαζαν ἐκεῖ «μαινόμενο» καί ποῦ προκαλεῖ ἓνα εἶδος λύσσας. Ὁ Πλίνιος διερωτᾶται γιατί δέν ἀρκεῖ στή φύση νά ἐφοδιάζει τίς μέλισσες μέ φαρμακερά κεντριά, ἀλλά θέλει καί νά δηλητηριάζει ἀ-

κόμα και τό μέλι. Στο φαρμακερό αυτό μέλι τοῦ Πόντου υπέκυψε στά 401 π.Χ., στήν Κολχίδα, ἡ στρατιά τοῦ Κύρου στήν ἐκστρατεία του ἐναντίον τοῦ ἀδελφοῦ του Ἄρταξέρξη. Σέ μιά περιοχή πού ἀφθονοῦσαν οἱ κυφέλες μελισσῶν, οἱ στρατιῶτες χάρηκαν τό γλυκό μέλι, ἀλλά δέν ἄργησαν νά αἰσθανθοῦν σοβαρές διαταραχές. Σύμφωνα μέ τόν Ξενοφῶντα (Ἄνάβ. 4.8.19) εἶχαν πέσει χάμω καί ἔδιναν τήν ἐντύπωση νεκρῶν. Φυτρώνει καί σήμερα στόν Πόντο ἕνα εἶδος ροδόδενδρου (*Rhododendron luteum*), τοῦ ὁποίου τό νέκταρ καί τό μέλι πού βγαίνει 344 ἀπ' αὐτό θεωροῦνται δηλητηριώδη. Στή δυτική πλευρά τῆς Λέσβου υπάρχουν ἀκόμα συστάδες ἀπό αὐτό τό εἶδος ροδόδενδρου καί ἀποτελοῦν πάντα ἕνα σοβαρό κίνδυνο γιά τά ζῶα πού βόσκουν στήν περιοχή.

VII.
Στήν
παλιά
Ἄρκαδία.

348 Πιθάρια στά Μάλλια, πού χρησίμευαν γιά τήν αποθήκευση τροφίμων.
Ήταν συχνά διακοσμημένα μέ ανάγλυφες παραστάσεις.

ΚΡΙΝΟΙ ΚΑΙ ΑΚΑΝΘΟΙ

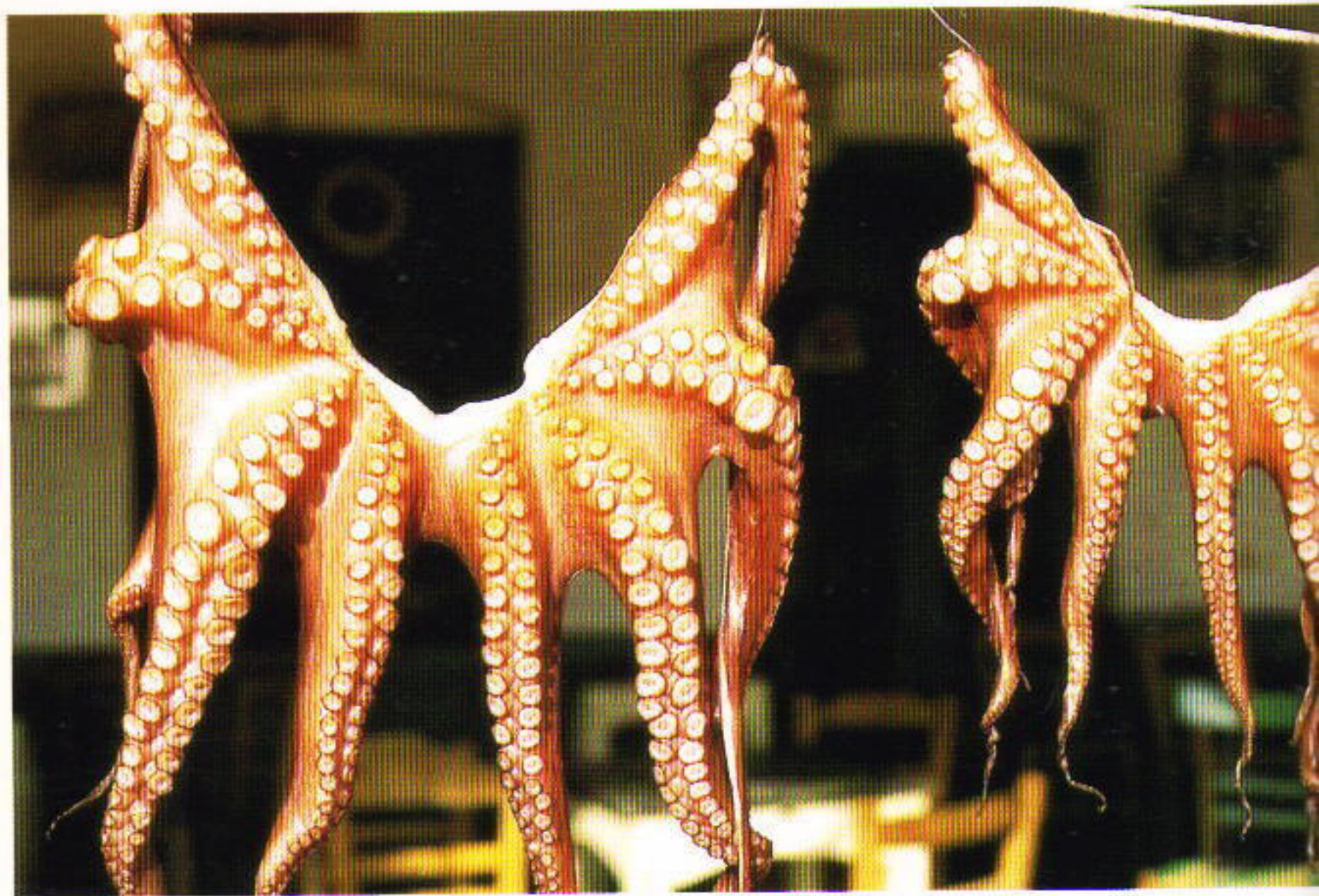
“Όπως καί σ’ άλλους λαούς, οί πρώτες μορφές δραστηριότητας τῶν Ἑλλήνων ἦταν μιά προσπάθεια νά κατακτηθοῦν οί δυνάμεις τῆς Φύσης, ὥστε νά μποῦν σέ μιά τάξη. Ἡ τάξη αὐτή ἦταν πάντα δεμένη μέ τό αἶσθημα τῆς ὀμορφιάς καί τῆς ἁρμονίας πού ἐμπνέει ἡ Φύση. Καί ἐνῶ στούς πρωτόγονους λαούς ἡ τέχνη προέρχεται ἀπό ἕνα καθαρό

349 Τό Μινωικό αὐτό ἀγγεῖο, μέ παράσταση χταποδιοῦ, εἶναι ἕνα ἀπό τά πρώτα παραδείγματα διακόσμησης παρμένης ἀπό τό ζωικό βασίλειο.

νατουραλισμό, στούς πολιτισμένους ἀρχίζει ἀπό ἕνα στυλιζάρισμα τῶν φυσικῶν μορφῶν. Στήν Κρητική τέχνη, αὐτό τό στυλιζάρισμα ἐκφράζει ὅλο τόν πλοῦτο πού ἐμπνέει ὁ ζωϊκός καί ὁ μυθικός κόσμος.

Οί μορφές τῆς τέχνης εἶναι τό ἀποτέλεσμα μιᾶς ἐξέλιξης πού κράτησε πολλές χιλιάδες χρόνια, εἴτε πρόκειται γιά νατουραλιστικά θέματα,

350

351

352

350 Χταπόδια άπλωμένα στον ήλιο.

351 Ή τοιχογραφία της άνοιξης στη Θήρα. Τό κόκκινο χρώμα τών λουλουδιών είναι διακοσμητικό. Τό σχήμα τους δείχνει πώς πρόκειται σαφώς για άσπρους κρίνους.

352 *Lilium candidum*, ό άσπρος κρίνος της Παναγιās.

είτε για συμβατικές παραστάσεις φυτικῶν διακοσμήσεων. Σέ τελευταία ἀνάλυση, ἡ ἑλληνική τέχνη συμβολίζει, ἐπί χιλιετηρίδες, τίς ζωτικές δυνάμεις πού χαρακτηρίζουν τά φυτά στόν αἰώνιό τους κύκλο τῆς ἀναγέννησης τῶν λουλουδιῶν, τῶν φύλλων καί τῶν καρπῶν τους.

Τό φυτικό κόσμημα ἔπαιξε πάντα ἀποφασιστικό ρόλο στήν ἑλληνική τέχνη καί ἐπέζησε τοῦ χρόνου τόσο στήν ἀρχιτεκτονική καί στή γλυπτική ὅσο καί στή ζωγραφική. Ἐνῶ ὅμως στά μινωϊκά καί μυκηναϊκά χρόνια οἱ φυτικές διακοσμήσεις ἦταν ἀντιγραφές ἀπό τή φύση, οἱ πολιτισμοί πού ἀκολούθησαν μετᾶτρεψαν τίς φυτικές μορφές σέ ρυθμικές διακοσμήσεις, ἐμπνευσμένες ἀπό τό σχῆμα ὀρισμένων φυτῶν,

353 Ἄττικὸς σκύφος 480-450 π.Χ. μέ κομψή διακόσμηση ἀπό κλαριά, μπουμπούκια λουλουδιῶν καί παλμέττες.

ὅπως εἶναι οἱ κρίνοι, τά τριαντάφυλλα, οἱ φοίνικες καί ἄλλα. Οἱ κανόνες ἦταν αὐστηροί, ἀλλά οἱ διακοσμήσεις αὐτές ἐξακολουθοῦσαν ν' ἀποδίδουν τή ζωντάνια τῶν φυτῶν. Ἐχει κανεῖς τήν ἐντύπωση πώς οἱ ἐλικοειδεῖς γραμμές τῶν γεωμετρικῶν παραστάσεων ἔχουν σχηματισθεῖ ἀπό τίς περικοκλάδες ἑνὸς ζωντανοῦ φυτοῦ καί οἱ παλμέττες ἀπό τά φύλλα κάποιου φοίνικα. Μέ τήν ἔννοια αὐτή, οἱ διακοσμητικές μορφές τῶν ἀρχαίων δέν εἶναι ἀντίγραφα ἀπό τή φύση, ἀλλά ἀντιπροσωπεύουν τήν ἴδια τή φυτική ζωή, σάν τό ἀρχέγονο φυτό τοῦ Πλάτωνα, πού εἶναι τό σύμβολο τῆς ἀνάπτυξης καί τῆς εὐφορίας. Στούς ἀρχαίους τό φυτό συμβολίζει τή ζωή καί δέν εἶναι ἀπλῶς ἓνα κόσμημα ὅπως σήμερα.

354 Ἡ Ἥως κλαίει γιά τόν χαμό τοῦ γιοῦ της Μέμνονα. Ἀττικός ἀμφορέας τοῦ 530 π.Χ. Βατικανό.

355 Ἴωνικό πιάτο μέ διακόσμηση πού θυμίζει τήν ἀνοιξη. Μέσα τοῦ 6ου π.Χ. αἰώνα. Λοῦβρο, Παρίσι.

356

357

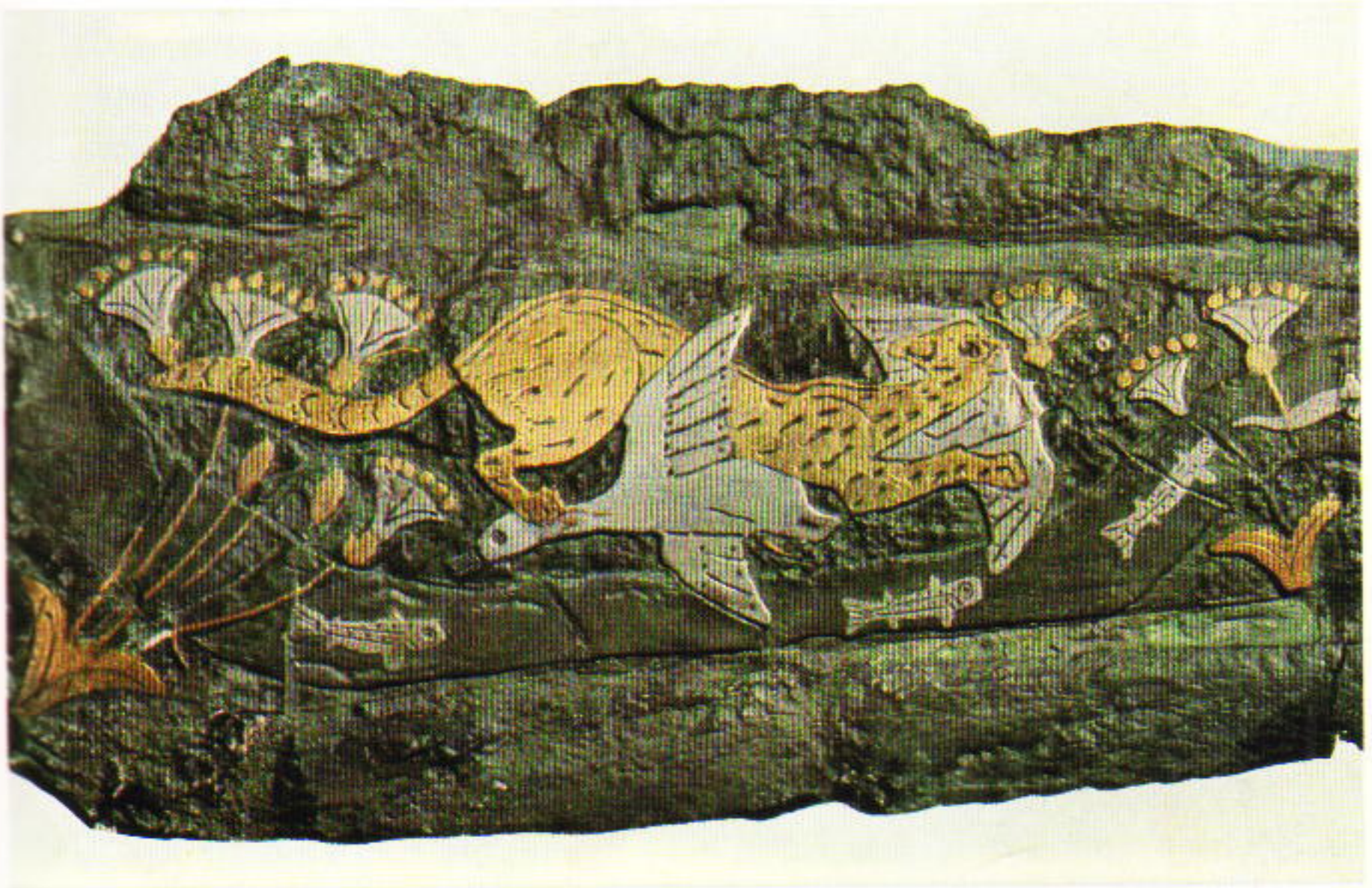

358

359

Στά παλιά χρόνια οί νατουραλιστικές εικόνες δημιουργούσαν ιδίως παραστάσεις ψυχικῶν διαθέσεων, ὅπως εἶναι ὁ θρῆνος τῆς Ἡοῦς γιά τόν χαμένο γιό της Μέμνονα. Ὁ νεκρός, γυμνός, εἶναι ξαπλωμένος κάτω ἀπό ἕνα πεῦκο, ἐνῶ τά ὄπλα του ἀκουμποῦν στόν κορμό ἑνός πλάτανου.

360

356 Ὁ κρίνος τῆς θάλασσης (*Pancratium maritimum*).

357 Λουλούδι τοῦ κρίνου τῆς θάλασσης.

358 Τό κεντρικό μέρος λουλουδιοῦ τοῦ κρίνου τῆς θάλασσης ξεραμένο.

359 Ἡ ὁμοιότητα ἀνάμεσα στόν κρίνο τῆς θάλασσης καί στίς παραστάσεις στίς τοιχογραφίες τῆς Θήρας εἶναι ἐκπληκτική.

360 Μυκηναϊκό ὀρειχάλκινο ξίφος, μέ ἐνθετη παράσταση ἀπό λεοπάρδαλη, ἀγριόχηνες καί κρίνους τῆς θάλασσης. 1560 π.Χ. Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο, Ἀθήνα.

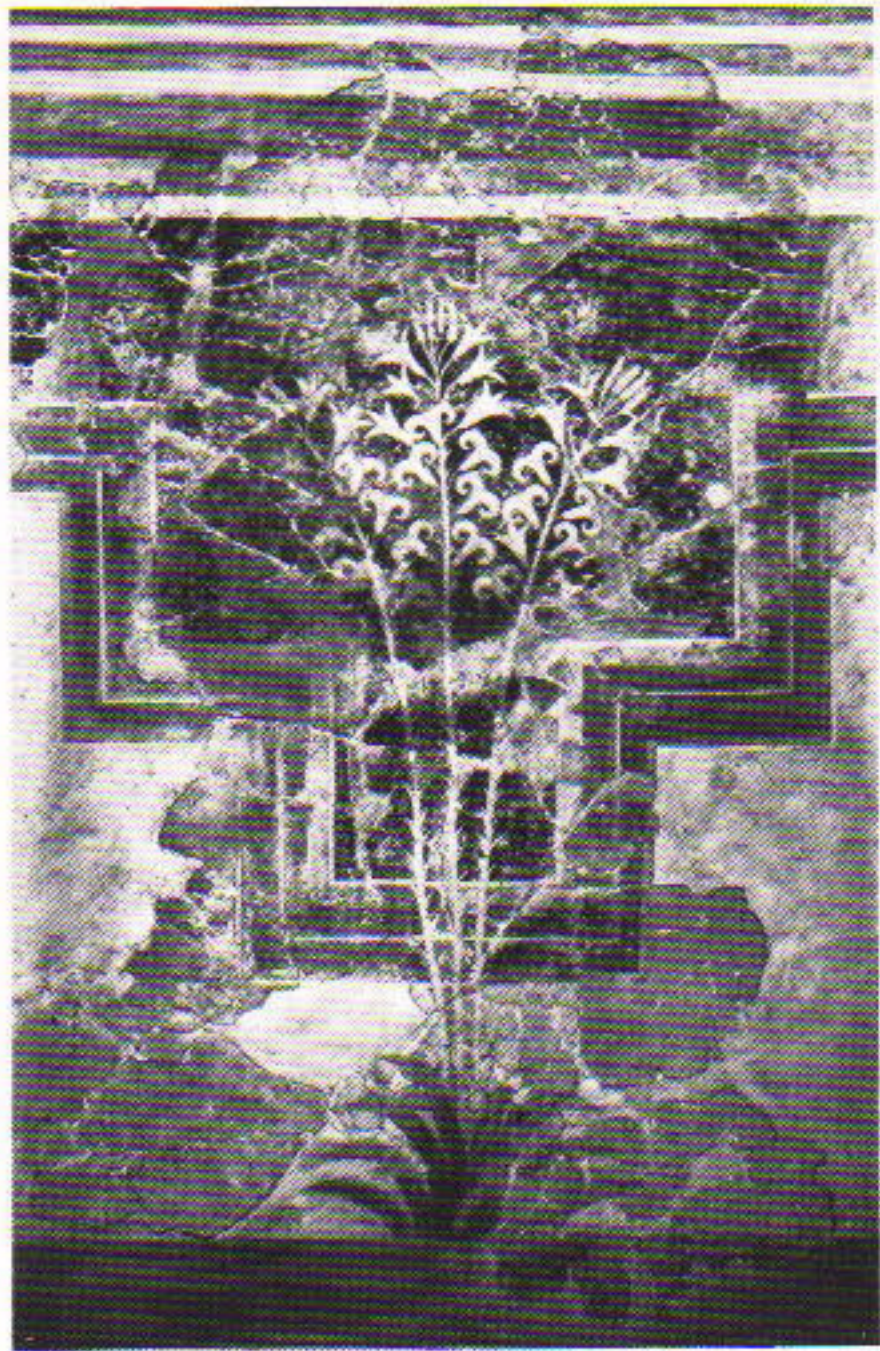
Ἡ μοναξιά γύρω ἀπό τόν νεκρό ὑπογραμμίζεται ἀπό τό εὖρος πού ἔδωσε ὁ καλλιτέχνης στή φύση. Μιά ὠραία ἀτμόσφαιρα δημιουργεῖ καί ἕνα ἰωνικό ἀγγεῖο, ὅπου δύο πελώρια ἀνοιξιάτικα δέντρα δείχνουν τό ἐτήσιο ξεκίνημα τῆς φύσης.

Τό πλούσιο ὑλικό πού ἔφερε στό φῶς ἡ ἀρχαιολογική σκαπάνη στήν Κρήτη καί στή Θήρα, μαρτυρεῖ τήν υπέροχη ζωντάνια καί τή λεπτολογία τῶν μινωϊκῶν ζωγράφων στήν ἀναπαράσταση φυτῶν καί ζώων. Ἀπό βοτανική ἄποψη, οἱ παραστάσεις κρίνων πού διακοσμοῦσαν ἄλλοτε τά βασιλικά ἀνάκτορα τῆς Κνωσοῦ καί τά χωμένα στήν ἡφαιστειακή στάχτη σπίτια τῆς Θήρας, εἶναι ἀπό τά πιό ἐνδιαφέροντα εὐρήματα. Τά πρότυπα αὐτῶν τῶν παραστάσεων ἀναγνωρίζονται εὐκολα στή φύση, σάν κρίνοι τῆς Παναγίας (*Lilium candidum*) καί κρίνοι 352 τῆς θάλασσας (*Pancratium maritimum*). Τό ὅτι πρόκειται καί στίς δύο 356,357 περιπτώσεις γιά κρίνους (στή βοτανική, τό δεύτερο εἶναι πραγματικά ἓνα εἶδος ἀμαρυλλίδος), συνάγεται ἀπό τή θρησκευτική σημασία πού εἶχε τό λουλούδι αὐτό ἀπό τά πιό ἀρχαῖα χρόνια. Ἀπό ἀνέκαθεν τό μοτίβο τοῦ κρίνου πληροῦσε τόν πόθο τοῦ ἀνθρώπου γιά συμμετρία καί ἀρμονία, τήν τέλεια μορφή πού ἀντιπροσωπεύει τή θεία δημιουργία. «... καί ροδέας κάλυκας καί λειρία, θαῦμα ιδέσθε...», ἔτσι ἐξυμνεῖ ὁ Ὅμηρος τούς κρίνους στόν ὕμνο του στή Δήμητρα (427). Καί σύμφωνα μέ τόν Ἡσίοδο «οἱ φωνές τῶν μουσῶν ἦταν σάν κι αὐτές τῶν κρίνων».

Ὁ κρίνος τῆς Παναγίας θεωρεῖται τό λουλούδι πού πρόσφερε ὁ Ἀρχάγγελος Γαβριήλ στή Θεομήτορα, γιά νά τῆς ἀναγγεῖλει τή γέννηση τοῦ Χριστοῦ. Εἶναι καί τό πιό συνηθισμένο φυτικό μοτίβο στή μινωϊκή τέχνη. Ἄν καί τό λουλούδι αὐτό δέν βρίσκεται πιά αὐτοφυές στήν Κρήτη, μπορούμε ὡστόσο νά ὑποθέσουμε πῶς στήν παλιά ἐποχή ἦταν γνωστό στόν κρητικό λαό. Στή θαυμάσια τοιχογραφία τῆς Ἀμνησου, τό λιμάνι τῆς Κνωσοῦ, τά ωραῖα αὐτά λουλούδια εἶναι ζωγραφισμένα σέ φόντο κόκκινο καί δημιουργοῦν μιά ἔντονη ἀντίθεση. Ἀκόμα καί στούς κόκκινους κρίνους τῆς Θήρας μπορούμε ν' ἀναγνωρίσουμε τόν ἄσπρο κρίνο τῆς Παναγίας. Ἐδῶ ὁ καλλιτέχνης ἀσφαλῶς διάλεξε μιά ἀντιστροφή τῶν χρωμάτων γιά αἰσθητικούς λόγους, ὥστε νά τονώσει τό ἔρημο τοπίο καί νά τοῦ δώσει μιά ἀνοιξιάτικη ὄψη.

359 Τό φυτό πού δείχνει μιά τοιχογραφία τῆς «οἰκίας γυναικῶν» στό Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας ἀναγνωρίζεται εὐκολα σάν κρίνος ὅταν πατήσουμε 358 με ἓνα τέτοιο λουλούδι ἀφοῦ τοῦ βγάλουμε τά ἔξω πέταλα. Οἱ μεγάλοι ἀνθῆρες σέ σχῆμα μισοφέγγαρου φαίνονται τότε ἀκριβῶς ὅπως στήν τοιχογραφία, μέ τή μόνη διαφορά ὅτι βρίσκονται ἀνάμεσα στά δόντια τῆς στεφάνης ἀντί πάνω στίς ἄκρες τους. Μέ τόν τρόπο αὐτό ὁ μινωϊ-

361 Τοιχογραφία με άσπρους κρίνους (*Lilium candidum*) στην Ύμνισο τῆς Κρήτης. Μέσο μινωικό, 1600 π.Χ. Μουσείο Ἡρακλείου.

κός καλλιτέχνης ἀσφαλῶς ἐπιδίωξε μιά ἄρμονική σύνθεση, πού τόν ἀνάγκασε ὅμως ν' αὐξήσει τούς ἀνθῆρες σέ ἑπτά, ἀντί τῶν ἕξ πού ὑπάρχουν στή φύση. Ἴσως νά ἔπαιξε κάποιο ρόλο σ' αὐτό καί ὁ μαγικός ἀριθμός ἑπτά.

Αὐτή ἡ νατουραλιστική παράσταση τοῦ κρίνου τῆς θάλασσας συνδέεται καί μέ μιά ἄλλη, νεώτερης χρονολογίας, σέ μινωϊκή λάρνακα. 369
Καί σ' αὐτή, οἱ ἀνθῆρες εἶναι τοποθετημένοι πάνω στά δόντια τῆς στεφάνης, ἐνῶ τά ἐξωτερικά πέταλα ἔχουν ἐνσωματωθεῖ στό μοτίβο.

Μιά ὁμορφη παράσταση τοῦ ἴδιου κρίνου βρῖσκουμε σέ μιά λεπίδα μινωϊκοῦ ξίφους τοῦ 19ου αἰῶνα π.Χ. Ἐδῶ μάλιστα συμφωνεῖ καί ὁ ἀριθμός τῶν ἀνθῆρων μέ τή φύση. Ἄν καί σ' αὐτή τήν παράσταση οἱ εἰκονιζόμενες λεοπαρδάλεις καί οἱ ἀγριόπαπιες μᾶλλον ὑπονοοῦν ἕνα ἀνατολίτικο περιβάλλον, ὑπάρχει κάθε λόγος νά πιστέψουμε πῶς καί σ' αὐτή τήν περίπτωση διαλέχθηκε σάν διακοσμητικό στοιχεῖο ὁ ἰθαγενής κρίνος τῆς θάλασσας καί ὄχι ὁ πάπυρος, ὅπως ὑποστηρίχθηκε ἀπό ὀρισμένους. Πραγματικά, ὁ πάπυρος ἔχει περιορισμένη ἐξάπλωση στά ἔλη τῆς κοιλάδας τοῦ Νείλου καί σ' ἄλλα ἀφρικανικά ὑγροτόπια, ἐνῶ ὁ κρίνος τῆς θάλασσας βγαίνει στά ξερά κλίματα τῆς Μεσογείου 360

362

363

364

362 Κρόκος ό άπτικός (*Crocus sieberi atticus*).

363 *Petromarula pinnata*, ένα ένδημικό είδος της Κρήτης, συγγενές μέ τίς καμπανούλες.

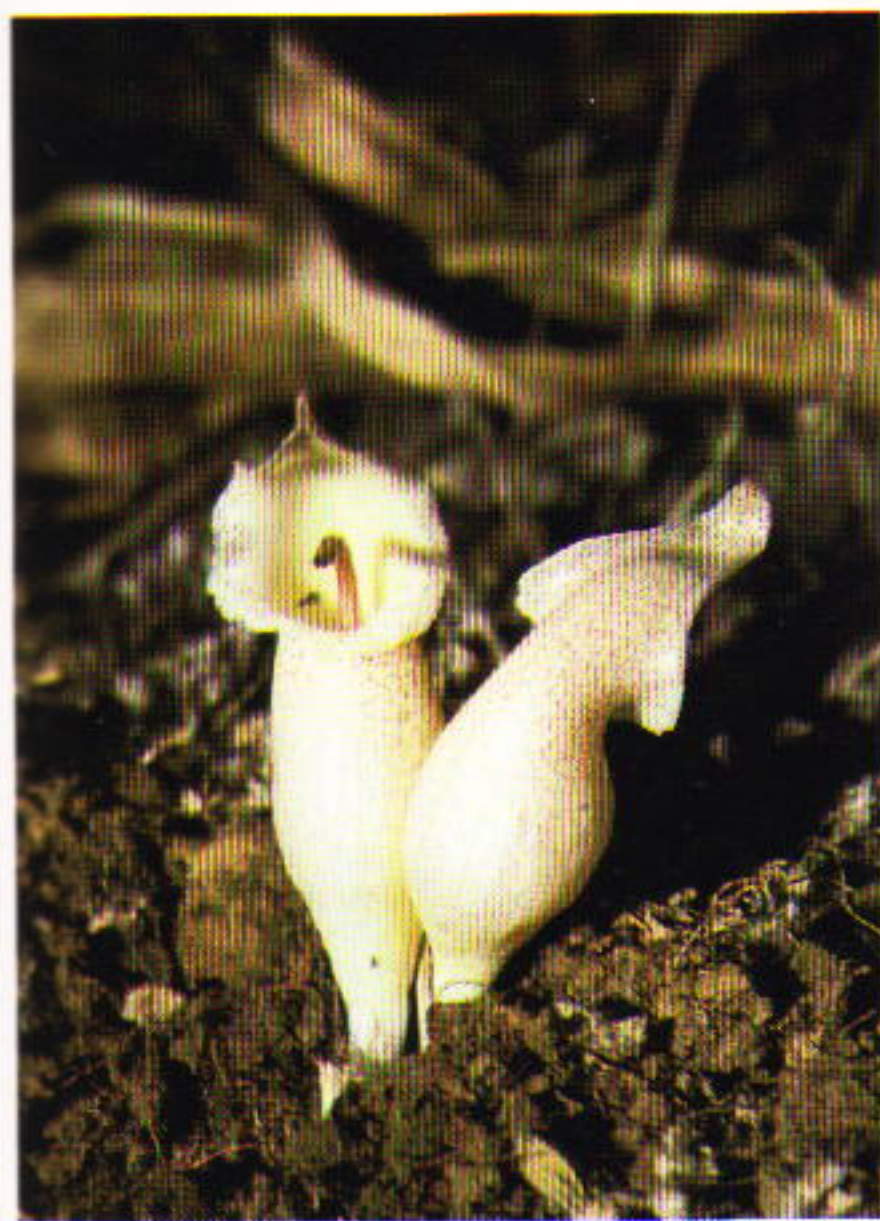
364 'Η Στερνμπέργια (*Sternbergia lutea*) πού συγγέεται μέ τούς κρόκους.

365

366

367

368

365 Ένα φιδόχορτο (*Dracunculus vulgaris*). Μινωικό μοτίβο.

366 Καρποφορία του φιδόχορτου.

367 Ένα συγγενικό φυτό, ένδημικό της Κρήτης, τό *Biarum davisii*.

368 Άσπρο χωνάκι (*Calystegia silvatica*).

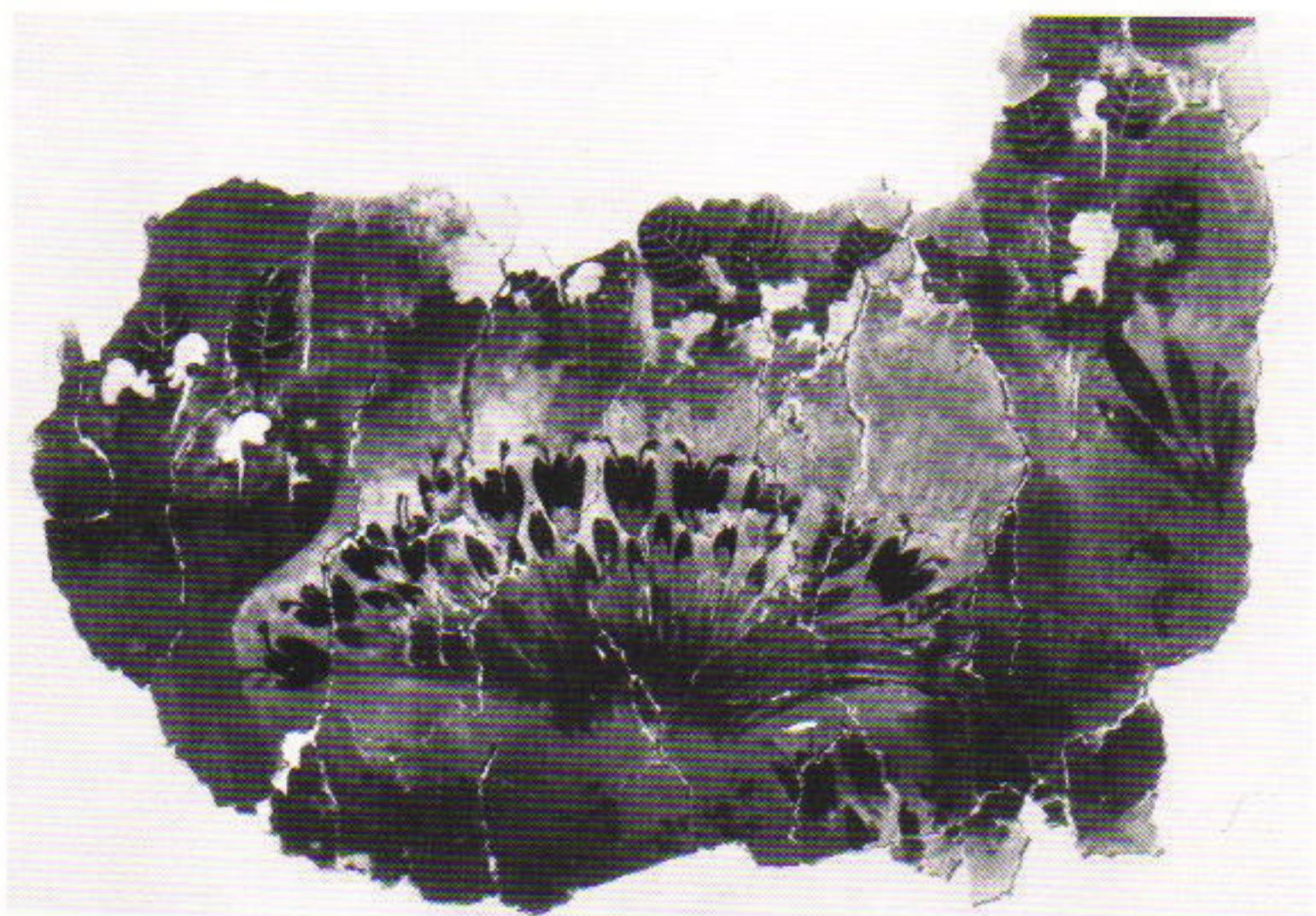
καί στίς ἀκτές τῆς Ἀφρικῆς. Ὅπως γοητευόμαστε καί σήμερα μέ μιά παραλία γεμάτη ἀπό μυρωδάτους κρίνους τῆς θάλασσας, ἔτσι καί ὁ θαλασσοπόρος Μίνως ἴσως νά ἐνθουσιάστηκε ἀπό τό ὠραῖο αὐτό λουλούδι πού συναντοῦσε στίς ἀκτές τοῦ Αἰγαίου κάθε φορά πού πατοῦσε στή ξηρά, γιά νά τό διαλέξει σάν σύμβολό του καί σάν διακοσμητικό στοιχεῖο.

370 Ἐνα καλό δεῖγμα νατουραλιστικῆς παράστασης εἶναι τό μπουκέτο ἀπό κρίνους πού ἀπεικονίζεται σέ μορφή βεντάγιας σέ μιά μινωική τοιχογραφία στήν Ἀγία Τριάδα. Ἀπό τό ὅτι στήν τοιχογραφία τά λουλούδια φυτρώνουν ἀπό τό κενό, δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση τοῦ «αἰώνίως γίνεσθαι», τῆς ζωῆς πού ἀναπτύσσεται, ὅπως τήν συναντοῦμε ἀργότερα στή μορφή ἐλίκων ἢ ἄλλων κοσμημάτων παρμένων ἀπό τή φύση. Δέν ἔχει σημασία ποιό φυτό διάλεξε ὁ καλλιτέχνης τῆς Ἀγίας 362,363 Τριάδας γιά νά ἐκφράσει τήν ἀναπτυσσόμενη ζωή. Ἀντί τοῦ κρίκου 364 μπορεῖ νά ἦταν καί τό φυτό *Sternbergia lutea*, πού ἀνοίγει τά ὠραῖα χωνάκια του τό φθινόπωρο, μετά τά πρωτοβρόχια.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καί οἱ διάφορες μορφές τῶν ἀροειδῶν πού χρησιμοποιοῦσαν οἱ μινωικοί καλλιτέχνες γιά τά στολίδια τους.

369 Πήλινη σαρκοφάγος τοῦ Παλαιόκαστρου Κρήτης. Ἀριστερά φαίνεται ἡ στυλιζαρισμένη παράσταση δύο κρίνων τῆς θάλασσας. Νεώτερο μινωικό, 1400 π.Χ. Μουσεῖο Ἡρακλείου.

370 Μάτσα από κρίκους σέ τοιχογραφία από τήν Ἁγία Τριάδα, Κρήτης.

Μιά σαρκοφάγος από τήν ἀνατολική Κρήτη εἶναι διακοσμημένη μέ μοτίβο πού πιθανόν εἶναι παρμένο από τή δρακοντιά (*Dracunculus* 371 *vulgaris*). Τά φυτά αὐτά, μέ τά περίεργα λουλούδια καί φύλλα, ἦταν γιά 365 τούς ἀρχαίους συνδεμένα μέ τά φίδια πού ἀντιπροσώπευαν τή μυστι-

371 Σαρκοφάγος νεώτερης μινωικής ἐποχῆς μέ μοτίβα φιδόχορτου. 1400 π.Χ. Μουσείο Ἡρακλείου.

372 Μωσαϊκό μέ βότσαλα, διακοσμημένο μέ λουλούδια «λωτοῦ» ἢ ἴσως μέ ἄσπρα χωνάκια. Ἐρέτρια, 4ος αἰώνας π.Χ.

373 Οἱ ἀρχαῖοι ἴσως πῆραν τό νεαρό βλαστάρι τῆς φτέρης γιά πρότυπο τῆς ἑλικος.

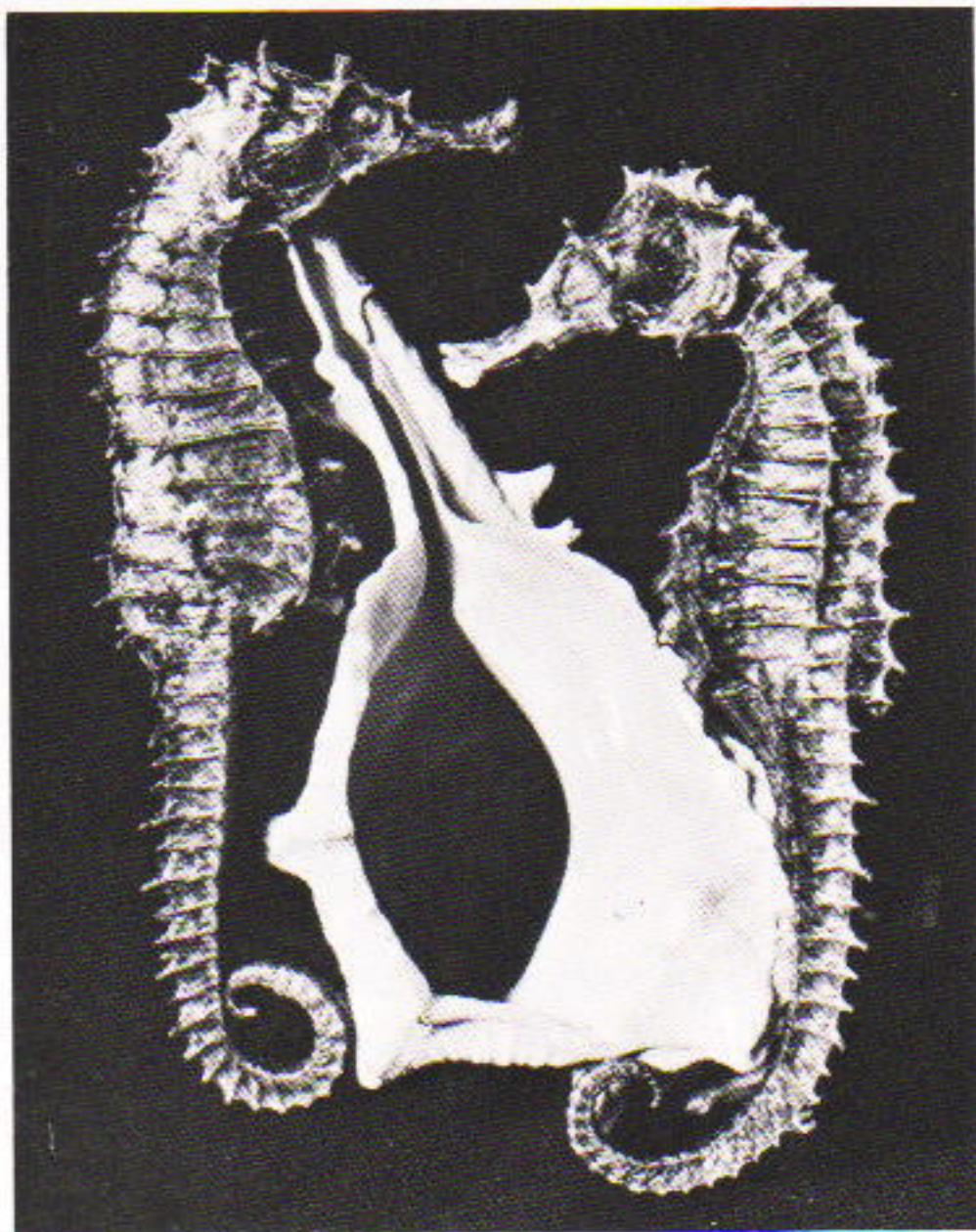

373

κότητα του κάτω κόσμου. Το σκούρο κόκκινο λουλούδι, με τη δυσάρεστη όσμή, μας έντυπωσιάζει πάντα σαν μιά παράξενη εμφάνιση της φύσης. Στην ίδια οικογένεια ανήκει και το είδος *Biarium davisii*, με την 367 άσπρη σπάθη και τον κόκκινο σπάδικα, που ανακαλύφθηκε μόλις πριν μερικά χρόνια σαν νέο ένδημικό είδος της Κρήτης.

Παρ' ὄλο πού ἡ τέχνη τῶν Μινῶων πρέπει νά θεωρεῖται σάν νατουραλιστική, ἄν τή συγκρίνουμε μέ τή σοβαρότητα τῆς κατόπιν κλασσικῆς Ἑλλάδας, τά φυτικά μοτίβα ἐξακολούθησαν νά ἐπηρεάζουν τόν ρυθμό τῆς τέχνης. Στή διακοσμητική τῶν κλασσικῶν χρόνων, τό φυτό εἶναι βέβαια ὁ καθαυτό στόχος τῆς ἐκφρασης, ἀλλά μᾶλλον ἐκφρασης μορφῆς καί κίνησης. Στήν τέχνη αὐτή, μόνο μερικά διαλεγμένα φυτά χρησιμεύουν γιά τήν διακόσμηση. Αὐτά εἶναι κυρίως ὀρισμένα λουλούδια, μέ μορφή χωνιοῦ, πού οἱ ἀρχαιολόγοι ὀνόμασαν «λωτούς». Στήν ἀρχαιότητα ὑπῆρχαν βέβαια φυτά πού λεγόνταν λωτοί, ἀλλά κανένα ἀπ' αὐτά δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ σάν τό πρότυπο τοῦ διακοσμητικοῦ λωτοῦ. Τό μόνο κοινό σημεῖο πού εἶχαν οἱ λωτοί τῶν ἀρχαίων, ἦταν ἓνας εὖσμος καί γλυκός καρπός, πού ἴσως νά τοὺς ἔδινε τήν ἐντύπωση τοῦ ωραίου καί τοῦ καλοῦ καί πού τό μετάφραζαν στήν τέχνη τους μέ τά ἀνορθωμένα πέταλα ἑνός καλυκοειδοῦς λουλουδιοῦ.

Ἔτσι ἔχουμε πολλά παραδείγματα φυτῶν πού μπορεῖ νά εἶχαν ἐμπνεύσει τοὺς ἀρχαίους καλλιτέχνες στό νά ἐκφράσουν τό «αἰώνιον ἀνθίζειν καί ἀναπύσσειν». Σάν παράδειγμα, διαλέξαμε ἓνα ψηφιδωτό δάπεδο ἀπό ἓνα σπίτι τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ. στήν Ἑρέτρια. Παρατηροῦμε σ' αὐτό μιά πλούσια διακόσμηση ἀπό φύλλα καί ἕλικες. Ἀπό τίς μασχάλες τῶν φύλλων φυτρώνουν μπουμπούκια λουλουδιῶν πού κα-

VIII. Τά θαλασσινά ὄντα εἶναι πάντα ὡραῖα διακοσμητικά στοιχεῖα.

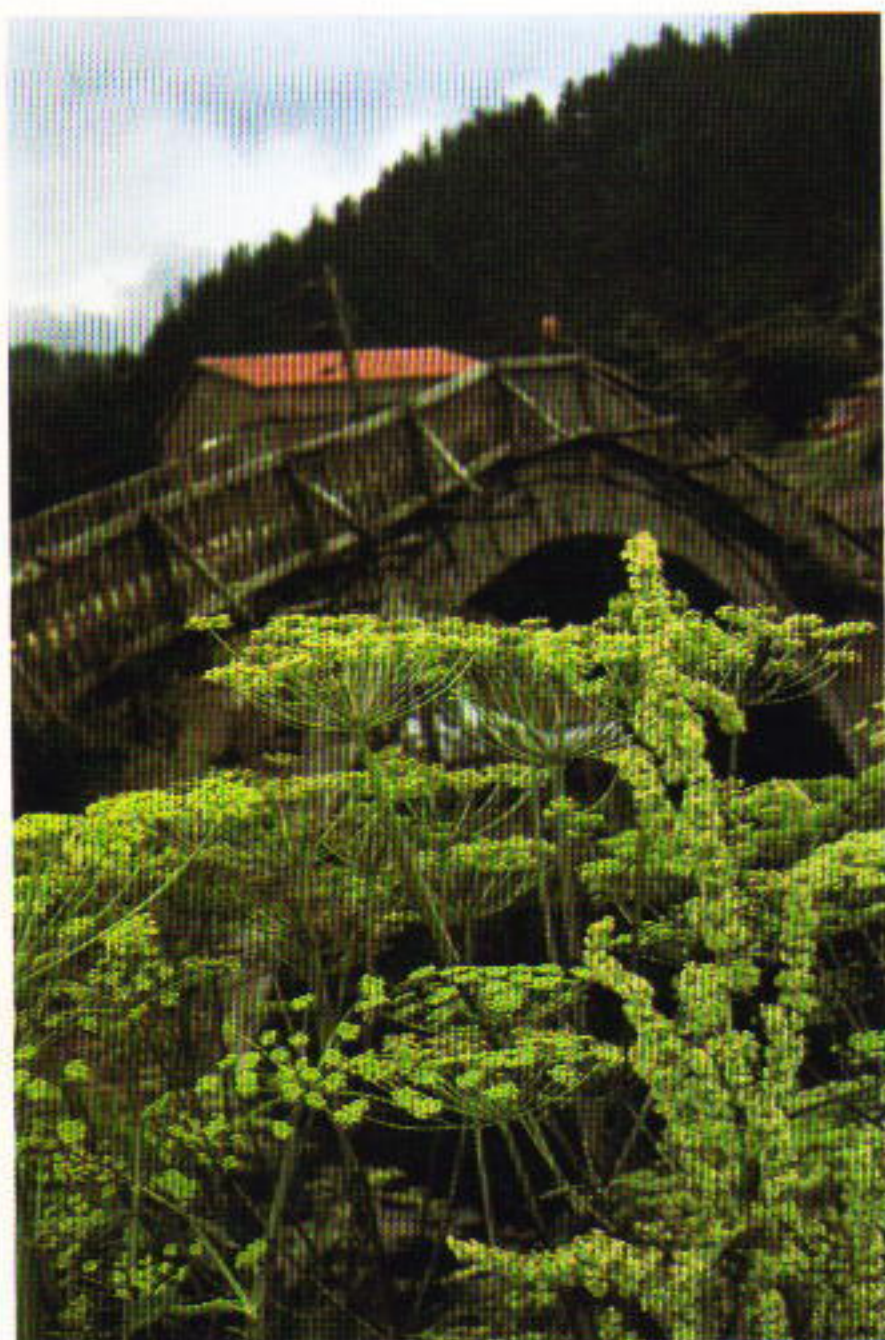
τευθύνονται στό κέντρο τῆς εικόνας, μέ τή παράσταση μιᾶς γοργόνας καί ανάμεσά τους βλέπουμε δύο λουλούδια τελείως ἀνοιχτά καί ἀναπτυγμένα. Μπορεῖ κανεῖς νά ὑποθέσει πώς μπουμπούκια κι ἄνθη παριστάνουν τά ἄσπρα χωνάκια τῆς *Calystegeia sylvatica*, πού εἶναι κοινή σ' ὅλη τήν Ἑλλάδα καί στολίζει τούς φράχτες τῶν περιβολιῶν, ἀπό τόν Μάη ὡς τόν Ἰούλιο. Ἀκόμα καί τά φύλλα τῆς μπορντούρας τοῦ μωσαϊκοῦ μοιάζουν καταπληκτικά μέ τά φύλλα πού ἔχουν τά χωνάκια. 368

Οἱ διακοσμήσεις πού εἶναι παρμένες ἀπό φυτά συναντιοῦνται κυρίως στά κεραμικά, ὅπου περικοκλάδες κισσοῦ, φύλλα ἀπό φοίνικα καί ἄνθη λωτοῦ προσαρμόζονται συχνά στή φόρμα τοῦ ἀγγείου. Πολλές μορφές φυτῶν παρουσιάζουν μιᾶ αὐστηρά συμβατική τεχνοτροπία, ἐνῶ ἄλλες ἀπεικονίζουν πιστά τή φύση. Ὁ κισσός, μέ τά χαρακτηριστικά του φύλλα, εἶναι ἓνα ἀπό τά πιό συνηθισμένα μοτίβα. Ἡ ἐκλογή αὐτοῦ τοῦ φυτοῦ ὑπογραμμίζει τή μυθική σημασία πού ἀπόδιδαν οἱ ἀρχαῖοι στόν κισσό.

Ἡ Γλυπτική

Ἀντίθετα μέ τούς σύγχρονους ἀρχιτέκτονες πού ἐκφράζονται στίς κατασκευές τους μέ τούς μεγάλους ὄγκους, οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες προσπαθοῦσαν νά βάλουν τούς ναούς τους σέ πλήρη ἄρμονία μέ τό περιβάλλον τους, διακοσμώντας τους μέ φυσικά στοιχεῖα καί ἀναζητώντας τήν κλασσική γραμμή. Ἀκρωτήρια, ἔλικες καί φύλλα ἀκάνθου, εἶναι στοιχεῖα παρμένα ἀπό τή φύση, πού ἐπιτρέπουν ἓνα σχέδιο ζωντανό καί δυναμικό, ὅπου ἡ πνοή στό οἰκοδόμημα ἐκφράζεται ἐλεύθερα. Τά αὐλάκια στίς κολῶνες εἶναι ἓνα ἀκόμα βῆμα γιά τήν ὀλοκλήρωση τῆς αἰσθητικῆς. Οἱ Ἕλληνες ἐμπνεύσθηκαν ἀσφαλῶς ἀπό τή φύση καί πήραν γιά πρότυπο τό αὐλακωτό στέλεχος τῆς ἀγγελικῆς (*Angelica silvestris*), ἢ κάποιου ἄλλου παραπλήσιου φυτοῦ, ἐκμεταλλευόμενοι ἔτσι τήν κομψότητα αὐτῶν τῶν ψηλῶν σκιαδανθῶν. Ἄν παραβάλουμε αὐτό τό στέλεχος μέ τίς κολῶνες τοῦ ναοῦ τοῦ Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνα στίς Βάσσαις, μένουμε κατάπληκτοι ἀπό τήν ὁμοιότητα μέ μιᾶ δωρική κολώνα. 376
374
375

Οἱ ἔλικες ἀποτελοῦν τό βασικό στοιχεῖο τῶν ἰωνικῶν κιονόκρανων, πού εἶναι ὁ σύνδεσμος ανάμεσα στά κατακόρυφα καί τά ὀριζόντια μέρη τῶν κτιρίων. Αὐτές οἱ ἔλικες, πού συναντιοῦνται συχνά στή φύση, χαρίζουν κομψότητα καί κίνηση. Γιά σύγκριση, δείχνουμε ἓνα νεαρό βλαστάρι φτέρης (*Pteridium aquilinum*), ὅπως βγαίνει τήν ἀνοιξη ἀπό 380
373

374

374 Ἡ ἀγγελικὴ τῶν δασῶν (*Angelica silvestris*).

375 Οἱ αὐλακωτὲς κολώνες τοῦ ναοῦ τοῦ Ἐπικούριου Ἀπόλλωνα σὺς Βάσσαις, μοιάζουν χτυπητὰ μὲ τὸ μίσχο τῆς ἀγγελικῆς.

376 Μίσχος τῆς ἀγγελικῆς.

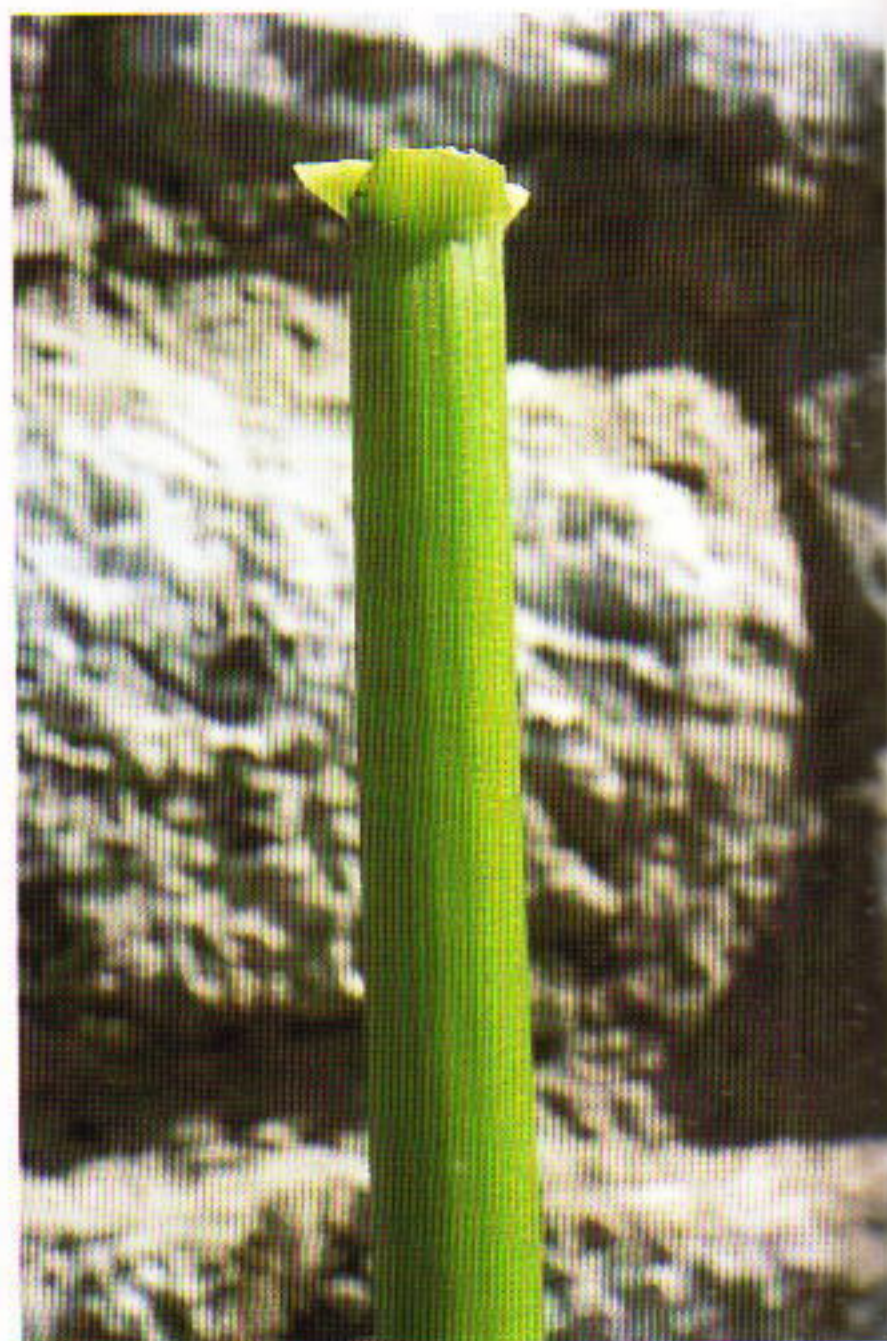
377 Λουλούδι τῆς ἀκάνθου (*Acanthus spinosus*).

378 Ἄκανθος ἡ ἀπαλή (*Acanthus mollis*), δίπλα σ' ἓνα κορινθιακὸ κιονόκρανο στὴν Ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας.

379 Ἡ κοινὴ ἄκανθος (*Acanthus spinosus*).

375

376

377

378

379

τό χῶμα, πρίν γίνει ψηλό φυτό. Οἱ ἀρχαῖοι θεωροῦσαν τήν χωρίς ἄνθη φτέρη σάν οὐράνιο φυτό, σταλμένο ἀπό τόν ἥλιο. Ἡ ἀναπαράστασή της στήν πέτρα, σάν στοιχεῖο στά θρησκευτικά κτίρια, μπορεῖ νά ἔχει μιά βαθύτερη ἔννοια.

Ὁ Βιτρούβιος (4.1.9) μᾶς λέει γιά τά κορινθιακά κιονόκρανα πώς ἐμπνεύσθηκαν ἀπό ἕνα φύλλο ἀκάνθου πού ἀγκάλιαζε ἕνα καλάθι πάνω σ' ἕνα κορινθιακό τάφο. Αὐτό παρακίνησε τόν γλύπτη Καλλίμαχο, πού φημιζόταν γιά τήν ἀκρίβεια καί τήν τελειότητα τῆς τεχνικῆς του,

380 Κιονόκρανο μέ ἑλικες.

νά σκαλίσει τό μοτίβο στήν πέτρα. Τά κορινθιακά κιονόκρανα ἔχουν σχῆμα κάλυκα, πού τό κάτω του μέρος περιβάλλεται ἀπό φύλλα ἀκάνθου σέ δύο σειρές. Δημιουργεῖται ἔτσι ἕνας σύνδεσμος μεταξύ τῆς κολώνας καί τοῦ ἐπιστυλίου πού παρουσιάζει τήν ἴδια προοπτική ἀπ' ὅλες τίς γωνίες. Ἡ προέλευση αὐτοῦ τοῦ διακοσμητικοῦ στοιχείου φαίνεται καί ἀπό τήν ἄκανθο πού φυτρώνει δίπλα σ' ἕνα κορινθιακό κιονόκρανο στήν Ἀγορά τῆς Ἀθήνας. Τό φυτό αὐτό εἶναι προφανῶς
378 τοῦ εἴδους Ἄκανθος ἡ ἀπαλή (*Acanthus mollis*), πού δέν συναντιέται
ἄγριο παρά μόνο σέ ὑγρά μέρη στή Β. Ἑλλάδα, καί ἔτσι δέν μπορεῖ νά
χρησίμευσε γιά πρότυπο στούς Κορινθίους. Πρέπει αὐτό νά ἦταν ἡ
379 πολύ διαδομένη ἀγκαθωτή ἄκανθος (*Acanthus spinosus*) πού, ὅπως κι
377 ἄλλα φυτικά μοτίβα, ἀντιπροσωπεύει θαυμάσια τήν αἰωνιότητα τῶν
κύκλων τῆς βλάστησης. Ἐχει γίνει μιά ἐνδιαφέρουσα ἀντιπαραβολή μ'
ἕνα χρυσό μακεδονικό κόσμημα τοῦ 4ου αἰώνα π.Χ., διακοσμημένο μέ
φύλλα πού ἀντιγράφουν πιστά τά φύλλα τῆς ἀπαλῆς ἀκάνθου τῆς βό-
ρειας Ἑλλάδας. Ἐδῶ φαίνεται πώς τό ὁμαλό σχέδιο αὐτῶν τῶν φύλ-
λων προσαρμόζεται καλλίτερα στή δουλειά τοῦ χρυσοχόου παρά στό
σκάλισμα στήν πέτρα.

Ὁ ἀτέλειωτος πλοῦτος πού παρουσιάζουν οἱ φυσικές μορφές ἐμ-

πνέει τόν άνθρωπο καί γι' άλλες καλλιτεχνικές παραστάσεις. Αυτό τό δείχνει στήν εικόνα μας ή άνθοταξία μιᾶς ἄσπρης φασκομηλιάς (*Salvia argentea*) πού, μέ τήν πρώτη ματιά, μᾶς φέρνει στό νοῦ ἕνα πολύφω- 385
το.

Ἐνα ἀπό τά πρῶτα παραδείγματα χρησιμοποίησης τοῦ κρίνου στήν κρητική γλυπτική εἶναι τό μινωϊκό τελετουργικό ἀγγεῖο ἀπό μαῦρο 381
στεατίτη πού δείχνει ή παρακάτω φωτογραφία. Ἡ μορφή αὐτή συναν-
τιέται πολύ συχνά στά ἱερά τῆς λατρείας τῶν νεκρῶν. Τά ἀγγεῖα αὐτά
εἶχαν μέσα προσφορές ἀπό δημητριακά, σύμβολα τῆς ἀναγέννησης
τῆς ζωῆς. Ἡ διακόσμησή τους παρουσίαζε πέταλα κρίνων, ὅπως εἶναι
τοποθετημένα στόν κρίνο γνωστό σάν τουρκοπούλα, ἀπό τόν ὁποῖο ὑ-
πάρχουν τρία παραπλήσια εἶδη στήν Ἑλλάδα. Τά πέταλα αὐτά δέν εἶ- 382-384
ναι μόνο διακοσμητικά ἀλλά καί συμβολικά. Σφίγγουν τήν πέτρα σά νά
θέλουν νά προστατεύσουν τίς ζωτικές δυνάμεις πού βρίσκονται μέσα.
Ἡ ἐκλογή αὐτοῦ τοῦ φυτοῦ, σ' αὐτή τήν ἔκφραση τῆς κρητικῆς
τέχνης, εἶναι χωρίς ἀμφιβολία σχετική μέ τό σύνδεσμο τοῦ κρίνου μέ
τίς μεγάλες μινωϊκές θεότητες τῆς βλάστησης.

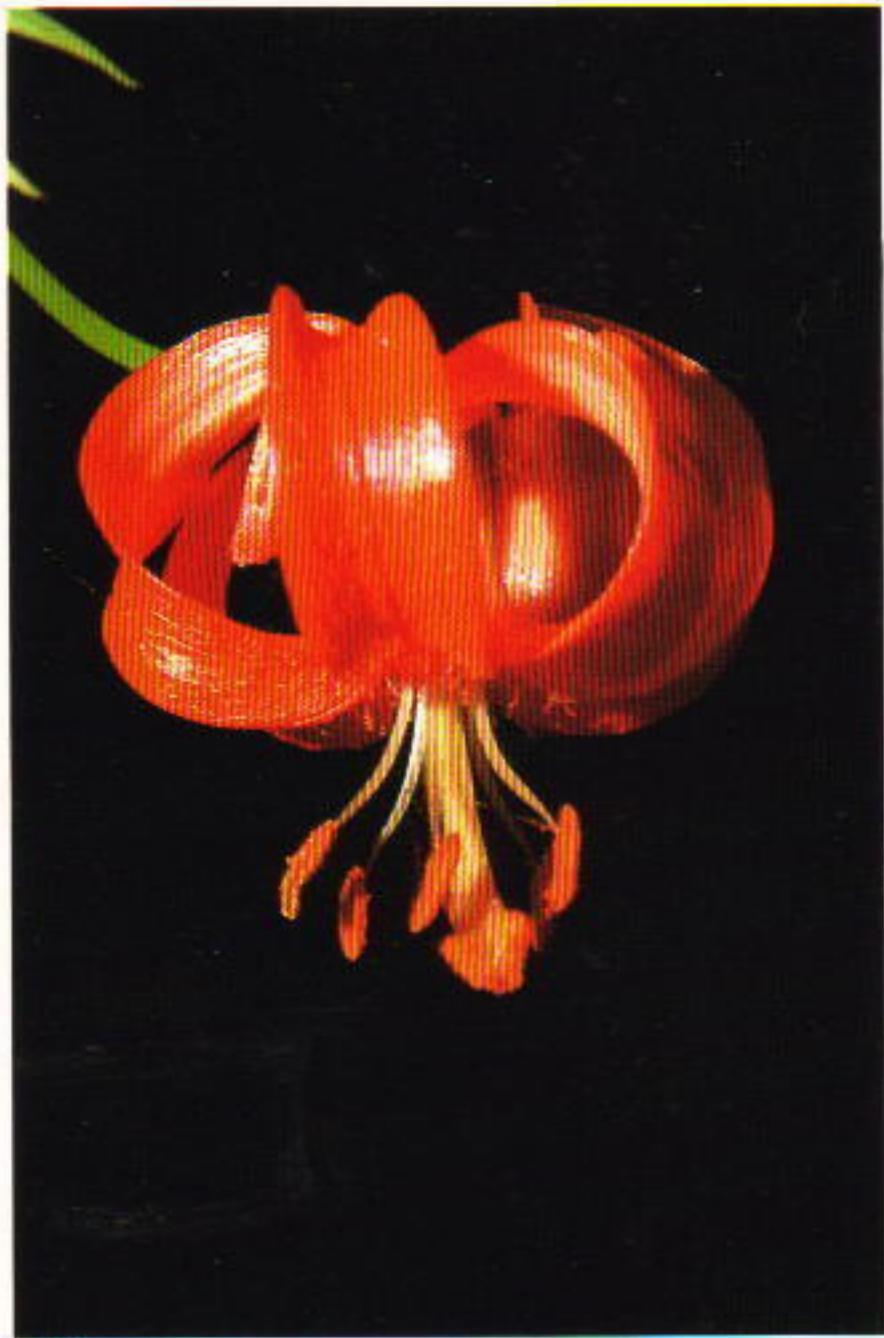
Καί στά νομίσματα, τά φυτικά μοτίβα κρατοῦσαν μιά σημαντική θέ-
ση. Κάθε πόλη, πού ἔκοβε νομίσματα, διάλεγε τό σύμβολό της. Αυτό
προσαρμοζόταν σ' ὄνομα τῆς πόλης μέ τό διάλεγμα ἑνός θέματος
πού νά συνδέεται μέ τό περιβάλλον της ἢ τούς μύθους της. Ἐτσι ή Ρό-
δος εἶχε τό ρόδο. Οἱ χαρακτες τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος κοσμοῦσαν 386

381 Λειτουργικό σκεῦος
ἀπό στεατίτη. 2000-1800
π.Χ. Μέσο μινωϊκό. Πέταλα
κρίνου μέ ἐμφανῆ διπλή
νεύρωση, γύρω στόν
πυρήνα τοῦ σκεύους.

τά νομίσματα μέ μιά καταπληκτική παρατηρητικότητα καί τεχνική.

Σ' αὐτό τό κεφάλαιο δέν θελήσαμε ν' ἀσχοληθοῦμε μέ τό ποιά φυ-
τά πραγματικά χρησίμευσαν σάν πρότυπα γιά τούς καλλιτέχνες τῆς ἐ-
ποχῆς. Αυτό τό θέμα πρέπει νά τό ἀφήσουμε στούς εἰδικούς. Ἐκεῖνο
πού μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι ή ἐπίδραση πού ἐξάσκησε ὁ φυσικός κόσμος

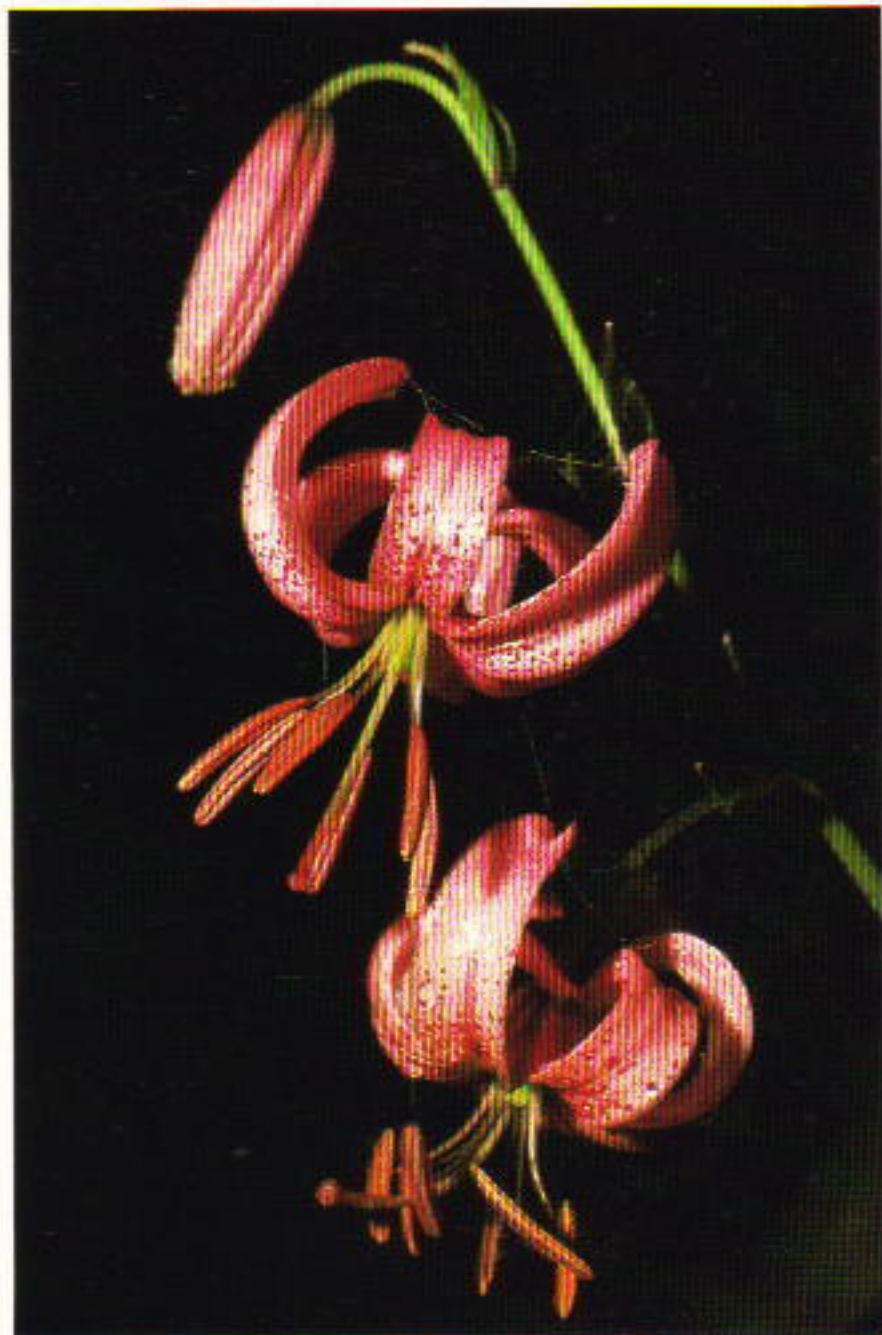
382

382 'Η τουρκοπούλα (*Lilium chalcidonicum*), ο κόκκινος κρίνος τῶν ἑλληνικῶν βουνῶν.

383 *Lilium martagon*, ἓνα ἄλλο εἶδος βουνήσιου κρίνου.

384 *Lilium albanicum*, ο κίτρινος κρίνος τῆς Ν. Βαλκανικῆς.

385 *Salvia argentea*. Ἐνα εἶδος ἄσπρου φασκόμηλου. Ἡ συμμετρικὴ ἀνθοταξία του εἶναι ὠραῖο μοτίβο γιὰ διακόσμηση.

383

384

385

191

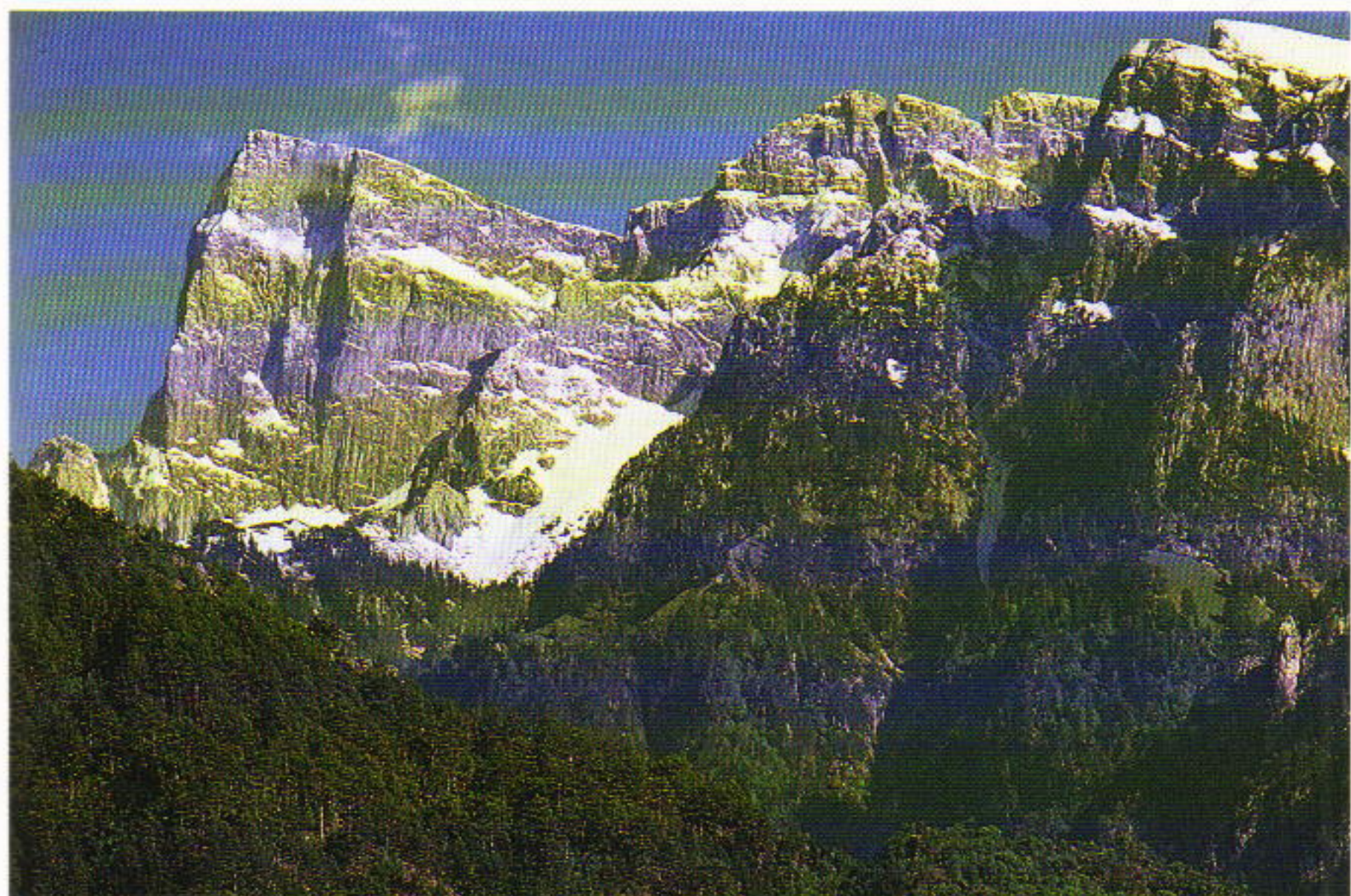
στήν ανάπτυξη του ρυθμού και της έκφρασης. Οί Έλληνες προσπάθησαν να δείξουν στα έργα τους τή δύναμη τής φύσης και όχι απλώς να μιμηθοῦν τίς φυσικές μορφές, ὅπως θά τό ἔκανε μιά μηχανική ἀπεικόνισή της.

386 Τετράδραχμο τής Ρόδου, 304-289 π.Χ., μέ παράσταση τριαντάφυλλου.

Στή σελίδα 193:

387 Ἡ ὄροσειρά τής Ἀστράκας.

ΤΑ ΠΕΡΙΒΟΛΙΑ ΤΩΝ ΘΕΩΝ

Ὁ Ὅμηρος φανταζόταν τή Γῆ σάν ἓνα πλατύ δίσκο, περιτριγυρισμένο ἀπό ἓνα ποταμό, τόν Ὠκεανό, ἀπ' ὅπου κάθε μέρα ὁ Ἥλιος καί ἡ Ἥως ἀνέβαιναν στό θόλο τ' οὐρανοῦ, πού κρατοῦσε στούς ὤμους του ὁ Ἄτλας. Ἀκριβῶς στή μέση τοῦ δίσκου, τῶν 2000 περίπου χιλιομέτρων διαμέτρου, στόν ὀμφαλό τῆς γῆς, ἐκεῖ ὅπου ἡ Πυθία τῶν Δελφῶν ἔδινε τούς χρησμούς της, βρισκόταν ἡ Ἑλλάδα, μέ τίς βουνοκορφές της πού ἄγγιζαν τά σύννεφα. Ἀπό πάνω, στά ὄρια τοῦ κόσμου τῶν θνητῶν, ζοῦσαν οἱ Θεοί τοῦ Ὀμήρου. Τήν κατοικία τους τήν βάζει στόν κατάφωτο Ὀλυμπο.

Οἱ Ἕλληνες ἔδωσαν τό ὄνομα «Ὀλυμπος» σέ πολλά βουνά. Οἱ περισσότερες ἀπό τίς 315 κορυφές πού περνοῦν τά 1000 μέτρα, κι ἀπό τίς ὁποῖες 47 φθάνουν τά 2000, ἦταν ἀφιερωμένες στούς Θεούς καί ἀπρόσιτες στούς θνητούς. Μόνον οἱ Μοῦσες καί οἱ Νύμφες, πού κατέβαιναν στά δάση καί τίς πηγές, κι ὁ ἀγγελιαφόρος αἰτός, χρησίμευαν γιά μεσάζοντες ἀνάμεσα στούς Θεούς καί τούς ἀνθρώπους.

Ὁ Ὀλυμπος τῆς Θεσσαλίας, μέ τά 2917 μέτρα του καί μέ τίς δύο μεγάλες του κορυφές, τό Πάνθεον καί τόν Θρόνο τοῦ Δία, ἔμεινε μέχρι πρόσφατα σχετικά ἀπρόσιτος. Ἀπό τά ἀρχαῖα χρόνια, τόν χώρι-

388

389

388 'Ο όρεινός
όγκος τῶν Βαρδου-
σιῶν.

389 'Η χαράδρα
τῶν Ὑδάτων τῆς
Στυγός, στόν Χελμό.

390

390 Θέα του Ταΰγετου από τό Γεράκι.

391 Τά Μετέωρα, μέ κορυφές τῆς Πίνδου στό βάθος.

391

392

393

394

395

396

397

398

399

400

401

392 'Η κοινή πρίμουλα
(*Primula vulgaris*).

393 *Iberis sempervirens*.

"Ένα ωραίο σταυρανθές
του Όλύμπου.

394 *Doronicum columnae*.

395 *Onobrychis montana*.

396 *Rhynchosorys elephas*.

397 *Cerastium candidis-*
simum.

398 *Tulipa orphanidis*.

399 'Η βοιωτική τουλίπα
(*Tulipa boeotica*).

400 *Tulipa australis*.

401 *Tulipa bakeri*.

402 *Tulipa saxatilis*.

402

403

404

405

406

407

- 403 *Fritillaria graeca*, ποικιλία της Ἀργολίδας.
 404 *Fritillaria obliqua*. 405 *Fritillaria rhodocanakis*.
 406 *Fritillaria montana*. 407 *Fritillaria rontica*, ποικιλία της Λέσβου.
 408 *Campanula aizoon*.
 409 Ἕνας ἀστράγαλος. 410 *Sedum hispanicum*.
 411 Τά γαϊδουράγκαθα ἀνθίζουν σχεδόν ὅλο τό καλοκαίρι.

408

409

410

411

412

413

414

415

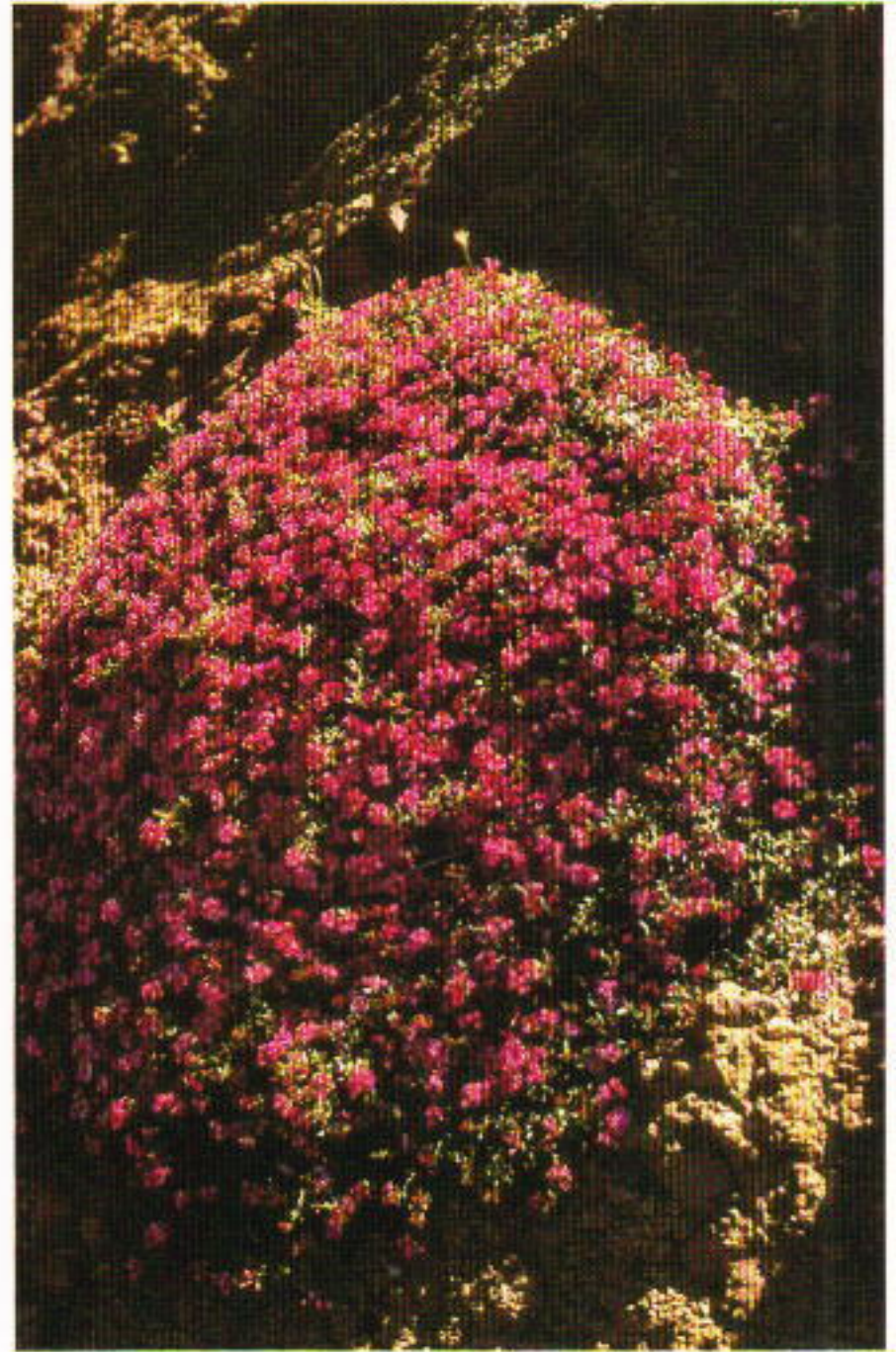
416

417

418 419

420

- 412 Ένα από τα σπάνια κενταύρια της Ελλάδας (*Centaurea pindicola*).
 413 Είδος ακάνθου (*Carlina acanthophylla*).
 414 *Centaurea solstitialis*.
 415 Η *Carlina acanthifolia* τών ψηλών βουνών.
 416 Η *Viola delphinantha* του Όλύμπου.
 417 *Aubrietia* sp.
 418 *Corydalis parnassica*.
 419 *Centaurea urvillei*.
 420 *Putoria calabrica*.

421

422

421 *Digitalis grandiflora*.

422 *Iris pseudacorus*, ή κίτρινη ίρις τῶν υγρότοπων.

423 *Pinguicula hirtiflora*. Τό φυτό αὐτό ἴσως νά εἶναι τό «δωδεκάθεον» τῶν ἀρχαίων.

424 *Echinops ritro*.

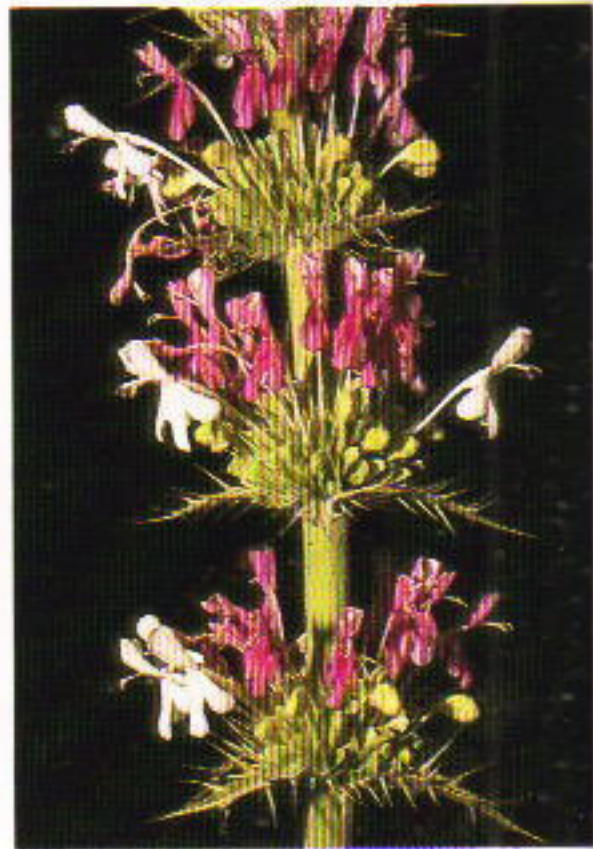
425 *Morina persica*, ὠραῖο ἀγκαθωτό φυτό πού προέρχεται ἀπό τὰ Ἴμαλία.

423

424

425

426

427

428

430

429

Τά αυτόχθονα είδη γερανιοῦ:

- 428 *Geranium macrorhizum*.
- 429 *Geranium subcaulescens*.
- 430 *Geranium tuberosum*.

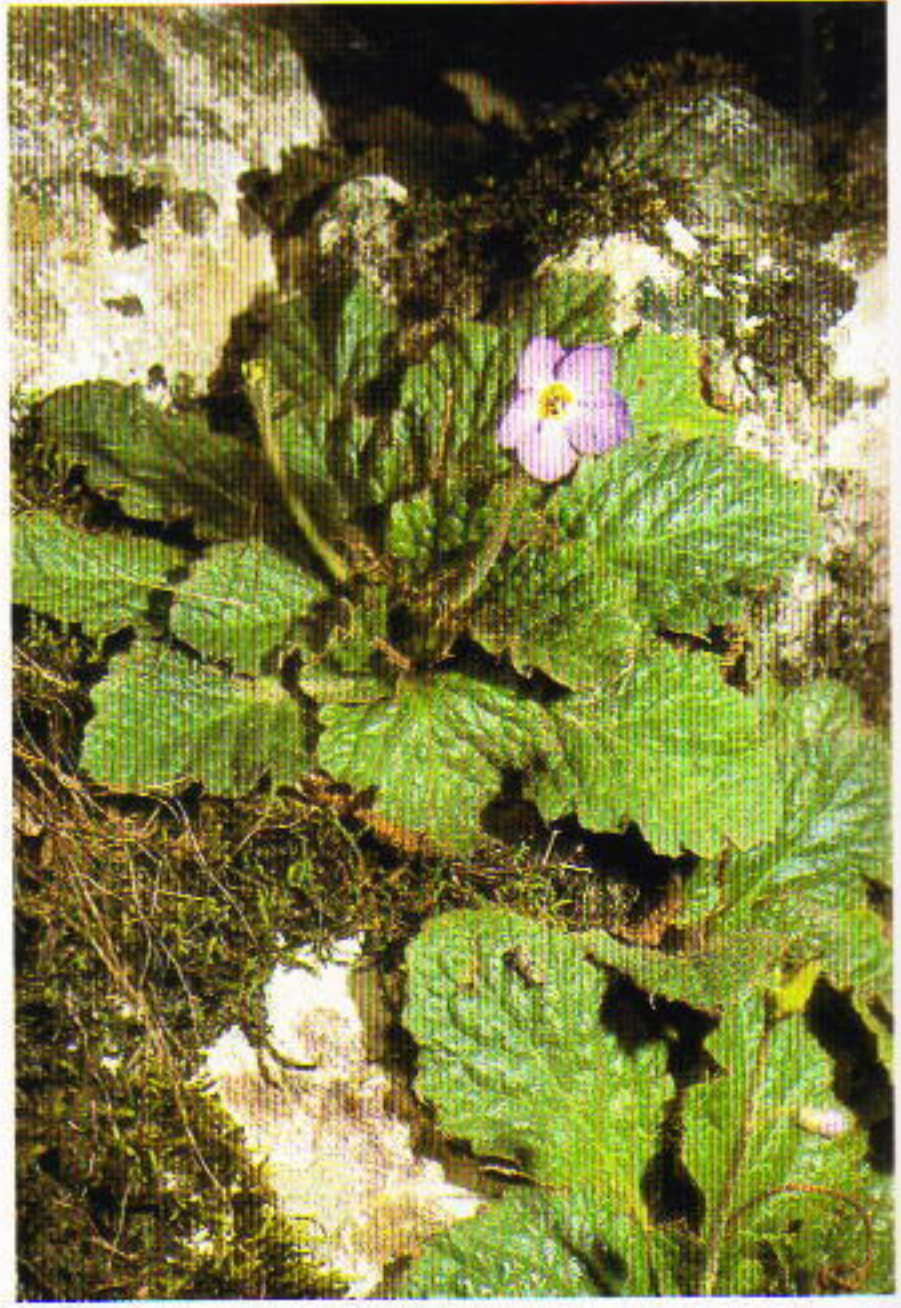
426 *Geranium striatum*.

427 Περικάρπιον, είδους γερανιοῦ πού ὀνομάσθηκε έρώδιον λόγω τής ὁμοιότητάς του μέ ράμφος έρωδιοῦ.

431

433

432

434

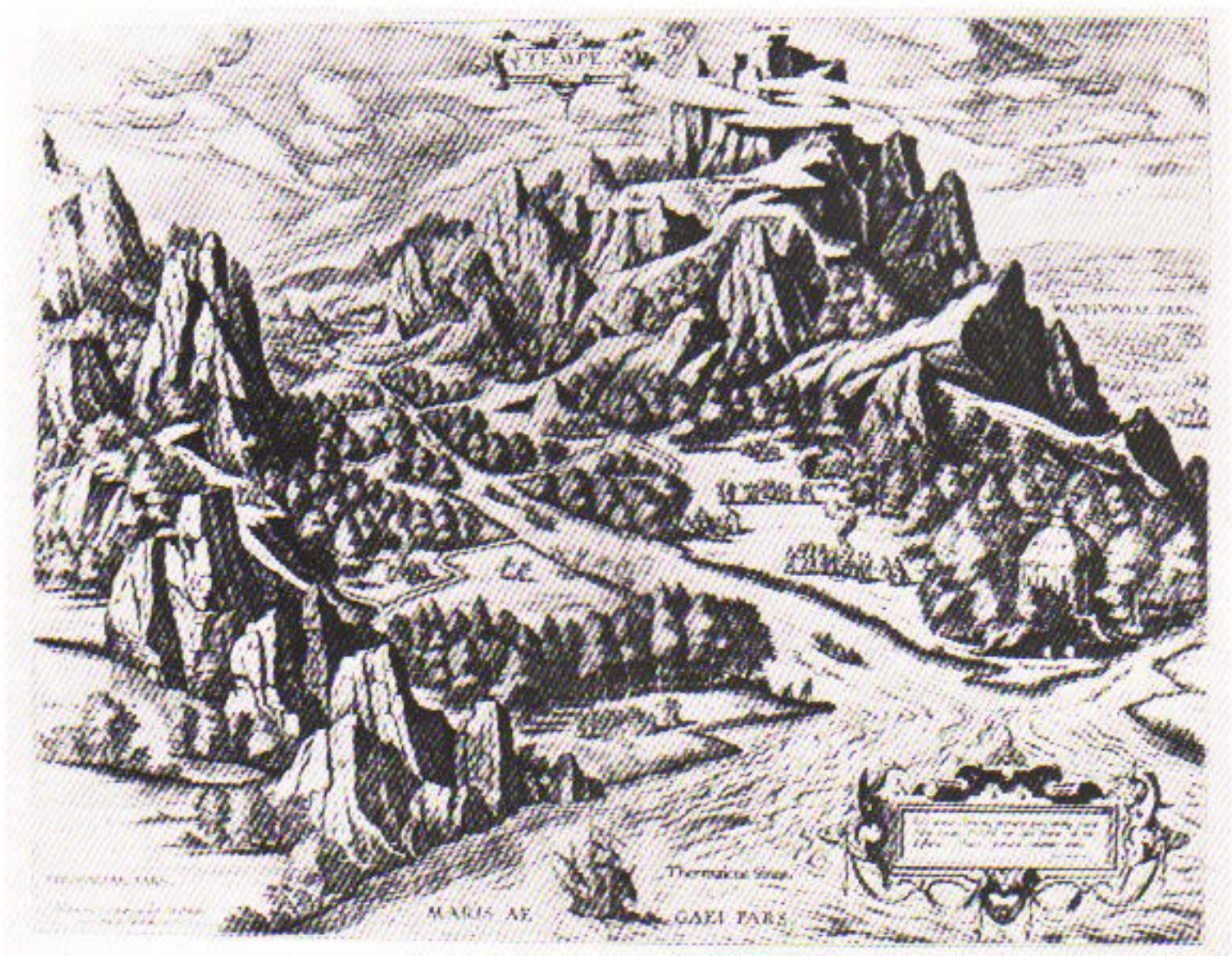

- ◁ 431 'Η κολομπίνα του Όλύμπου, *Aquilegia amaliae*.
- ◁ 432 'Η *Ranonda serbica* τής βόρειας Πίνδου.
- ◁ 433 *Jankaea heldreichii*, τό περίφημο ένδημικό φυτό του Όλύμπου.
- ◁ 434 'Η κολομπίνα τής Πελοποννήσου, *Aquilegia ottonis*.

ζαν σέ δύο ζώνες, τήν μιά ψηλή καί τήν άλλη χαμηλή. Σ' αὐτή τήν τελευταία οί άνθρωποι εἶχαν χτίσει τίς κατοικίες τους, ὅπως τό δείχνει ἡ ἀρχαία πόλις Δίον, στούς ἀνατολικούς πρόποδες του βουνοῦ. 'Η ψηλότερη ζώνη, κατοικία τῶν Θεῶν, κρατήθηκε μακριά ἀπό τοὺς ἀνθρώπους γιά χιλιετηρίδες.

435

'Ο σουλτάνος Μωάμεθ ὁ 4ος, πού ζοῦσε στά μέσα του 17ου αἰώνα, στό παλάτι του τής Λάρισας, ἕνα καλοκαίρι προσπάθησε νά πορθήσει τόν Όλυμπο, μ' ἕνα караβάνι ἀπό 5000 καμήλες, ἀλλά δέν τόλμησε ν' ἀνέβει στήν περιοχή τῶν κορυφῶν. Στούς δύο αἰῶνες πού ἀκολούθησαν, οί ἀπόπειρες πού ἔγιναν γιά τήν ἀναρρίχηση στήν ψηλότερη κορυφή του Όλύμπου ἔμειναν χωρίς ἀποτέλεσμα. 'Απότυχαν ὄχι μόνο λόγω του ἀπρόσιτου τής περιοχῆς αὐτῆς, πού ἦταν ἀκόμα κλειστή στούς ἐπισκέπτες, ἀλλά πρό παντός ἀπό τήν παρουσία τῶν ληστῶν. 'Ο τελευταῖος ταξιδιώτης πού ἦρθε σέ γνωριμία μ' αὐτούς ἦταν ὁ μηχανι-

435 'Η κατοικία τῶν Θεῶν, ὅπως ἐνέπνευσε τό 1590 τόν Φλαμανδό γεωγράφο A. Ortelius.

436 Ὁ θρόνος τοῦ Δία στόν Ὀλυμπο. Περίφημη φωτογραφία τοῦ F. Boissonnas, παρμένη στήν «πρώτη» του ἀνάβαση στό βουνό τό 1913.

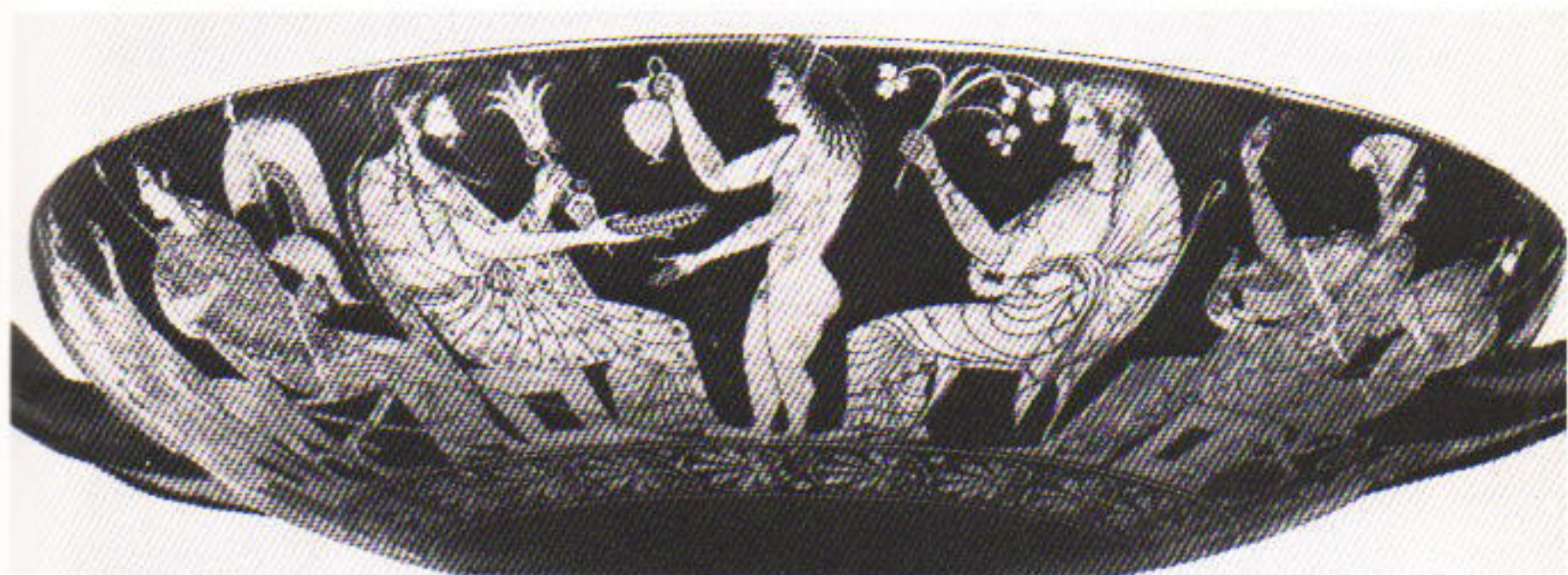
κόσ Edwart Richter ἀπό τήν Ἴένα, πού στήν τρίτη του προσπάθεια γιά τήν κατάκτηση τῆς κορυφῆς, τό 1911, αἰχμαλωτίσθηκε ἀπό τοὺς ληστές ἀφοῦ σκοτώθηκαν ἀπ' αὐτούς οἱ δύο φύλακες πού τοῦ εἶχε δώσει ὁ σουλτάνος. Ὁ Richter κρατήθηκε αἰχμάλωτος τρεῖς μῆνες, σέ μιά βαθειά σπηλιά μέσα στό δάσος καί ἐλευθερώθηκε μέ τήν καταβολή λύτρων ἀπό 19.000 χρυσές λίρες Τουρκίας.

Ἔτσι, μόνο τόν Αὐγουστο τοῦ 1913, ἕνα χρόνο μετά τή νικηφόρο εἴσοδο τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ στή Μακεδονία, μπόρεσαν δύο κάτοικοι τῆς Γενεύης, ὁ Fred Boissonnas καί ὁ Daniel Baud-Bovy, μέ τή

βοήθεια του Έλληνα οδηγού τους Χρήστου Κάκαλου, να πετύχουν την ανάβαση στην κατοικία των Θεών.

436

Στην αρχαιότητα, ούτε ο Θεόφραστος ούτε ο Διοσκορίδης είχαν ανέβει στον Όλυμπο. Τα περισσότερα από τα βουνήσια λουλούδια τους έμεναν άγνωστα και έτσι δεν έχουμε καμιά γραπτή μαρτυρία για τα φυτά της αλπικής ζώνης. Στην αρχαιότητα ξέρουμε μόνο ότι ο Έρμης όδήγησε τα άθανάτα βόδια, πού είχαν κλέψει από τους Θεούς, σε

437 Αρχαϊκή παράσταση συνέλευσης των Θεών. Πίνουν και γλεντούν και στολίζονται με λουλούδια.

ορεινά άνθισμένα λιβάδια, πώς η Περσεφόνη κλέφτηκε από τον Άδη την ώρα που μάζευε λουλούδια και πώς στεφάνια από λουλούδια ήταν τό σύμβολο του Ύμέναιου, θείου προστάτου του γάμου. Θα μιλήσουμε λοιπόν σ' αυτό τό κεφάλαιο για τά φυτά πού μόνο οί Θεοί μπορούσαν να δοῦν και γι' αυτά πού οί βοτανικοί της αρχαιότητας δεν μπόρεσαν να περιγράψουν λόγω της σπανιότητάς τους.

Γιά τόν γάμο του Δία και της Ήρας, η Γαῖα έκανε να φυτρώσει στον κήπο των Έσπερίδων ένα χαλί από πολύχρωμα λουλούδια. Οί Θεοί έπλεκαν τά γιορτινά τους στεφάνια με πολλά λουλούδια πού άστραφταν σαν πολύτιμα πετράδια: πρίμουλες, αστράκια, μαργαρίτες κι άλλα είδη, από τά βουνήσια λιβάδια πού τούς ήταν αφιερωμένα. Χόρταιναν τά μάτια τους άγριες τουλίπες, κίτρινες στά βράχια, κόκκινες και πορτοκαλιές στά καλλιεργημένα χωράφια της Δήμητρας, κομφές άσπρες και ρόζ στά βουνά της Κρήτης. Η άφθονία αυτή από ποικίλες τουλίπες πού, αν και σχετικά σπάνιες, συναντιοῦνται σ' όλόκληρη την Ελλάδα, δείχνει πώς πρόκειται για ένα αυτόχθονο φυτό, έγκατεστημένο πολύ πρίν εισαχθοῦν στην Εύρώπη οί τουλίπες της Ασίας, πού δημιούργησαν την «τουλιπομανία» του 16ου αιώνα.

Ἡ πλουμιστή φριτιλάρια, πού ἀνήκει κι αὐτή στήν οἰκογένεια τῶν
 λειριοειδῶν, ἀντιπροσωπεύεται στήν Ἑλλάδα ἀπό 17 εἶδη. Ἡ λοξή
 404 φριτιλάρια (*Fritillaria obliqua*) συναντιέται στήν Ἀττική. Τό χρῶμα της
 405 εἶναι καφέ σκοῦρο, σχεδόν μαῦρο. Ἡ *Fritillaria rhodocanakis* εἶναι ἐν-
 δημική τῆς Ὑδρας καί ἀνθίζει ἀπό τόν Φεβρουάριο. Ἡ *Fritillaria grae-*
 403 *ca*, ἀπό τή νότια Ἑλλάδα, εἶναι συγγενῆς της, ἀλλά δέν ἔχει τήν κίτρι-
 407 νη ζώνη στήν ἄκρη τῶν λουλουδιῶν. Ἡ *Fritillaria pontica* συναντιέται
 σέ ἐξαιρετικά μεγάλα ἄτομα στή Μυτιλήνη. Ἡ μικρή κίτρινη *Fritillaria*
 406 *bythynica* εἶναι ἀσιατικό εἶδος, πού φθάνει ὡς τή Σάμο καί τή Χίο.
 409 Σέ μεγαλύτερο ὑψόμετρο ἀνθίζουν οἱ ἀστράγαλοι (*Astragalus sp.*),
 418 ἡ κορυδαλῖς (*Corydalis parnassica*) καί ὁ *Rhynchosocorys elephas* μέ τό
 396 περίεργο λουλούδι πού μοιάζει σάν προβοσκίδα ἐλέφαντα. Ἀνάμεσα
 στούς ἀειθαλεῖς θάμνους ξεχωρίζουν τά βαθυκίτρινα λουλούδια τῆς ὀ-
 395 νοβρυχίδας (*Onobrychis montana*). Τά διάφορα εἶδη ἀνθισμένων ἀγ-
 καθιῶν στολίζουν τά ὄρεινά βοσκοτόπια. Οἱ ἀρχαῖοι ἔδιναν τό ὄνομα
 «ἄκανθος» σ' ὅλα τά φυτά πού ἔμοιαζαν μέ γαῖδουράγκαθα καί ἀκόμα
 413,415 στά εἶδη *Echinops*, *Carlina* καί *Morina*. Τό τελευταῖο αὐτό εἶδος ἀνοί-
 425 γει τά λουλούδια σέ ἀλλεπάλληλους κύκλους πάνω στό ψηλό στέλε-
 χός του. Εἶναι φυτό ἀπό τά Ἰμαλαΐα, πού μέ τούς αἰῶνες ἐπεκτάθηκε
 ὡς τά μέρη μας, στολίζοντας μέ τα χαρωπά του λουλούδια τίς βουνή-
 σιες πλαγιές.
 417 Στά βραχώδη μέρη συναντοῦμε τήν *Aubrieta deltoidea* καί τήν
 420 *Putoria calabrica*, μέ τήν ἄσχημη μυρωδιά. Πιο ψηλά, στήν ἀλπική ζώ-
 νη, φυτρώνουν διάφορα εἶδη, ὅπως τό σέδον (*Sedum sp.*) καί ἡ *Viola*
 416 *delphinantha*, ἕνας λεπτός μενεξές πού εἶναι ἀπό τά ωραιότερα λου-
 λούδια τοῦ Ὀλύμπου. Κοντά στίς πηγές συναντοῦμε διάφορα αὐτο-
 426-430 φυῆ εἶδη γεραنيῶν, πού ὁμως δέν μοιάζουν μέ τά γνωστά γεράνια
 τῶν κήπων, πού ἤρθαν ἀπό τήν Ν. Ἀφρική. Ὅλα αὐτά τά εἶδη ἄγριων
 γεραنيῶν εἶναι ἐξαιρετικά κομψά καί ἔχουν πολύ λεπτά χρώματα. Κον-
 423 τά στά ὄρεινά ρυάκια βγαίνει ἕνα σαρκοβόρο φυτό, ἡ *Pinguicula hirti-*
flora, πού πιάνει ἔντομα στά γλοιώδη φύλλα του καί τά χωνεύει ἀργό-
 τερα. Ὁ φυσιολόγος *Gessner* λέει πώς τό φυτό αὐτό εἶναι τό «δωδε-
 κάθεον» τῶν ἀρχαίων, πού θεράπευε ὅλες τίς ἀρρώστιες.
 431 Ἡ ἄγρια κολομπίνα (*Aquilegia amaliae*), τό κενταύριο τῆς Πίνδου
 412,433 (*Centaurea pindicola*) καί ἡ *Jankaea heldreichii*, πού συναντιέται μόνο
 σέ μερικές ἄγριες χαράδρες, εἶναι ἀπό τά πιο ωραία ἐνδημικά λουλού-
 432 δια τοῦ Ὀλύμπου. Τό τελευταῖο αὐτό φυτό, μαζί μέ τά εἶδη *Ramonda*
 καί *Haberlea*, εἶναι ἕνα ἀπό τά σπάνια εἶδη τῆς ἐλληνικῆς χλωρίδας.

Πρόκειται για ένα απομεινάρι τής τριτογενούς εποχής, όταν τό κλίμα στην Έλλάδα ήταν τροπικό. Δέν συναντά κανείς τήν *Jankaea heldreichii* παρά σέ μερικά σκιερά μέρη τοῦ Ὀλύμπου, στίς σχισμές τῶν βράχων, ἐνώ τά ἄλλα εἶδη βρίσκονται καί σέ μερικές γωνιές τής Βουλγαρίας, τής Γιουγκοσλαβίας καί στά Πυρηναῖα τής Γαλλίας.

ΙΧ. Τό Μαυρονέρι (Ἵδατα Στυγός) τοῦ Χελμοῦ.

ΤΟ ΣΑΤΥΡΙΟΝ ΚΑΙ ΑΛΛΑ ΟΡΧΕΟΕΙΔΗ

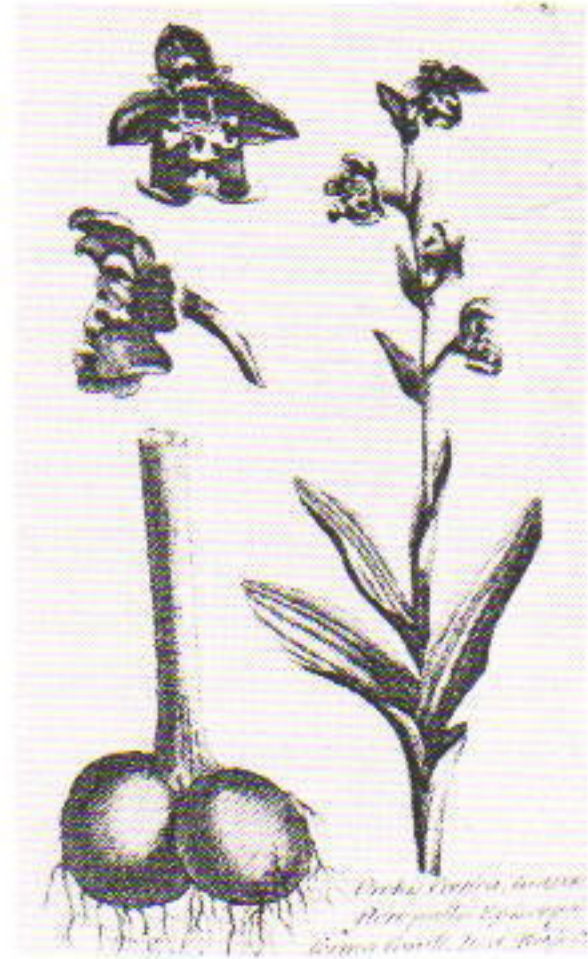
Μιά γενική ανασκόπηση τῆς Ἑλληνικῆς χλωρίδας θά ἦταν ἀτελής, ἂν παραλείπαμε νά μιλήσουμε γιά τόν θαυμαστό κόσμον τῶν ὀρχεοειδῶν. Ὁ ταξιδιώτης πού διασχίζει τήν Ἑλλάδα, συνήθως δέν τά προσέχει ἢ τά ψάχνει μάταια. Τά ὀρχεοειδῆ τῆς Ἑλλάδας ξεπερνοῦν τά 80 εἶδη ἀλλά δέν μποροῦν νά παραβληθοῦν μέ τά καταπληκτικά εἶδη τῶν τροπικῶν. Πρέπει κανεῖς νά τά δεῖ μεγεθυμένα γιά νά διακρίνει τίς περίεργές τους μορφές καί νά ἐκτιμήσει τήν ὀμορφιά τους. Αὐτό εὐτυχῶς μποροῦμε νά τό ἐπιτύχουμε μέ τή μακροφωτογραφία. Μέ λίγες ἐξαιρέσεις τά ὀρχεοειδῆ συναντιοῦνται σέ ὀρισμένα μέρη καί πρέπει κανεῖς νά γνωρίζει κάτι ἀπό τίς ἀπαιτήσεις τους σέ χῶμα καί συνήθειες ζωῆς γιά νά τ' ἀνακαλύψει στούς βιοτόπους τους.

Τά ὀρχεοειδῆ ἀνήκουν σέ μιά ἀπό τίς πιό πρόσφατες οἰκογένειες τοῦ κόσμου τῶν φυτῶν. Ἡ τάση στή διαφοροποίηση πού παρουσιάζουν ὀρισμένα εἶδη, δείχνει πῶς ἡ ἐξέλιξή τους βρίσκεται ἀκόμα σέ πλήρη δράση. Οἱ ἀναφορές μας ἀνάγονται στίς λιγοστές περιγραφές πού ἔχουν ἀφήσει οἱ ἀρχαῖοι.

Ἡ ἰατρική τῆς ἀρχαιότητος χάριζε στά ὀρχεοειδῆ ἀφροδισιακές ἰδιότητες, ἀσφαλῶς λόγω τῆς ὀμοιότητος πού παρουσιάζουν οἱ περισ-
438 σότεροι βολβοί τους μέ ὄρχεις. Οἱ πραγματικές τους φαρμακευτικές ἰ-
διότητες βρίσκονται στό εὐγεστο καί εὐκολοχώνευτο ρόφημα πού πα-
430 ράγεται ἀκόμα καί σήμερα ἀπό τοὺς βολβοὺς ὀρισμένων εἰδῶν μέ τό ὄνομα σαλέπι. Μέ τήν παρατηρητικότητα πού τόν διακρίνει, ὁ Διοσκο-
ρίδης (3.131) εἶχε προσέξει τή διαφορά πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στοὺς
δύο βολβοὺς κάθε φυτοῦ. Κατά τή γνώμη του, οἱ μεγαλύτεροι ὅταν
τρῶγονταν ἀπό ἄνδρες βοηθοῦσαν στή γέννηση ἀγοριῶν, ἐνῶ οἱ μι-
κροί ἂν τρώγονταν ἀπό γυναῖκες ἔδιναν κορίτσια.

Λόγω τοῦ σχήματος τῶν βολβῶν, τά ὀρχεοειδῆ ἦταν ἐπίσης ἀφιε-
443 ρωμένα στοὺς Σάτυρους καί στοὺς Σιληνοὺς, ὄντα μισοανθρώπινα καί
λάγνα, πού συνόδευαν τόν Διόνυσο. Τό λουλούδι τοῦ *Orchis italica*,
442 μέ τά σέπαλά του πού θυμίζουν αὐτιά καί τή μακριά οὐρά του ἀνάμε-
σα στοὺς λοβοὺς τῆς γλώσσας, μᾶς κάνει νά ὑποθέσουμε πῶς μπορεῖ
αὐτό νά ἦταν τό «σατύριον» τῶν ἀρχαίων. Ὁ Διοσκορίδης (3.133-
3.135) ξεχωρίζει δύο εἶδη. Τό πρῶτο τ' ὀνομάζει «σατύριον ἐρυθρό-
νιον» μέ τόν χαρακτηρισμό «σατυρῖσκος» ἢ «πριαπίσκος» (μικρός Σά-
τυρος ἢ μικρός Πρίαπος). Ἡ περιγραφή του αὐτή μᾶς θυμίζει κατα-
441 πληκτικά τό λουλούδι τοῦ ἰταλικοῦ Ὀρχι. Τό φυτό αὐτό, πού ἀνθίζει

438 Οί βολβοί σέ σχῆμα «ὄρχεων», κατά ἓνα σχέδιο τοῦ Tournefort.

τόν Ἀπρίλη ἢ Μάη στίς ἄκρες τῶν δασῶν τήν ἐποχή τῆς γονιμοποίησης τῶν λουλουδιῶν, μπορούμε νά τό θεωρήσουμε σάν τό σύμβολο τοῦ Πρίαπου, θεοῦ τῆς γονιμότητας, προστάτη τῶν κήπων καί τῶν ἀμπελιῶν.

Δέν ἀποκλείεται οἱ ἀρχαῖοι νά ἔδιναν στά ὄρχεοειδῆ καί τό ὄνομα «ύάκινθος», ἓνα ξακουστό φυτό τῆς ἀρχαιότητας, πού συναντοῦμε σέ πολλούς μύθους. Ὁ Θεόφραστος (6.8.1) περιγράφει ἓναν ἀνοιξιάτικο «ύάκινθο», πού τό λουλούδι του διαρκεῖ περισσότερο ἀπό τά λουλούδια τῶν ἄλλων φυτῶν, κάτι πού εἶναι ἓνα ἀπό τά χαρακτηριστικά τῶν ὄρχεοειδῶν. Τοῦ προσθέτει τό ἐπίθετο «γραπτός» καί λέει πώς ἔχει χρῶμα μαῦρο. Πραγματικά, οἱ ὄφρύες παρουσιάζουν συχνά πολύπλοκα σχέδια σέ σκοῦρο φόντο, ἐνῶ οἱ ύάκινθοι ἔχουν συνήθως ἀνοιχτά χρώματα χωρίς σχέδια πάνω στά πέταλα.

Τά σχέδια αὐτά πού μοιάζουν μέ γράμματα, μπορούν, ὅπως στά πε- 453-460
ρισσότερα σπαθόχορτα ἢ στούς καπουτσίνους, νά ἐρμηνευθοῦν σάν σημάδια θρήνου. Ἔτσι, παιδιά ντυμένα στ' ἄσπρα, κρατοῦσαν στή γιορτή τῆς Δήμητρας στεφάνια ἀπό λουλούδια πού «ἔφεραν ἔνδειξη πένθους» γιά νά δηλώσουν τή θλίψη πού προκαλοῦσε ἡ ἀπαγωγή τῆς Περσεφόνης (Παυσανίας 2.35). Τά ὄρχεοειδῆ μέ τέτοια σχέδια εἶναι πρό παντός τά διάφορα εἶδη τοῦ γένους ὄφρύς πού εἶναι ἀδύνατο νά περιγράψουμε σ' ὅλες τους τίς μορφές καί σ' ὅλα τά χρώματα. Καί οἱ φωτογραφίες ἀκόμα δέν μπορούν νά τά δείξουν καλά.

ΤΑ ΞΕΝΙΚΑ ΦΥΤΑ

Πολλά ξένα φυτά, συχνά παρμένα από μεσημβρινότερους τόπους, εγκλιματίσθηκαν στην Ελλάδα. Άθανατοι, φοίνικες καί μιμόζες είναι για πολλούς φυτά τῆς Μεσογειακῆς χλωρίδας ἀλλά στήν πραγματικότητα προέρχονται ἀπό ἄλλες μακρινές χῶρες. Αυτό ἰσχύει καί γιά τά μεγάλα περιβόλια ἀπό πορτοκαλιές τῆς Λακωνίας. Ὁ Ὀδυσσεύς δέν εἶχε ποτέ
477 δεῖ ἕναν ἀθάνατο (*Agave americana*) καί εἶναι ἀναχρονισμός νά παρουσιάζεται ἡ ἀρχαία Ἀκρόπολη μέ ἀθάνατους στά βράχια τῆς. Ὅπως
479 καί ἡ φραγκοσυκιά (*Opuntia ficus indica*), ὁ ἀθάνατος δέν ἦλθε στήν Εὐρώπη παρά μετά τήν ἀνακάλυψη τοῦ Νέου Κόσμου. Τά δύο αὐτά εἶδη πού βρίσκουν στίς ἀκτές τῆς Μεσογείου τίς ἴδιες κλιματικές συνθήκες ὅπως καί στή γενέτειρά τους, τό Μεξικό, ἔγιναν ἡμιαυτοφυῆ. Τά χρησιμοποιοῦν ἀκόμα λόγῳ τῶν ἀγκαθιῶν τους σάν φράχτες καί σάν χωρίσματα τῶν χωραφιῶν. Οἱ ἀθάνατοι ἀναπτύσσουν τίς ἀνθοταξίες τους, πού μοιάζουν μέ τεράστια καντηλέρια, κάθε δέκα χρόνια. Τόν Αὐγούστο τά ἀγκαθωτά φραγκόσυκα διαδέχονται τά φανταχτερά λουλούδια πάνω στά πλατιά φύλλα τῆς φραγκοσυκιάς.

Οἱ πολλές μιμόζες καί ἀκακίες, πού ἔχουν εἰσαχθεῖ στήν Εὐρώπη γιά δεντροστοιχίες δρόμων, εἶναι πολύ διαδεδομένες στά μέρη τῆς
475 Ἑλλάδας πού ἔχουν γλυκό κλίμα. Ἡ κίτρινη μιμόζα (*Acacia dealbata*) στολίζει τήν ἀνοιξη μέ τά λουλούδια τῆς πολλά παραθαλάσσια μέρη.
476 Στά χαντάκια τῶν δρόμων συναντοῦμε τήν *Parkinsonia aculeata*,
474 συχνά σέ ἄγρια κατάσταση. Τό γιουλμπρισίμ (*Albizia julibrissin*), μέ τά λεπτά φυλλαράκια καί τά σάν μετάξι λουλούδια του, κατάγεται ἀπό τά νότια παράλια τῆς Κασπίας Θάλασσας. Ἡ ἀγριοπασχαλιά (*Melia azedarach*)
481 εἶναι ἀπό τά πιό συνηθισμένα δέντρα γιά δεντροστοιχίες. Τό κοινό ὄνομά τῆς ὀφείλεται σέ κάποια ὁμοιότητα πού ἔχουν τά λουλούδια
480 τῆς μέ τήν πασχαλιά. Ὁ εὐκάλυπτος (*Eucalyptus globulus*) συναντιέται πρό παντός σέ ἐλώδη μέρη. Τό δέντρο αὐτό μέ γρήγορη ἀνάπτυξη τραβᾷ πολύ νερό ἀπό τό ἔδαφος καί γι' αὐτό τό φύτευαν σέ μέρη πού ἤθελαν νά ἐξυγιάνουν ἀπό τήν ἐλονοσία. Στή γενέτειρά του Αὐστραλία φθάνει τά 100 μέτρα ὕψος, ἐνῶ στά Μεσογειακά μέρη δέν ξεπερνᾷ τά ἄλλα ψηλά δέντρα. Ἡ περιοδική πώση τοῦ φλοιοῦ του ξεσκεπάζει ἕνα λεῖο κορμό, γκριζοπράσινο, πολύ χαρακτηριστικό.

482 Τό βρωμόδεντρο (*Ailanthus altissima*), δέντρο χωρίς πολλές ἀπαιτήσεις καί μέ ταχύ ρυθμό ἀνάπτυξης, ἔφθασε στίς Μεσογειακές χῶρες τόν 18ο αἰῶνα ἀπό τήν ἀνατολική Ἀσία. Πολλαπλασιάζεται πολύ

εύκολα καί τό συναντοῦμε, σέ ἀποικίες συνεχῶς αὐξανόμενες, ανάμεσα στά έρείπια, στίς ἄκρες τῶν δρόμων καί γενικά ὅπου βρεῖ ἄδειο χῶρο. Τά φύλλα ἔχουν ἀδένες πού βγάζουν μιά δυσάρεστη μυρωδιά. Τά ἀσήμαντα λουλούδια του παράγουν φτερωτούς καρπούς πού θυμίζουν τούς καρπούς τοῦ φράξου.

Μέ ἐξαίρεση τούς φοίνικες τῆς Κρήτης, κατασπαρμένους σέ δύο-τρεῖς μικρούς σταθμούς, πού εἶχε ἤδη ἀναφέρει ὁ Θεόφραστος, ὅλες οἱ ἄλλες χουρμαδιές εἶναι ξενικά δέντρα. Αὐτό φαίνεται νά τούς ἔδινε στήν ἀρχαιότητα μιά σπανιότητα πού ἴσως ἐξηγεῖ τή θέση πού κρατοῦσαν στίς τέχνες καί τούς θρύλους. Ἀσφαλῶς μερικά ἄτομα θά εἶχαν κάποτε εἰσαχθεῖ ἀπό τήν Ἀραβία. Σήμερα ὁ φοίνικας τῶν Καναρίων (*Phoenix canariensis*) ἐκτιμᾶται πολύ σά διακοσμητικό δέντρο. 487
Τό γιούκα (*Yucca gloriosa*) συχνά συγχέεται μέ τούς φοίνικες, ἀλλά 478
στήν πραγματικότητα εἶναι τῆς ἴδιας οἰκογένειας μέ τόν ἀθάνατο. Ἀνάλογα μέ τό κλίμα, σέ πέντε ὡς δέκα χρόνια, ἀναπτύσσει μιά μεγάλη δέσμη ἀπό λουλούδια σέ σχῆμα καμπανούλας πού ξεκινᾶ ἀπό ἓνα ρόδακα μέ σπαθωτά φύλλα.

Ἡ τζιτζιφιά (*Eleagnus angustifolius*) καλλιεργεῖται στήν Εὐρώπη ἀπό τόν 17ον αἰώνα, γιά τά ὠραῖα ἀσημένια φύλλα της καί γιά τούς ἀλευρώδεις καί γλυκοῦς καρπούς της. Ὅταν εἶναι ἀνθισμένη σκορπᾶ σέ μεγάλες ἀποστάσεις ἓνα μέθυστικό ἄρωμα. Τήν συναντοῦμε πρό παντός σέ παραθαλάσσιες περιοχές. 483

Ἀπό τά ξενικά διακοσμητικά φυτά ξεχωρίζουν τά ἀναρριχώμενα, πού προέρχονται πρό παντός ἀπό τήν τροπική Νότια Ἀμερική. Πρέπει νά σημειώσῃ κανεῖς στήν πρώτη σειρά τήν Μπουγκενβίλια (*Bougainvillea spectabilis*), πού καλύπτει τούς τοίχους καί τούς φράχτες μέ ἓνα 488
πυκνό στρώμα ἀπό φανταχτερά «λουλούδια», πού στήν πραγματικότητα εἶναι τά ἐγχρωμα βράκτια τῶν μικρῶν ἀσήμαντων λουλουδιῶν. Τά εἶδη *Tecoma* βρίσκονται παντοῦ καί ἐκτιμοῦνται γιά τή γρήγορη ἀνάπτυξή τους πού τούς ἐπιτρέπει νά καλύπτουν ὀλόκληρους τοίχους σέ ἐλάχιστο διάστημα. 486

Ἄσπρος (*Hibiscus rosa sinensis*) εἶναι ἓνας τυπικός διακοσμητικός 495
θάμνος μέ μεγάλα κόκκινα λουλούδια σέ σχῆμα χωνιοῦ. Ἄσπρος (*Ficus elastica*), πού συχνά καλλιεργεῖται σάν σπιτικό φυτό, γίνεται 489
στό ὑπαιθρο μεγάλο δέντρο πού δίνει ἓναν ἐξωτικό τόνο στά περιβόλια καί τά πάρκα.

Στά ξερά μέρη, σέ παραθαλάσσιες περιοχές, συναντοῦμε συχνά φυτά πού ἀντέχουν στίς ἔντονες ἀκτίνες τοῦ ἡλίου, μέ τά σαρκώδη

490 φύλλα τους πού αποθηκεύουν νερό. Ένα τέτοιο είναι τό μπουΰζι (είδη *Carobrotus*), πού κατάγεται από τή Νότια Άφρική, αλλά έχει έγκλιματισθεΐ στή Μεσόγειο. Τά φανταχτερά λουλούδια του άνοΐγουν γύρω στό μεσημέρι.

Πολλά όπωροφόρα δέντρα καΐ άλλα καλλιεργημένα φυτά αποτελοΰν σήμερα στοιχειό του Μεσογειακού περιβάλλοντος, αλλά στήν πραγματικότητα είναι ξένα είδη, πού ήταν άγνωστα στήν άρχαΐα Έλλάδα. Πρῶτα άπ' όλα πρέπει ν' αναφέρουμε τά έσπεριδοειδή, πού προέρχονται από τήν τροπική Άσία. Οΐ Έλληνες τά πρωτογνώρισαν μετά τίς έκστρατεΐες του Μεγάλου Άλεξάνδρου καΐ άρχισαν πρῶτα νά καλλιεργοΰν τά λεμόνια. Τό πορτοκάλι έμφανίσθηκε στή νότια Εϋρώπη μόνο γύρω στά 1500. Έθέα αυτών των δέντρων, μέ τά καταπράσινα φύλλα καΐ τά χρυσά φρούτα, είναι πάντα έντυπωσιακή.

494 Τό βαμβάκι (*Gossypium*) έγινε γνωστό στους Έλληνες μετά από τίς έκστρατεΐες του Μεγάλου Άλεξάνδρου. Οΐ φυτεΐες βαμβακιου στήν περιοχή του Ίνδοϋ ποταμου έκαναν έντύπωση στους Μακεδόνες, όχι μόνο για τή «μαλλιάρή» εμφάνισή τους, αλλά καΐ γιατί τά πενταμερή φύλλα του φυτου τους θυμιζαν νοσταλγικά τά κλήματα τής πατρίδας. Στήν περιοχή του Ίνδοϋ τό βαμβάκι ήταν γνωστό σαν πλεκτική ΐνα άπό τήν 3η χιλιετηρίδα π.Χ., αλλά στό Βυζάντιο καΐ τήν υπόλοιπη Εϋρώπη δέν εμφανίσθηκε, μέ τή μορφή ενός λεπτοϋ υφάσματος, παρά στήν άρχή του Χριστιανισμου. Οΐ πρῶτες δοκιμές καλλιέργειας στήν Εϋρώπη έγιναν από τους Άραβες τόν 10ον αΐώνα.

492 Μόνο στον 16ο αΐώνα φυτά καπνου, άμερικανικης προέλευσης, εισάχθηκαν στα Βαλκάνια, όπου ευδοκιμοΰν καΐ σήμερα καΐ αποτελοΰν χαρακτηριστικές καλλιέργειες τής περιοχής.

485 Έθ μπανανιά, ξενικό φυτό από τήν τροπική Άφρική, συναντιέται σποραδικά σε περιβόλια καΐ πάρκα τής μεσημβρινής Έλλάδας. Στήν Κρήτη καλλιεργείται συστηματικά στα νότια παράλια του νησιου. Τό λουλούδι του, σε σχήμα ρόπαλου, κρύβεται συνήθως κάτω από ένα τεράστιο βράκτιο καΐ δέν εμφανίζεται παρά μόνο όταν σχηματισθοΰν οΐ καρποΐ.

491 Άπό τά ξενικά φυτά πού συναντιοΰνται στή Μεσόγειο, καΐ φυσικά στήν Έλλάδα, πολλά είδη θεωροΰνται ζιζάνια. Έτσι, ή ξυνήθρα (*Oxalis pes-caprae*) τής νότιας Άφρικης μεταφέρθηκε στή Μάλτα σαν διακοσμητικό φυτό καΐ από εκεί διαδόθηκε μόνη της σ' όλα τά μέρη τής Μεσογείου. Τά φανταχτερά κίτρινα λουλούδια του είναι τήν άνοιξη ένα λαμπερό στόλισμα στα χωράφια, τ' άμπέλια, τίς φυτεΐες πορτοκα-

Χ. Ἡ Ἀκρόπολη
μέ ἀθάνατους
στό τέλος
τοῦ περασμένου
αἰώνα.

λιῶν καί τίς ἄκρες τῶν δρόμων. Ὁ τάτουλας (*Datura stramonium*), τυ- 496
πικό φυτό τῶν σκουπιδότοπων, πού εἶναι σήμερα διαδεδομένος σ' ὅ-
λο τόν κόσμο, ἐμφανίσθηκε στήν Ἑλλάδα τόν 16ον αἰώνα. Κανείς δέν
ξέρει πού εἶναι ἡ γενέτειρά του. Παλιά συγγράμματα λένε πώς τόν ἔ-
φεραν στήν Εὐρώπη οἱ τσιγγάνοι, πού τόν χρησιμοποιοῦσαν σάν με-
θυστικό ποτό καί σάν μαγικό βοτάνι. Γι' αὐτό λένε ὅτι τό φυτό πάντα
φυτρώνει στίς κατασκηνώσεις τους καί ιδιαίτερα κοντά στά σκουπίδια
τους. Οἱ σπόροι τοῦ τάτουλα διατηροῦν πολύ καιρό τή δυνατότητα
βλάστησής τους. Σπόροι πού εἶχαν διατηρηθεῖ ἐπί σαράντα χρόνια
βλάστησαν κατά 90%. Αὐτό ἐξηγεῖ γιατί τάτουλες μποροῦν νά ἐμφανι-
σθοῦν ξαφνικά σέ μέρη ὅπου εἶχαν ταφεῖ κάτω ἀπό μπάζα καί ἄλλα ὑ-
λικά γιά πολλά χρόνια. Τό ἐπιστημονικό ὄνομα *Stramonium* εἶναι δη-
μιούργημα τῶν βοτανικῶν καί σημαίνει «δηλητήριο πού ἐξαγριώνει». Ὁ
τάτουλας πραγματικά ἔχει ὀρισμένα ἀλκαλοειδή πού παραλύουν τό
παρασυμπαθητικό νευρικό σύστημα καί χρησιμοποιοῦνται καί σήμερα
στήν ἰατρική. Οἱ λόγοι αὐτοί ἔκαναν τόν τάτουλα νά εἶναι ἓνα ἀπό τά
πιό φημισμένα μαγικά βότανα τοῦ Μεσαίωνα καί ἀκόμα ἀναφέρεται
σέ δίκες μαγείας τοῦ 18ου αἰώνα.

Τά φυτά πού ἀναφέραμε δέν ἐξαντλοῦν τό θέμα τῶν ξενικῶν εἰδῶν
πού καλλιέργησαν οἱ ἄνθρωποι γιά διακοσμητικούς ἢ πρακτικούς σκο-
πούς. Ὄταν ἀνακαλύφθηκε ὁ Νέος Κόσμος, πολλά χρήσιμα φυτά καί
λουλούδια μεταφέρθηκαν στίς Μεσογειακές χῶρες, ὅπου βρῆκαν κλι-
ματικές συνθῆκες ἀνάλογες μέ τούς τόπους προέλευσής τους. Ἀπό
αὐτή τήν ἐποχή χρονολογεῖται ἡ εἰσαγωγή τοῦ ἀραβόσιτου, τῆς πατά-
τας, τῆς τομάτας καί πολλῶν ἄλλων λαχανικῶν, πού δέν μπορεῖ κανείς

ν' αποσπάσει από την παραδοσιακή ελληνική κουζίνα, όπως π.χ. την μελιτζάνα. Αυτά τά λίγα παραδείγματα έχουν σκοπό να δείξουν — αν θέλει κανείς να σχηματίσει μια ακριβή ιδέα της αρχαίας Ελλάδας — πώς πρέπει να βγάλουμε από το νοῦ μας όλα τά φυτά πού μέ τά έξωτικά τους λουλούδια καί καρπούς θά ἦταν ἔξω τῆς πραγματικότητας στό λιτό ελληνικό τοπίο.

Εἰκόνες τῆς σελίδας 217

- 439 Οἱ βολβοί διαφόρων ὄρχεοειδῶν χρησιμεύουν στήν παραγωγή τοῦ σαλεπιοῦ.
440 Φυτά τῆς *Dactylorhiza saccifera*, σέ ὑγρό δάσος.
441 Ἀνθοταξία τοῦ *Orchis italica*.
442 Λουλούδι τοῦ *Orchis italica*, πού ἴσως ἦταν τό «σατύριον» τῶν ἀρχαίων.

Εἰκόνες τῆς σελίδας 219.

- 444 *Dactylorhiza saccifera*.
445 *Orchis quadripunctata*.
446 *Orchis tridentata lactea*.
447 *Orchis simia*.
448 *Anacamptis pyramidalis albiflora*.
449 *Orchis sancta*.
450 *Orchis pallens*.
451 *Aceras anthorophorum*.
452 *Orchis punctulata*, τῆς Θράκης.

Εἰκόνες τῶν σελίδων 222-223

- 461 *Cephalanthera rubra*
462 *Neottia nidus avis*.
463 *Cephalanthera damasonium*.
464 *Serapias vomeracea*.
465 *Orchis papilionacea*.
466 *Serapias cordigera*.
467 *Limodorum abortivum*.
468 *Spiranthes spiralis*.
469 *Ophrys speculum*

470 *Himantoglossum hircinum*.
471 *Comperia comperiana*.
472 *Eripactis atrorubens*.
473 *Platanthera chlorantha*.

439

440

441

442

443 Ἀμφορεύς μέ βραχίονες τοῦ βου αἰῶνα π.Χ. ἀθηναϊκῆς τέχνης. Ἰδιωτική συλλογή Bellinzona. Οἱ σάτυροι θυμίζουν τά λουλούδια τοῦ *Orchis italica*.

Γιά τίς λεζάντες τῆς σελίδας 219, βλέπε στή σελίδα 216.

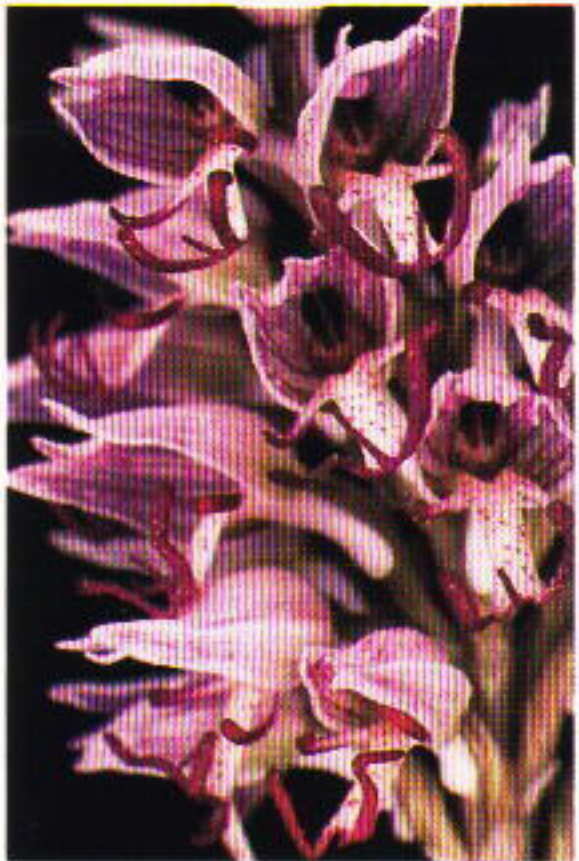
444

445

446

447

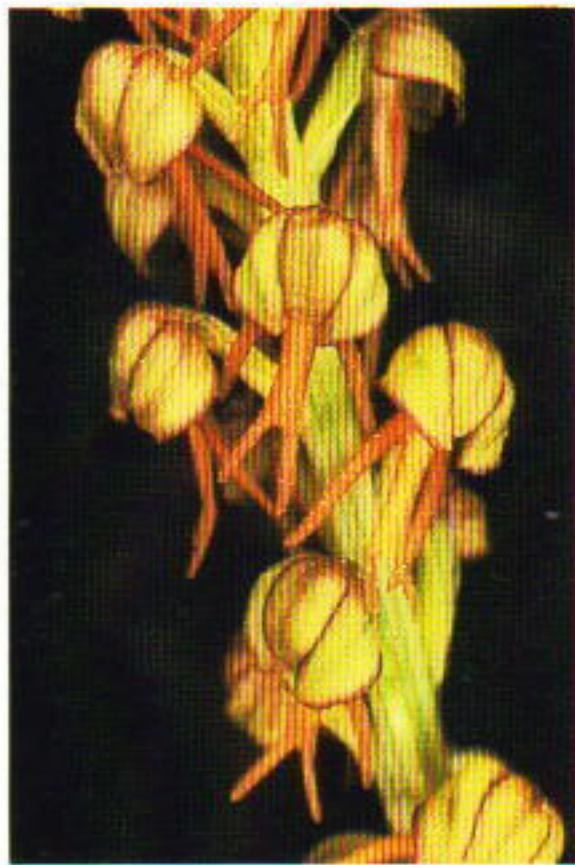
448

449

450

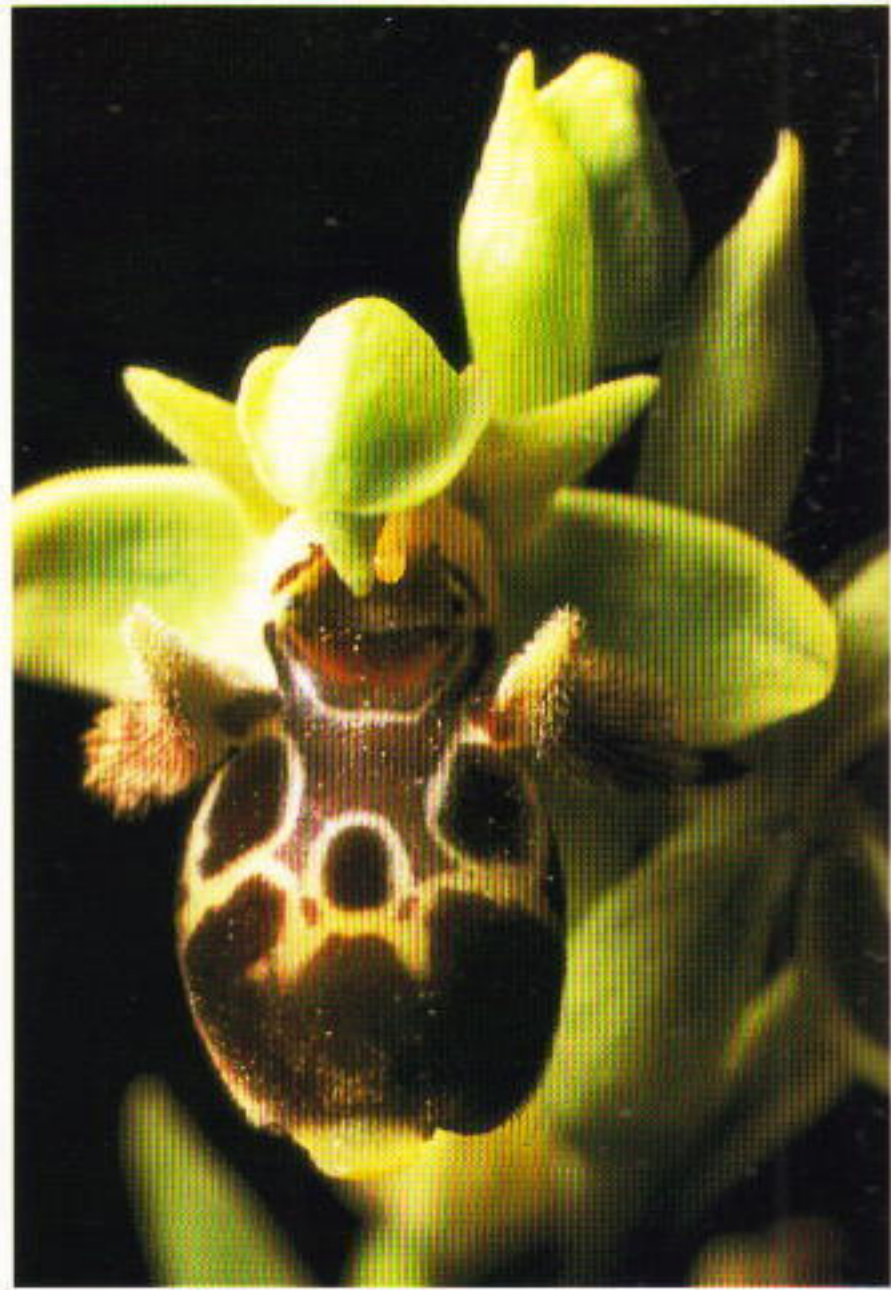
451

452

453

454

455

456

- 453 *Ophrys sphegodes aesculapii.*
454 *Ophrys attica.*
455 *Ophrys fuciflora.*
456 *Ophrys tenthredinifera.*

457

458

459

460

- 457 *Ophrys bombyliflora.*
- 458 *Orchis provincialis.*
- 459 *Ophrys scolopax cornuta.*
- 460 *Ophrys lutea.*

461

462

463

464

465

466

467

468

469

Γιά τίς λεζάντες, βλέπε στή σελίδα 216.

470

471

472

473

Βλέπε στή σελίδα 216.

474

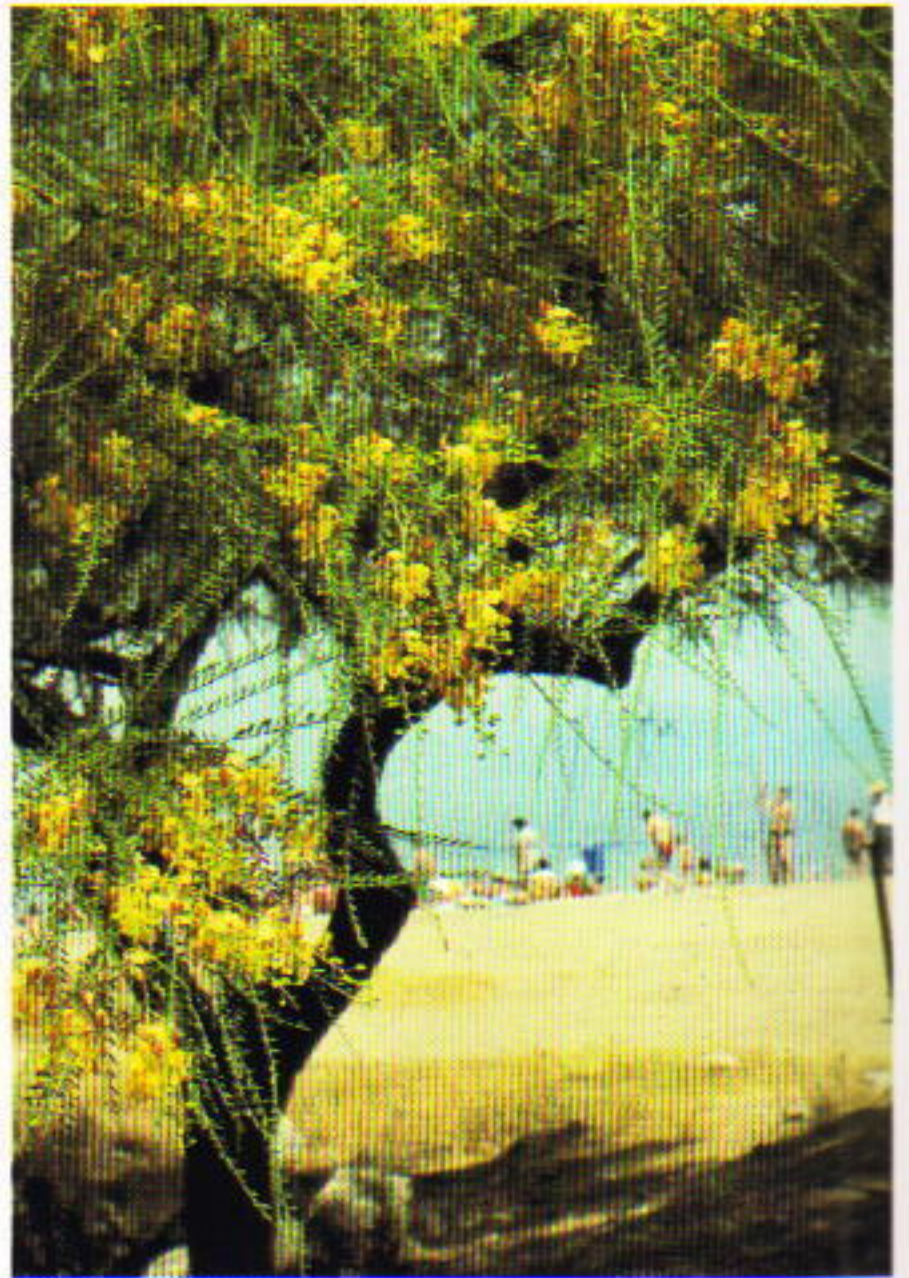
474 Τό γιουλμπρισίμ (*Albizia julibrissin*).

475 Ἡ μιμόζα (*Acacia dealbata*).

476 *Parkinsonia aculeata*.

475

476

477 Ὁ ἀθάνατος.

478 *Yucca gloriosa*.

479 *Opuntia ficus indica*.

480 *Eucalyptus globulus*.

481 *Melia azedarach*.

482 *Ailanthus altissima*.

477

478

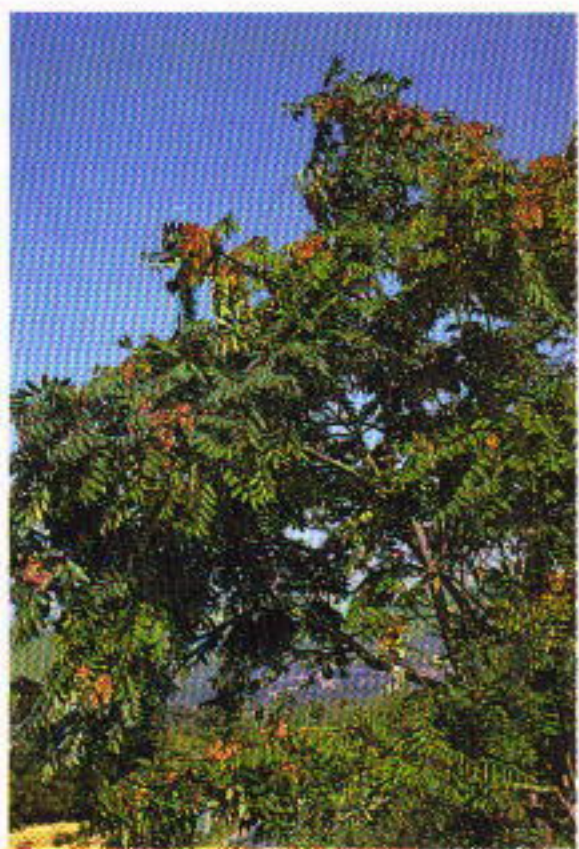
479

480

481

482

483

484

485

483 'Η τζιτζιφιά (*Elaeagnus angustifolius*).

484 *Campsis grandiflora*.

485 Μπανάνες μέ τό λουλούδι τους.

486

487

486 Τό φρούριο τῆς Κῶ μέ τόν τροπικό του διάκοσμο.

487 Φοίνικες τῶν Καναρίων (*Phoenix canariensis*), στό Λουτράκι.

489

- 488 Μπουγκενβίλια (*Bougainvillea spectabilis*) σ' ένα δρόμο της "Υδρας.
489 Φυτείες βαμβακιού στη Θεσσαλία.

490

491

490 Πορτοκαλιές στη Λακωνία, με τόν Ταΰγετο στο βάθος.

491 Φυτείες καπνού.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Προσπαθήσαμε σ' αυτό τό βιβλίο νά δώσουμε στόν άναγνώστη μιά εικόνα τής μορφής πού είχε τό τοπίο στην άρχαία Έλλάδα. Μ' αυτό τό πνεύμα, έχουν περιγραφεί, μέσ' άπό τούς μύθους, τίς τέχνες, καί τίς άνάγκες τής καθημερινής ζωής, τά φυτά πού είχαν άμεση σχέση μέ τούς Άρχαίους. Είδαμε πώς, αντίθετα μέ τά φθαρτά έργα του άνθρώπου, τά φυτά επέζησαν για χιλιάδες χρόνια, καί μπορούν νά ζήσουν για άκόμα πολλές χιλιετηρίδες, χάρη στη φυσική τους ίκανότητα για άνανέωση, αν δέν άπειληθοῦν στην ύπαρξή τους άπό τόν σημερινό πολιτισμό.

Σύμφωνα μέ τίς έρευνες τής Εύρωπαϊκής Έπιτροπής για τήν Προστασία τής Φύσης, του Συμβουλίου τής Εύρώπης, 53 είδη, άπό τήν ελληνική μόνο χλωρίδα, κινδυνεύουν σήμερα νά εξαφανισθοῦν. "Όταν έχουμε νά κάνουμε μέ ένδημικά είδη, ό άφανισμός είναι τελειωτικός. Για τόν λόγο αυτό, όσοι αγαποῦν αυτόν τόν τόπο, τήν ιστορία του καί τή θαυμαστή του φύση, δέν πρέπει ποτέ νά κόβουν άγρια λουλούδια καί φυτά. Μιά καλή φωτογραφία είναι προτιμότερη άπό ένα ζωντανό λουλούδι πού θά ξεραθεῖ μέσα σέ λίγες ώρες. Έτσι, τά φυτά τών άρχαίων θά εξακολουθήσουν νά ζοῦν για νά μπορούν νά τά χαίρονται καί νά τ' άπολαμβάνουν οί γενεές πού θ' ακολουθήσουν.

Ιστορικός χάρτης της Ελλάδας

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἔργα ἀρχαίων συγγραφέων

Ἀναφορά στό κείμενο:

- Ἀθήναιος Athenaeus, *The Deipnosophists*, Translation by Charles Burton Gulick, London 1969
- Ἀριστοφάνης Aristophanes, *die Acharner*, hg. Hans - Joachim Newiger München 1968
- Βιργίλιος Αἰν. Vergil, *Aeneis*, lateinisch - deutsch, hg. von Johannes Götte, München 1979
- Βιργίλιος Γεώρ. Vergil, *Landleben*, hg. von Karl Bayer, München 1970
- Βιτρούβιος Vitruv, *Zehn Bücher über Architektur*, übersetzt von Kurt Fensterbusch, Darmstadt 1964.
- Διοσκορίδης Pedianos Dioskurides, *Arzneimittellehre*, übersetzt und erl. von J. Berendes, Reprint Wiesbaden 1970
The Greek Herbal of Dioscorides illustrated by a Byzantine AD 512, englished by John Goodyer AD 1655, edited and first printed 1933 by Robert T. Gunther, Reprint New York 1968
- Ἡρόδοτος Herodot, *Historien*, hg. und erl. von H.W. Haussig, Stuttgart 1959
- Θεόκριτος Theokrit, *Gedichte*, griechisch - deutsch, hg. von E. P. Fritz, München 1970
- Θεόφραστος Theophrasts *Naturgeschichte der Gewächse*, übers. und erl. von K. Sprengel, Darmstadt 1971
- Ξενοφῶν Xenophon, *Anabasis*, hg. von Walter Müri, Wiesbaden
- Ὀβίδιος Ovid, *Metamorphosen*, deutsche Übertragung von Erich Rösch, München 1972
- Ὅμηρος Ἰλ. Homer, *Ilias*, Urtext und Übertragung von Hans Rupé, München 1974
Ἰάκ. Πολυλά, Ὀμήρου Ἰλιάς, Ἀθήνα 1970
- Ὅμηρος Ὀδ. Homer, *Odyssee*, deutsch von Alexander Schröder, Zürich 1950
Homer, Odyssee, griechisch und deutsch hg. von Anton Weiher, München 1974
Albert Meyer, Homer Bärndütsch/Odyssee, Bern 1960
N. Καζαντζάκη — Ἰ. Κακριδῆ, Ὀμήρου Ὀδύσσεια, Ἀθήνα 1965
Αργύρη Ἐφταλιώτη, Ὀμήρου Ὀδύσσεια, Ἀθήνα 1932
- Ὅμηρος ὕμν. Homerische Hymnen, griechisch und deutsch hg. von Anton Weiher, München 1970
- Παυσανίας Pausanias, *ou voyage historique de la Grèce*, traduit en français par l'Abbé Gédouin, Amsterdam 1733
Pausanias, Beschreibung Griechenlands, übersetzt mit erklärenden Anmerkungen von Ernst Meyer, Zürich 1954
Παυσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις, Νικ. Δ. Παπαχατζῆ, Ἀθήνα 1974-81

- Πλάτων Platon, Timaios - Kritias - Philebos, hg. von Günter Eigler, Darmstadt 1972
- Πλίνιος Gaius Plinius Secundus. Naturgeschichte, hg. von Max Ernst Dietrich Lebrecht Strack, Reprint Darmstadt 1968
G. Plinius Secundus, Naturkunde, Bücher XII/XIII Bäume und XX Medizin und Pharmakologie, München 1977/79

Βοτανική

- Lujo Adamović, Die Vegetationsverhältnisse der Balkanländer, Leipzig 1909, Reprint Vaduz 1976
- Walter Artelt, Studien zur Geschichte der Begriffe Heilmittel und Gift, Leipzig 1937, Reprint Darmstadt
- Shirley Clifford Atchley, Wild flowers of Attica, Oxford 1938
- Josef Bauch, Dendrologie der Nadelbäume, Berlin 1975
- Julius Berendes, Die Pharmazie bei den alten Kulturvölkern, Halle 1891, Reprint Hildesheim 1965
- Julius Billerbeck, Flora classica, Leipzig 1824, Reprint Wiesbaden 1972
- Edmond Boissier, Flora orientalis, Basel 1867 - 1881
- Wolfgang Born, Le kermès et la cochenille de Pologne, Cahiers Ciba Vol. I/10, Basel 1947
- Hugo Bretzl, Botanische Forschungen des Alexanderzuges, Leipzig 1903
- Πέτρος Μπούσαλης, Greek species of Fritillaria, Ann. Musei Goulandris IV, Κηφισιά 1978
- Πέτρος Μπούσαλης, Δέντρα τῶν Ἑλληνικῶν Βουνῶν, Ἀθήνα 1967
- A. Carnoy, Dictionnaire étymologique des noms grecs des plantes, Louvain 1959
- Ileana Chirassi, Elementi di cultura precereali nei miti et riti greci, Roma 1968
- Sp. Dafis u.a., Zur Vegetation und Flora von Griechenland, Zürich 1975
- O. und E. Danesch, Orchideen Europas, Bern 1968 und 1969
- Pierre Delaveau u.a., Geheimnisse und Heilkräfte der Pflanzen, Stuttgart 1978
- Marcel Détienne, Les jardins d'Adonis, Paris 1972
- Χαρ. Διαπούλης, Πρακτικά προστασίας πανίδας - χλωρίδας - βιοτόπων. Ἡ Φύσις, Ἀθήνα 1980
- Χαρ. Διαπούλης, Ἑλληνικὴ Χλωρίς, Ἀθήνα 1939-1949
- Johann Heinrich Dierbach, Flora mythologica, 1833, Reprint Wiesbaden 1970
- Alta Dodds Niebuhr, Herbs of Greece, Ἀθήνα 1970
- Georg Eberle, Pflanzen am Mittelmeer, Frankfurt/M 1965
- Europarat, Europ. Informationszentrum für Naturschutz, Liste des plantes rares, menacées et endémiques en Europe, Strasbourg 1977
- Barbara Everard & Morley D. Briand, Wild flowers of the world, London 1970
- A.L.A. Fée, Flore de Théocrite et des autres bucoliques grecs, Paris 1832, Reprint Wiesbaden 1973
- Guido Feife/Bruno Kremer, Flechten - Doppelwesen aus Pilz und Alge, Stuttgart 1979
- Naomi Feinbrun/Ruth Koppel, Wild plants in the land of Israel, Tel Aviv 1960
- Stefan Fellner, Die homerische Flora, Wien 1879
- Flora europaea I-V, T.G. Tutin and others, Cambridge 1964 - 1980
- P. Fournier. Les quatre flores de la

- France, Paris 1961
- Helmut Genaust, *Etymologisches Wörterbuch der botanischen Pflanzennamen*, Basel 1976
- Κωνσταντῖνος Γουλιμῆς - Νίκη Γουλανδρῆ, *Wild flowers of Greece* Κηφισιά 1968
- Werner Greuter, *Floristic studies in Greece*, Bot. Soc. Brit. Isles Conf. Rep. 15, No. 18-37, 1975
- E. de Halacsy, *Conspectus florae Graecae*, Leipzig 1901, Reprint Lehre 1968
- Victor Hehn, *Kulturpflanzen und Haustiere in ihrem Übergang aus Asien nach Griechenland und Italien*, Berlin 1911, Reprint Hildesheim 1963
- Theodor von Heldreich, *Die Nutzpflanzen Griechenlands*, Athen 1862
- Θ. Χελδράϊχ - Σπ. Μηλιαράκη, *Δημῶδη ὀνόματα τῶν φυτῶν*, Ἀθήνα 1910
- Gerd Hermjakob, *Die aktuelle und potentielle natürliche Hartlaubvegetation Attikas*, Diss. Münster 1977
- Gerd Hermjakob, *Orchids of Greece and Cyprus*, Κηφισιά 1974
- Anthony Huxley and William Taylor, *Flowers of Greece and the Aegean*, London 1977
- Javorka Sandor-Csapody, *Ikonographie der Flora des südöstlichen Mitteleuropa*, Budapest 1979
- Guido Jüttner, *Der Arzneischatz der griechischen Ärzte*, Jahrbuch Hellenica 1980, Vereinigung der deutsch-griechischen Gesellschaften, Bochum 1980
- Friedrich Kanngiesser, *Die Flora des Herodot*, Leipzig 1910
- Δημήτρης Σ. Καββάδας, *Εἰκονογραφημένον βοτανικόν φυτολογικόν λεξικόν*, Ἀθήνα 1956
- Rüdiger Knapp, *Die Vegetation von Kephallinia*, Königstein 1965
- B. Langkvel, *Botanik der späteren Griechen*, Amsterdam 1964
- Kurt Lembach, *Die Pflanzen bei Theokrit*, Heidelberg 1970
- Othmar Lenz, *Botanik der alten Griechen und Römer*, 1859, Reprint Wiesbaden 1966
- Richard Le Strange, *A history of herbal plants*, London 1977
- Karl Mägdefrau, *Geschichte der Botanik*, Stuttgart 1973
- Lizzie B. Marshall, *L'horticulture antique et le poème de Columelle*, Paris
- Heinrich Marzell, *Zauberpflanzen - Hexentränke*, Stuttgart 1964
- Mathiolus, *Les commentaires de P. André Mathiolus sur les six livres de Pedanios Dioscoride*, traduit en français par Antoine du Pinet, Lyon 1642
- Desmond Meikle/Electra Megaw, *Wild flowers of Cyprus*, London 1973
- Josef Murr, *Die Pflanzenwelt in der griechischen Mythologie*, Innsbruck 1890
- Erich Nelson, *Monographie und Ikonographie der Orchideen - Gattung Dactylorhiza*, Zürich 1976
- Erich Nelson, *Gestaltwandel und Artbildung der Orchidaceen Europas und der Mittelmeerländer, insbesondere der Gattung Ophrys*, Cherez - Montreux 1962
- Erich Nelson, *Monographie und Ikonographie der Orchidaceen - Gattungen Serapias, Aceras, Loriglossum, Barlia*, Cherez - Montreux 1968
- Emile Perrot/René Paris, *Les plantes médicinales*, Paris 1971
- Das grosse illustrierte Pflanzenbuch*, hg. Lexikon-Institut Bertelsmann, Gütersloh 1970
- *Ελ. Πλατάκης, *Ἀειθαλής πλάτανος ἐν Κρήτῃ*, Δασικά Χρονικά No 98/1966, Ἀθήνα
- *Ελ. Πλατάκης, *Ὁ δίκταμος τῆς Κρήτης*, Ἡράκλειον/Κρήτη 1975
- Oleg Polunin, *Flowers of Greece and the Balkans*, Oxford 1980

- Oleg Polunin, Pflanzen Europas, München 1971
- Oleg Polunin/Anthony Huxley, Blumen am Mittelmeer, München 1965
- A. Quartier/P. Bauer - Bovet, Guide des arbres et arbustes d'Europe, Neuchâtel 1973
- Thomas Raus, Die Vegetation Ostthessaliens, Botanische Jahrbücher, Bd. 100/101, Stuttgart 1979-80
- K.H. Rechinger, Flora Aegaea, Wien 1943, Reprint Koenigstein 1973
- M. Rikli, Das Pflanzenkleid der Mittelmeerländer, Bern 1943-1948
- Caroline Rivolier u.a., hg. Das Beste aus Reader's Digest, Geheimnisse und Heilkräfte der Pflanzen, Stuttgart 1978
- Paul Schauenberg/Ferdinand Paris, Heilpflanzen Stuttgart 1963
- R. Evans Schultes/Albert Hofmann, Pflanzen der Götter, Bern 1980
- August Seidenstricker, Waldgeschichte des Altertums, Frankfurt/O., 1886
- Δημ. Χρ. Σέππας, 'Ο γέρο-πλάτανος της Εύβοιας, 'Αθήνα 1972
- William T. Stearn, Botanical Latin, Newton Abbot 1973
- Arne Strid, Wild flowers of Mount Olympus, Kifissia 1980
- H. Sundermann, Europäische und mediterrane Orchideen, Hildesheim 1975
- W. B. Turrill, The plant life of the Balkan Peninsula, Oxford 1929
- Severino Viola, Die Pilze, München 1972
- John Williams u. a., Orchids of Britain and Europe, London 1978
- H. C. D. de Wit, Knaurs Pflanzenbuch in Farben, Zürich 1964/66
- G. C. Wittstein, Etymologisch-botanisches Wörterbuch, 1852, Reprint Niederwalluf b. Wiesbaden, 1971
- R. Zander, herausgegeben von Fritz Encke und anderen, Handwörterbuch der Pflanzennamen, Stuttgart 1979
- 'Α. Στ. Ζάχαρης, Τά δάση τῆς Κρήτης, 'Αθήνα 1977

Ἀρχαιολογία καί Περιήγηση

- Othenio Abel, Lebensbilder aus der Tierwelt der Vorzeit, Jena 1927
- American School of Classical Studies at Athens, Garden lore of ancient Athens, Princeton 1963
- M. Andronikos, The royal graves of Vergina, 'Αθήνα 1978
- O. Bernhard, Über Heilgötter auf griechischen und römischen Münzen. Schweizer Medizinische Wochenschrift, Jg. 55 No. 12, Basel 1925
- O. Bernhard, Die antike Numismatik und ihre Beziehungen zur Medizin. Schweiz. numismatische Rundschau Bd. 26, 1934
- O. Bernhard, Pflanzenbilder auf griechischen und römischen Münzen, Zürich 1924
- Helmut Berve, Gottfried Gruben, Griechische Tempel und Heiligtümer, München 1961
- Hans Biedermann, Medicina Magica, Graz 1978
- Hagen Biesantz, Die kretisch-mykenische Kunst, Illustrierte Welt-Kunstgeschichte, Zürich 1959
- Horst Blank, Einführung in das Privatleben der Griechen und Römer, Darmstadt 1976
- Horst Blank, Essen und Trinken bei Griechen und Römern, Antike Welt No. 1/1980, Feldmeilen
- John Boardman, Athenian black figure vases, London 1974
- John Boardman, Athenian red figure

- vases, the archaic period, London 1975
- John Boardman, José Dörig, W. Fuchs u.a., Die griechische Kunst, München 1966
- Sigwald Bommer, Die Gabe der Demeter, München 1960
- Dietrich Brandenburg, Medizinisches bei Herodot, Berlin 1976
- H. Brunner u.a., hg. Ulrich Hausmann, Allgemeine Grundlagen der Archäologie, München 1969
- Gerda Bruns, Küchenwesen und Mahlzeiten, *Archaeologia homeric*, Göttingen 1970
- Hans-Günter Buchholz u.a., Jagd und Fischfang, *Archaeologia homeric*, Göttingen 1973
- C. Capelle, Wörterbuch über die Gedichte des Homeros und der Homeriden, Leipzig 1889, Reprint Darmstadt 1968
- Sotirios Dakaris, Das Totenorakel vom Acheron, Ἀθήνα
- Johann Heinrich Dierbach, Die Arzneimittel des Hippokrates, Heidelberg 1824, Reprint Hildesheim 1969
- Pierre Ducrey, La maison à mosaïques à Eretrie, *Antike Kunst* 1979/I, Basel
- G. A. Faber, La teinturerie en Grèce, *Cahiers Ciba* Vol. II No. 18, Basel 1948
- Paul Faure, Kreta, das Leben im Reich des Minos, Stuttgart 1976
- F. M. Feldhaus, Die Technik, ein Lexikon der Vorzeit und der geschichtlichen Zeit, Wiesbaden 1970
- Robert Flacelière, La vie quotidienne en Grèce au siècle de Périclès, Paris 1959
- Peter Franke/Max Hirmer, Die griechische Münze, München 1964
- J.B. Friedrich, Symbolik und Mythologie der Natur, Würzburg 1859, Reprint Wiesbaden 1972
- Ioannis Geroulanos, Beehives at Trachones, Attica, *The Annual of the British School of Archaeology at Athens*, Vol. 68, 1973
- Theodor Gomperz, Griechische Denker, Berlin 1922-1931
- Grèce, Les Guides bleus, Paris 1956
- Pierre Grimal, Dictionnaire de la mythologie grecque et romaine, Paris 1976
- Hildegund Groppengiesser, Die pflanzlichen Akrotere klassischer Tempel, Mainz 1961
- Hanni Guanella, Kreta, Zürich 1969
- Hippokrates, Fünf auserlesene Schriften, eingeleitet und übertragen von Wilhelm Capelle, Zürich 1955
- Herbert Hunger, Lexikon der griechischen und römischen Mythologie, Hamburg 1974
- F. Imhof-Blumer/Otto Keller, Tier- und Pflanzenbilder auf Münzen und Gemmen, Leipzig 1889
- Werner Jaeger, Diokles von Karystos, Berlin 1938
- Johannes Jahn, Wörterbuch der Kunst, Stuttgart 1962
- Otto Keller, Die antike Tierwelt, Leipzig 1913, Reprint Hildesheim 1963
- Friedrich Kempter, Akanthus, die Entstehung eines Ornamentmotivs, Leipzig 1934
- Karl Kerényi, Der göttliche Arzt, Basel 1968
- Karl Kerényi, Die Mythologie der Griechen, Zürich 1951
- Karl Kircher, Die sakrale Bedeutung des Weines im Altertum, Gießen 1910
- E. Kirsten / W. Kraiker, Griechenlandkunde, Heidelberg 1962
- Huldrych M. Koelbling, Arzt und Patient in der antiken Welt, Zürich 1977
- Arnold and Connie Krochmal, The complete illustrated book of dyes from natural sources, New York 1974
- Fridolf Kudlien, Der Beginn medizinischen Denkens bei den Grie-

- chen, Zürich 1967
- Albert Kuhn, Allgemeine Kunstgeschichte, Einsiedeln 1909
- Marcel Kurz, Le Mont Olympe, Neuchâtel 1923
- Ernst Langlotz, Aphrodite in den Gärten, Heidelberg 1954
- Γιάννης Λάσκαρης, Τό ἀπολιθωμένο δάσος τῆς Λέσβου, Μυτιλήνη 1965
- Lexikon der alten Welt, Zürich 1965
- H.G. Liddell, R. Scott, H.S. Jones, A greek-english Lexicon, Oxford 1968
- A. von Lindermayer, Die Vögel Griechenlands, Passau 1860
- J.M. Loch, Rugs and dyes, Οὐρανούπολις, 1964
- Alfred Mallwitz, Olympia und seine Bauten, München 1972
- Spyridon Marinatos, Excavations at Thera IV./V, Ἀθήνα 1971-72
- Spyridon Marinatos, Kreta, Thera und das mykenische Hellas, München 1976
- Roland Martin, Architektur der Welt — Griechenland, Fribourg 1966
- William Matheson, Auf den Götterbergen Griechenlands, Basel 1936
- Ingrid R. Metzger, Gefäße mit Palmetten-Lotus Dekor, Eretria VI, Bern 1978
- M. Meurer, Die Ursprungsformen des griechischen Akanthusornaments und ihre natürlichen Vorbilder Berlin 1896
- Emile Mireaux, La vie quotidienne au temps d'Homère, Paris 1954
- Walter Müri Hg., Griechische und lateinische Quellenstücke von Hippokrates bis Galen, München 1979
- Albert Neuburger, Die Technik des Altertums, Leipzig 1919
- Dieter Ohly, Glyptothek München, griechische und römische Skulpturen, München 1977
- Julius Orendi, Das Gesamtwissen über Teppiche des Orients, Wien 1930
- Der Kleine Pauly, Lexikon der Antike, München 1977
- Werner Peek, Fünf Wundergeschichten aus dem Asklepeion von Epidauros, Abhandl. der sächs. Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Bd. 56, Heft 3, Berlin 1963
- Alfred Philippson, Die griechischen Landschaften, hg. Ernst Kirsten, Frankfurt/M 1956-1959
- Alfred Philippson, Der Peloponnes, Berlin 1892
- Kurt Pollack, Wissen und Weisheit der alten Ärzte, Düsseldorf 1968
- Kurt Pollack, Die Heilkunde der Antike, Düsseldorf 1969
- J. Pollard, Birds in greek life and myth, Plymouth 1977
- Marjorie and C.H.B. Quenell, Everyday things in ancient Greece, London 1968
- Winfried und Renate Remy, Pflanzenfossilien, Berlin 1959
- Jane M. Renfrew, The prehistoric food plants of the Near East and Europe, London 1973
- Carl Renz, Zur Entdeckung der Trias in der Argolis, Zeitschrift der deutschen geologischen Gesellschaft 1908, S. 79 ff.
- Olivier Reverdin/Rudolf Hoegler, La Crète, berceau de la civilisation européenne, Luzern 1960
- Gisela Richter, Handbuch der griechischen Kunst, Köln - Berlin 1966
- Will Richter, Die Landwirtschaft im homerischen Zeitalter, Archaeologia homerica, Bd. II, Göttingen 1968
- Karl Schefold, Frühgriechische Sagenbilder, München 1964
- Karl Schefold, Götter- und Helden-sagen der Griechen in der spätarchaischen Kunst, München 1978
- Karl Schefold, Meisterwerke grie-

chischer Kunst, Basel 1960
Gustav Schwab, Die schönsten
Sagen des klassischen Altertums,
Basel 1948
Erika Simon, Die Götter der Grie-
chen, München 1980
Erika Simon, Die griechischen Va-
sen, München 1976
Ferdinand Stademann, Panorama

von Athen, München 1841, Re-
print Mainz 1977
Franz Strunz, Naturbetrachtung und
Naturerkenntnis im Altertum,
Hamburg und Leipzig 1904
Vollmer's Wörterbuch der Mytholo-
gie aller Völker, 1874, Reprint
Wiesbaden 1978

EIKONEΣ

Οί φωτογραφίες είναι τοῦ συγγραφέα, ἐκτός τῶν παρακάτω:
Mirta Baeriswyl-Lombardi 29
Fred Boissonnas 436
Γερμανικό Ἀρχαιολογικό Ἰνστιτοῦτο, Ἀθήνα 187, 370
Γερμανικό Ἀρχαιολογικό Ἰνστιτοῦτο, Ρώμη 4
Ἰωάννης Γερουλάνος 347
Ἐκδοτική Ἀθηνῶν Α.Ε. 167
Ἐλβετική Ἀρχαιολογική Σχολή, Ἐρέτρια 372
Πέτρος Μπρούσαλης I, II, III, V, VI, VIII, IX
Max Hirmer 57, 59, 60, 65, 66, 67, 89, 90, 92, 93, 100, 119, 127, 145,
146, 198, 249, 266, 349, 351, 353, 354, 355, 360, 369, 380, 386, 437,
443
Dieter Widmer 381
Ἐξώφυλλο: Σούνιο, Ε. Μπάουμαν

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

Οἱ πλάγιοι ἀριθμοὶ ἀναφέρονται στὶς εἰκόνες καὶ τὶς λεζάντες τους

Ἐπιστημονικά ὀνόματα φυτῶν

<p><i>Abies cephalonica</i> 48; 22, 78, 79
 <i>Acacia dealbata</i> 212; 475
 <i>Acanthus mollis</i> 188; 378
 <i>Acanthus spinosus</i> 188; 377, 378
 <i>Acer obtusatum</i> 73
 <i>Aceras anthropophorum</i> 451
 <i>Achillea ageratifolia</i> 104; 175
 <i>Adiantum capillus-veneris</i> 77; 373
 <i>Adonis annua</i> 76; 120
 <i>Aesculus hippocastanum</i> 22, 24
 <i>Agave americana</i> 212; 477
 <i>Agrimonia eupatoria</i> 121; 222
 <i>Ailanthus altissima</i> 212; 482
 <i>Ajuga chamaepitys</i> 88; 153
 <i>Ajuga orientalis</i> 155
 <i>Albizia julibrissin</i> 212; 474
 <i>Alcea rosea</i> 225
 <i>Alkanna graeca</i> 321
 <i>Alkanna tinctoria</i> 158; 316
 <i>Allium</i> sp. 134; 268
 <i>Amanita muscari</i> 272
 <i>Amaracus dictamnus</i>=<i>Origanum dictamnus</i> 119; 207, 247
 <i>Anacamptis pyramidalis</i> 448
 <i>Anemone blanda</i> 122
 <i>Anemone coronaria</i> 163; 121
 <i>Anethum graveolens</i> 269
 <i>Angelica silvestris</i> 185; 374, 376
 <i>Aquilegia amaliae</i> 208; 431
 <i>Aquilegia ottonis</i> 434
 <i>Arbutus andrachnae</i> 46
 <i>Arbutus unedo</i> 53
 <i>Arisarum vulgare</i> 204
 <i>Aristolochia cretica</i> 214
 <i>Arum maculatum</i> 201
 <i>Arundo donax</i> 77; 133
 <i>Asparagus acutifolius</i> 85; 158
 <i>Asphodeline liburnica</i> 68; 111
 <i>Asphodeline lutea</i> 68; 110
 <i>Asphodelus aestivus</i> 68
 <i>Asphodelus fistulosus</i> 68; 108
 <i>Asphodelus microcarpus</i> 68; 109</p> | <p><i>Asphodelus tenuifolius</i>=<i>Asphodelus fistulosus</i> 68; 108
 <i>Astragalus</i> sp. 208; 409
 <i>Astragalus lusitanicus</i> subsp. <i>orientalis</i> 196
 <i>Athamantha macedonica</i> 267
 <i>Atropa belladonna</i> 111; 182
 <i>Aubrieta</i> sp. 208; 417

 <i>Bellevalia ciliata</i> 271
 <i>Berberis cretica</i> 339
 <i>Biarum davisii</i> 183; 367
 <i>Bignonia grandiflora</i> 484
 <i>Borago officinalis</i> 342
 <i>Bougainvillea spectabilis</i> 213; 488
 <i>Bryonia dioica</i> 119; 202, 203

 <i>Caesalpinia gilliesii</i> 15
 <i>Calycotome villosa</i> 341
 <i>Calystegia silvatica</i> 186; 368, 372
 <i>Campanula aizoon</i> 408
 <i>Campanula hawkinsiana</i> 147
 <i>Campanula incurva</i> 330
 <i>Campanula persicifolia</i> 335
 <i>Campanula rupestris</i> 150
 <i>Campanula spatulata</i> 148
 <i>Campanula versicolor</i> 149
 <i>Capparis spinosa</i> 132; 261, 262
 <i>Carlina acanthifolia</i> 415
 <i>Carlina acanthophylla</i> 413
 <i>Carpobrotus edulis</i> 214
 <i>Castanea sativa</i> 139; 289
 <i>Centaurea lactucifolia</i> 126
 <i>Centaurea mixta</i> 125
 <i>Centaurea pindicola</i> 208; 412
 <i>Centaurea solstitialis</i> 414
 <i>Centaurea</i> sp. 73; 126, 412, 414, 419
 <i>Centaurea urvillei</i> 419
 <i>Centaureum erythraea</i> 122; 230
 <i>Cephalanthera damasonium</i> 463
 <i>Cephalanthera rubra</i> 461
 <i>Ceratonia siliqua</i> 146; 292, 293, 294</p> |
|--|---|

- Cercis siliquastrum* 25, 26
Cerintho major 126; 243
Chrysanthemum coronarium 84; 162
Cicer arietinum 143; 297
Cichorium intybus 131; 255
Cionura erecta 124; 220
Cirsium chamaepeuce=*Ptilostemon chamaepeuce* 85; 154
Cistus creticus 89; 165
Cistus salvifolius 332
Citrus limon 142; 287
Clematis cirrhosa 85; 151
Colchicum bivonae 184
Colchicum boissieri 183
Colchicum bowlesianum 328
Colchicum cupanii 185
Colchicum lingulatum 186
Colchicum sibthorpii=*Colchicum bivonae* 184
Comperia comperiana=*Comperia taurica* 471
Comperia taurica 471
Conium maculatum 114; 227
Consolida ajacis=*Consolida ambigua* 72; 123, 124
Consolida ambigua 72; 123, 124
Coprinus comatus 273
Coridothymus capitatus 343
Cornus mas 37; 56
Corydalis parnassica 208; 418
Cotinus coggygria 155, 158; 54, 319
Crithmum maritimum 132; 258, 259, 260
Crocus chrysanthus 363
Crocus sativus cartwrightianus 158; 313, 314
Crocus sieberi atticus 362
Cupressus sempervirens var. *horizontalis* 27, 34; 51
Cuscuta australis 74
Cyclamen hederifolium 12
Cyclamen neapolitanum=*Cyclamen hederifolium* 12
Cyclamen repandum var. *rhodense* 11
Cyclamen repandum 10
Cydonia oblonga 139, 142; 266, 288
Cytinus hypocistis 89; 166
Dactylorhiza saccifera 440, 444
Daphne gnidium 119; 205
Daphne oleoides 119; 206
Datura stramonium 215
Daucus carota 131; 250, 251
Delphinium ajacis=*Consolida ambigua* 72; 123, 124
Dianthus arboreus 81; 135
Dianthus crinitus 81; 138
Dianthus deltoides subsp. *degenii* 137
Dianthus haematocalyx 136
Digitalis grandiflora 421
Digitalis laevigata 121; 208
Diospyros kaki 142; 285
Dipsacus silvestris 76; 131, 132
Doronicum columnae 394
Dracunculus vulgaris 181; 365, 366, 371
Drypis spinosa subsp. *spinosa* 19

Ebenus creticus 332
Ecballium elaterium 125; 244
Echinops ritro 424
Elaeagnus angustifolius 213; 483, 215
Ephedra fragilis 123; 214, 215
Epipactis atrorubens 472
Erica arborea 27
Erica manipuliflora 41
Erica verticillata=*Erica manipuliflora* 41
Eryngium maritimum 123; 210
Eucalyptus globulus 212; 480
Eupatorium cannabinum 121; 221
Euphorbia biglandulosa 122; 233
Euphorbia characias 122; 228

Fagus moesiaca 23
Ferula communis 61; 95, 96, 97
Fibigia eriocarpa 7
Ficus carica 151; 307, 308
Ficus elastica 213
Filipendula ulmaria 88; 156
Fraxinus ornus 65; 99
Fritillaria bithynica 208; 406
Fritillaria graeca 208; 403
Fritillaria montana 406

- Fritillaria obliqua* 208; 404
Fritillaria pontica 208; 407
Fritillaria rhodocanakis 208; 405
Fumana thymifolia 242
- Galanthus nivalis* subsp. *reginae* *olgae* 84; 142
Galium verum 154; 306
Geaster hygrometricus 134; 276, 277
Genista acanthoclada 18
Gentiana asclepiadea 124; 232
Geranium sanguineum 208; 427
Geranium striatum 208; 426
Geranium subcaulescens 208; 429
Geranium tuberosum 208; 430
Geranium versicolor=*Geranium striatum* 426
Gesneriaceae 432, 433
Gladiolus italicus 84; 143
Gladiolus segetum=*Gladiolus italicus* 84; 143
Glaucium corniculatum 336
Glaucium flavum 122; 213
Globularia alypum 122; 226
Gossypium sp. 214
- Haberlea* sp. 209
Hedera helix 163
Helianthemum sp. 310
Helichrysum orientale 88; 152
Helleborus cyclophyllus 104; 176, 177
Hermodactylus tuberosus 65; 107
Hibiscus rosa sinensis 213
Himantoglossum hircinum 470
Hyoscyamus albus 104; 174
Hypericum empetrifolium 118; 195
Hypericum olympicum 118; 196
- Iberis sempervirens* 207; 393
Inula helenium 73; 130
Inula viscosa 124; 231
Iris cretica 102
Iris germanica 65; 103
Iris ochroleuca 106
Iris pseudacorus 126; 422
Iris pumila attica 104
Iris sintenisii 105
Isatis tinctoria 159; 326
- Jankaea heldreichii* 208; 433
Juniperus drupacea 55
- Laurus nobilis* 50; 77
Lavandula stoechas 124; 219
Leontice leontopetalum 72; 115, 118
Leucojum valentinum 84; 140
Lichenes 159; 324
Lilium albanicum 189; 384
Lilium candidum 176, 177; 351, 352, 361
Lilium chalcedonicum 382
Lilium martagon 383
Limodorum abortivum 467
Linum leucanthum 155; 312
Lithodora zahnii 121; 223
Lupinus albus 146
Lychnis coronaria 81; 139
Lysimachia atropurpurea 118; 193
Lysimachia punctata 194
- Malcolmia maritima* 3
Mandragora officinalis 108; 20, 179, 180
Marrubium velutinum 123; 217
Marsdenia erecta:=*Cionura erecta* 124; 220
Medicago arborea 338
Melia azedarach 212; 481
Melittis melissophyllum 337
Morina persica 208; 425
Musa sp. 214; 485
Muscari comosum 132, 134; 263, 264
Muscari commutatum 265
Muscari macrocarpum 134; 270
Muscari neglectum 265
Myrtus communis 51, 150; 82, 87, 88, 89
- Narcissus poeticus* subsp. *hellenica* 115
Narcissus serotinus 114
Neottia nidus avis 462
Nepeta nuda 345
Nerium oleander 111; 233
Nuphar lutea 16
- Olea europaea* 55, 147; 93, 290, 298, 299, 300
Onobrychis montana 208; 395

- Ononis spinosa* 127; 239
Onosma frutescens 104; 173
Ophrys attica 454
Ophrys bombyliflora 457
Ophrys carmeli=*Ophrys attica* 454
Ophrys cretica 438
Ophrys fuciflora 455
Ophrys lutea 460
Ophrys scolopax cornuta 459
Ophrys speculum 469
Orphrys sphegodes aesculapii 453
Ophrys tenthredinifera 456
Opuntia ficus indica 212; 479
Orchis italica 210; 441, 442, 443
Orchis pallens 450
Orchis papilionacea 463
Orchis provincialis 458
Orchis punctulata 452
Orchis quadripunctata 445
Orchis sancta 449
Orchis simia 447
Orchis tridentata lactea 446
Origanum dictamnus 119; 207, 247
Ornithogalum nanum 84; 144
Ornithogalum nutans 84; 141
Orobanche alba 13
Osyris alba 126; 235
Oxalis pes-caprae 214; 491

Paeonia mascula 100; 169
Paeonia mascula hellenica 100; 168, 172
Paeonia parnassica 100; 171
Paeonia peregrina 100; 170
Pancratium maritimum 176, 177; 356, 357, 358, 360
Papaver rhoeas 72; 116
Parietaria diffusa=*Parietaria judaica* 118; 200
Parietaria judaica 118; 200
Parkinsonia aculeata 212; 476
Petromarula pinnata 363
Phlomis fruticosa 340
Phoenix canariensis 213; 487
Phoenix theophrasti 58; 93
Pinguicula hirtiflora 208; 423
Pinus halepensis 38, 48; 63, 75
Pistacia lentiscus 159; 323

Pistacia terebinthus 159; 45, 322
Platanthera chlorantha 473
Platanus orientalis 46, 175; 58, 68, 69, 70, 72
Poinciana gilliesii=*Caesalpinia gilliesii* 15
Populus alba 50; 76
Portulaca oleracea 131; 256
Primula elatior 115; 189
Primula vulgaris 207; 392
Prunus avium 138; 284
Prunus domestica 138; 280, 282
Prunus spinosa 138; 283
Prunus webbii 138; 279
Pteridium aquilinum 185; 373
Ptilostemon chamaepeuce 85; 154
Punica granatum 50, 139, 138; 84, 86, 286
Putoria calabrica 208; 420
Pyracantha coccinea 118; 199
Pyrus spinosa 138; 281

Quercus aegilops=*Quercus macrolepis* 39, 71
Quercus coccifera 158; 38, 318
Quercus conferta=*Quercus frainetto* 8
Quercus frainetto 8
Quercus macrolepis 39, 71

Ramonda serbica 208; 432
Reseda lutea 310
Rhododendron luteum 167; 344
Rhus cotinus=*Cotinus coggygria* 42, 158; 54, 319
Rhynchocorys elephas 208; 396
Ricinus communis 123; 211, 212
Rosa canina 76, 124, 126; 129, 334
Rosmarinus officinalis 88; 157
Rubia sp. 317, 320
Ruscus aculeatus 6
Ruta chalepensis 124; 216

Salicornia sp. 132; 257
Salvia argentea 189; 385
Salvia pratensis 123; 218
Salvia sclarea 125; 236
Sambucus ebulus 122; 209
Scilla maritima=*Urginea maritima* 114; 190, 191, 192

- Scolymus hispanicus* 126; 241
Scorzonera rosea 131; 254
Sedum hispanicum 410
Sempervivum marmoreum 122; 229
Serapias cordigera 466
Serapias vomeracea 464
Silene compacta 241
Silene gigantea 127; 245
Silene graeca 238
Smilax aspera 85, 144
Sorbus aucuparia 154; 305
Spartium junceum 162; 325
Spiranthes spiralis 468
Sternbergia lutea 180; 364
Styrax officinalis 89; 161

Tamarix hampeana 54; 81
Tamus communis 126; 234
Taxus baccata 37, 51; 22, 80, 83
Teucrium polium 114; 188
Thalictrum orientale 118; 197
Thymelaea sp. 162; 327
Thymus chaubardii 160
Tordylium apulum 122; 224
Tragopogon porrifolius 131; 253

Tragopogon sp. 131; 252
Triticum boeoticum 143
Tulipa australis 207; 400
Tulipa bakeri 207; 401
Tulipa boeotica 207; 399
Tulipa hageri 207; 398
Tulipa praecox 15; 14
Tulipa saxatilis 207; 402
Tussilago farfara 123

Urginea maritima 114; 190, 191, 192

Valeriana crinii 237
Valeriana dioskoridis 125
Veratrum album 111; 181
Veronica officinalis 127; 240
Viola delphinantha 208; 416
Viscum album 68; 112
Vitex agnus-castus 64; 98
Vitis vinifera 55, 85; 90, 92, 303

Xanthoria sp. 159; 324

Yucca gloriosa 213; 478

Κοινά ὀνόματα φυτῶν

- Ἄβρουριά 126; 234
Ἄγγελική 185; 374, 376
Ἄγιάννης 125; 236
Ἄγκαθιά 123; 210
Ἄγριοκαππαριά 124; 220
Ἄγριόκρινος 65
Ἄγριοπασχαλιά 212; 481
Ἄγριοφυστικιά 42; 45
Ἄθάνατος 212; 477
Ἄκανθος 188; 377, 378, 379
Ἄμάραντος 122; 229
Ἄμυγδαλιά ἄγρια 138; 279, 1.
Ἄνεμώνη 76; 121
Ἄντράκλα 131; 256
Ἄνωνίδα 127; 239
Ἄπήγανος 124; 216
Ἄρκευθος 37; 55
Ἄρκουδόβατος 85
Ἄρμυρήθρα 132; 257
Ἄρμυρίκι 54; 81
Ἄσκέλλα 114; 190, 191
Ἄσπροκάρφι 126; 245
Ἄστράγαλος 208; 409
Ἄστράκι 84; 141, 144
Ἄχιλλεία 104; 175
- Βαλσάμινο 118; 195, 196
Βουζιά 122; 209
Βρωμόδεντρο 212; 482
Βρωμόμυρο 123; 217
- Γαλατόχορτο 85; 147, 149, 150
Γαλατσίδα 122; 228, 233
Γαρύφαλλο 81; 135, 138, 136, 137
Γεράνι 208; 426, 427, 428, 429, 430
Γκορτσιά 135; 281, V.
Γιουλμπρισίμι 212; 474
- Δαδάκι 121; 223
Δάφνη 50; 77
Δεντρολίβανο 88; 157
Δίψακος 76; 131, 132
Δρακοντιά 118, 181; 365
Δρῦς 27, 48; 71
- Ἐλατο 38, 48; 22, 78, 79
Ἐλιά 58, 147; 290, 298, 299
- Ἐλλέβορος 104; 177
Εὐκάλυπτος 212; 480
- Θερμοβότανο 122; 230
Θερόκαλο 162; 327
- Ἴβίσκος 213
Ἴξός 68; 112
Ἴταμος 51; 80, 83
- Καλαμιά 77; 133
Καμπανούλα 85; 147, 148, 149, 150
Καπνός 214; 492
Καπουτσίνος 72; 123, 124
Καρότο 131; 253
Καστανιά 139; 289
Κέδρο: ἄρκευθος 37
Κενταύριο 73; 125, 126, 412
Κερασιά 138; 284
Κισσός 85; 163
Κλήμα 55
Κληματσίδα 85; 151
Κοκκορεβιθιά 159; 322
Κολλιτσίδα 85
Κολομπίνα 208; 431
Κολχικό 111; 183, 184, 185, 186
Κόρη 133; 270
Κουμαριά 42; 53
Κρανιά 37; 56
Κρίνος 189; 382, 383, 384
Κρίνος τῆς θάλασσας 176; 356, 357
Κρίνος τῆς Παναγίας 176; 352, 361
Κρίταμο 132; 258, 259, 260
Κρόκος 155; 314, 315
Κυδονιά 139; 266, 288
Κυπαρίσσι 27, 34; 51
- Λαδανιά 89; 165
Λειχῆνες 159; 324
Λεμονιά 142; 287
Λεοντική ἢ λεοντοπέταλος 72; 117, 118
Λεύκα 50; 76
Λιβανόχορτο 88; 153
Λινάρι 155; 312

- Λούπινο 146
 Λυγαριά 64; 98
 Λύκος 89; 166
- Μαϊντανός 134; 267
 Μανιτάρι 134; 272, 274, 275, 276
 277
 Μαργαρίτα 84; 162
 Μέλεγος 65; 99
 Μελισσόχορτο 104; 173
 Μενεξές 208; 416
 Μήκων 72
 Μιμόζα 212; 475
 Μολόχα 122
 Μοσχολάχανο 122; 223
 Μπανανιά 214; 485
 Μπουγκενβίλλια 213; 488
 Μπούζι 214; 490
- Νάρθηξ 61; 96
 Νάρκισσος 68; 114, 115
 Νερόκρινος 126; 422
 Νερολάχανο 126; 243
- Ξυνήθρα 214
- Όνοβρυχίδα 208; 395
 Όρχις 210; 441, 442
 Όφρύς 211; 453, 460
- Παπαδίτσα 123; 210
 Παπαρούνα κίτρινη 122; 213
 Παπαρούνα κόκκινη 72; 116
 Περδικάκι 118; 200
 Πεύκη Χαλέπιος 38, 48; 75
 Πηγουνιά 100; 168, 169, 170, 171
 Πικραγγουριά 125; 244
 Πλάτανος 46, 175; 58, 68, 69, 70
 72
 Πλευριτόχορτο 126; 235
 Πολυκόμπι 123; 215
 Πολυτρίχι 77; 134
 Ποντικοστάφυλο 119; 202, 203
 Πορτοκαλιά 214; 493
 Πουρνάρι 158; 318
 Πυράκανθος 118; 199
- Ραδίκι 131; 255
- Ρεβιθιά 143; 297
 Ρεϊκι 42; 27, 41
 Ρετσινολαδιά 123; 211
 Ριζάρι 158; 317, 320
 Ροδιά 50, 139; 286
- Σέδον 208
 Σέννα 122; 226
 Σκόρδο 134; 268
 Σκουλαρίκι 84; 142
 Σμυρτιά 51; 82, 88
 Σορβιά 154; 305
 Σπαρτόχορτο 84; 143
 Σπάρτο 162; 325
 Σπερδούκλι 68; 108, 109
 Σταρίδα 131; 254
 Σταφύλι 150; 302, 303
 Στοράκι 89; 161
 Συκιά 151
 Σφένδαμνος 48; 73
 Σχοϊνος 159; 323
- Τάτουλας 215; 496
 Τζιτζιφιά 213; 483
 Τουλίπα 15, 207; 14, 398, 399,
 400-402
 Τραγοπώγων 131; 252, 253
 Τριαντάφυλλο 76, 124, 126; 129,
 334, 386
 Τσαπουρνιά 138; 283
- Ύοσκύαμος 104; 174
- Φασκόμηλο 123; 218, 385
 φίκος 213; 489
 φοίνικας 58, 213; 93, 487
 Φραγκοσυκιά 212; 479
 Φτέρη 185; 373
- Χολοκοῦκι 119; 205
 Χουρμαδιά 213; 487
 Χρυσόξυλο 158; 54, 319
 Χωνάκι 185; 368
- Ψόφος 124; 220
 Ψυλλήθρα 124; 231

Όνόματα προσώπων

- Αγλαΐα 198
Ἄδης 65, 68, 100, 104, 207; 66
Ἄδωνις 55, 76
Ἀθηνά 37, 105, 118, 128, 154;
315
Ἀθήναιος 19
Αἴας 72; 124, 127
Αἰνείας 119
Ἀλέξανδρος ὁ Μέγας 39, 139, 155,
214
Ἄλκηστις 145
Ἀλκίνοος 128
Ἀντιφάνης 132
Ἀπόλλων 37, 50, 58, 97, 100,
163
Ἄρης 48, 100
Ἀριάδνη 72; 118
Ἄρισταῖος 163
Ἀριστοτέλης 14, 15, 119, 166
Ἀριστοφάνης 42, 134
Ἄρτεμις 44, 51, 101; 91
Ἄσκληπιός 64, 73, 76, 93, 97, 100,
108; 187
Αστράμα 387
Ἄτλας 193
Ἄφροδίτη 54, 55, 76, 89; 82, 88,
205
Ἀχιλλεύς 64, 65, 72, 73, 104, 108,
150; 198
- Βιργίλιος 19
Βορέας 48
- Γαῖα: Γῆ 48, 68, 84, 207; 53
Γαληνός 19, 97
Γανυμήδης 437
- Δαίδαλος 34
Δάφνη 50
Δήμητρα 12, 44, 64, 72, 84, 128,
211; 1, 249
Διόνυσος 55, 80, 85, 104, 126,
150, 210; 92
Διοσκορίδης 18; 20
- Εἰλείθια 104
Ἑλένη 72, 76
Ἑρμῆς 207; 46
Ἑστία 437
Εὐμαῖος 31
Εὐρεσις 20
Εὐρώπη 46; 68
- Ζεὺς 44, 46, 48, 61, 76, 162, 207;
28, 68, 146, 437
Ζέφυρος 44; 64
- Ἥρα 44, 64, 84, 104, 207; 57,
85
Ἡρακλῆς 46, 72, 104, 105; 76,
176
Ἡρόδοτος 19
Ἡσίοδος 19
Ἡφαιστος 150; 88
Ἡώς 175; 354
- Θαλῆς 15
Θέμις 44
Θεόκριτος 19
Θεόφραστος 15; 4
Θηρεσίας 37, 163
Θησεύς 54, 58, 73, 85, 158
- Ἰάσων 81, 111
Ἰκαρος 166
Ἰπποκράτης 14, 48
Ἰππόλυτος 54
Ἴρις 65; 101
- Καλλίμαχος 188
Κάστωρ 104
Κηφισός 69
Κίρκη 37, 110, 163
Κροῖσος 60
Κῦρος 167
- Λαέρτης 129
Λητώ 51
Λυσίμαχος 118

Μαχάων 105, 108
 Μελάμπους 104
 Μέμνων 354
 Μενέλαος 48, 108
 Μήδεια 81, 100
 Μίδας 128
 Μίνως 92
 Μυρική 54

Νάρκισσος 68
 Νέμεσις 65; 113
 Νέσος 105
 Νέστωρ 30
 Νιόβη 51

Ξενοφάνης 23
 Ξενοφών 19, 27

Όβίδιος 19
 Όδυσσεύς 35, 37, 55, 64, 72, 110,
 163, 166, 212
 Ούρανός 48

Παιών 100
 Πάν 48, 77, 128
 Πανάκεια 198
 Πάτροκλος 108; 198
 Πausανίας 19
 Περικλής 118
 Περσεφόνη 44, 69, 72, 76, 84,
 207; 1, 66, 112, 249
 Πίτυς 48; 79
 Πλάτων 26
 Πλίνιος 19

Ποδαλίριος 108; 198
 Πολυδεύκης 104
 Πολύφημος 23, 64
 Ποσειδών 38, 58
 Πρίαμος 37
 Πρίαπος 211
 Προμηθεύς 42, 61, 64, 73
 Πτολεμαῖος 37, 88

Ραδάμανθους 92
 Ρέα 35, 48

Σίνης 85
 Σμίλαξ 85
 Σόλων 35, 147
 Στράβων 19
 Σύριγξ 77
 Σωκράτης 114, 132

Τηλέμαχος 72
 Τριπτόλεμος 249

Ύγεία 187
 Ύλος 77
 Ύμέναιος 207

Φαίδρα 54
 Φιλοκτήτης 105

Χείρων 44, 64, 65, 73, 76, 100,
 163; 234

Ώκεανός 44, 193

- Ἄβιδος 38
 Ἄγία Τριάδα Κρήτης 180; 370
 Ἄθως 38
 Αἰγάλεω 163
 Ἀλίartos 92
 Ἀλφειός 46
 Ἀμφίπολις 39
 Ἄμνησος 176; 361
 Αραχδός 17
 Ἄργος 85
 Ἀρτεμίσιον 51
 Αὐλὶς 58
 Ἀχελῷος 27, 30
 Ἀχέρων 146, 162; 329
 Ἀῶος 36
- Βαθύπετρο Κρήτης 34
 Βαρδούσια 388
 Βάσσαι 185; 375
 Βραυρώνια 91
- Γεράκι 390
 Γόρτυς 46; 68
 Γράμμος 35
- Δῆλος 58
 Δίον 205
- Ἐλευσίς 248, 249
 Ἐλικών 37
 Ἐπίδαυρος 21
 Ἐρεσός 5
 Ἐρέτρια 184; 372
 Ἐρύμανδος 21
 Εὐβοία 23, 42, 138; 168
 Ευρυτανία 22
- Θάσος 150
 Θεσσαλία 31
 Θήρα 176; 351, 359
 Θίσβη 34
 Θράκη 27
- Ἴδη (Κρήτη) 35, 119, 162
 Ἴδη (Τροία) 37
- Ἴλισός 130
 Ἴτέα 298
- Καλιακούδα 32
 Κάροπαδος 2
 Κάλυμνος 163
 Κέα 163
 Κέρκυρα 299
 Κηφισός 130
 Κνωσσός 34, 147, 176
 Κολχίς 100, 110, 167
 Κόρινθος 85, 97
 Κρήτη 27, 59, 163; 68, 247
 Κυλλήνη ὄρος 110
 Κῶς 93, 166; 486
- Λαύριον 42, 43
 Λέσβος 167
 Λῆμνος 42, 105
- Μακεδονία 27
 Μάλλια 348
 Μαραθῶν 166
 Μεγαλόπολις 23
 Μένδη 55; 90
 Μετέωρα 397
 Μέτσοβο 309
 Μῆλος 2, 266
 Μυστράς 304
 Μυκῆνες 45; 65
- Νέστος 27
- Οἶτη 105; 176
 Ὀλυμπία 43, 46; 63
 Ὀλυμπος 193; 435, 436, 437
 Ὀρχομενός (Ἀρκαδία) 48
 Ὀρχομενός (Βοιωτία) 16
 Ὄσσα ὄρος 22
- Παγγαῖον 128
 Παλαιόκαστρο Κρήτης 369
 Παρνασσός 31, 171
 Πάρνων 55
 Πάρος 347
 Πήλιο 97, 124

Πικέρμι 23
Πίνδος 28, 30, 391
Πλειστός 105
Πρέσπα Μικρή 30

Ραμνοῦς 113
Ρόδος 126, 138, 290, 386

Σαμοθράκη 42; 27
Σάμος 23; 57
Σικιών 150
Σπάρτη 64, 159
Στρυμών 39
Στύξ 78, 389
Τανάγρα 46

Ταῦγετος 84; 390
Τράχωνες 166; 347
Τρίκαλα Θεσσαλίας 308
Τροία 48, 72, 76, 105, 108
Τροιζήν 54
Τυμφρηστός 30

Ύδρα 488

Φαιστός 34
Φάρσαλα 1

Χαιρώνεια 126
Χελμός 78, 389, 434
Χίος 150, 159